

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૦૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પેલેપાર

વિષય ૬૪૫૭:૨

પેલે પાર.

(સામાજિક નોટ.)

લખનાર:

નાટ્ય સમ્રાટ બાબુ કિલેન્દ્રલાલ શાંચ.

અનુવાદક:

સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા (મથુર.)

૩૧, અનાંતવાડી, મુંબઈ નં. ૨.

પ્રકાશક:

ઉદ્ભવજી તુલસીદાસ ઠંકુર.

કેશવજી દામજી ન્યુખીડીંગ,

વડગાદી, માડવી, મુંબઈ નં. ૩

આવૃત્તિ ૧ લી. -

પ્રત: ૧૫૦૦

૧૯૨૧.

કિંમત: રૂ. ૧-૦-૦

૪૭૨

સર્વ લોકપ્રકાશકો સ્વામીન મુખ્યા છે.
ગુજરાતી કોપીસ્ટ સંગ્રહ

રા. મધુકરનાં બીજાં
પુસ્તકો.

૧. અંધકારપર પ્રકાશ.
૨. સૌંદર્યવિજય (૫ ભાગ)
૩. કમનસીબ લીલા (૨ ભાગ)
૪. ગોરા (૨ ભાગ)
૫. મધુર મિલન
૬. રસમંદિર
૭. બુલબુલ
૮. પ્રેમસમાધિ
૯. કલકિત કાઉન્ટેસ
૧૦. આનંદ ઝરણા

તરત લખો:-

સાકરલાલ મગનલાલ
કાપડિયા.

૩૧, અનંતવાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદ-થી કાયમંડ બ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છમનલાલે છાપ્યું.

નિવેદન.

સુપ્રસિદ્ધ બંગાલી નાટકકાર સ્વર્ગસ્થ બાપુ દિગ્ગંજીલાલ રાયના અપૂર્વ સામાજિક નાટકને આધારે “ પેસે પાર ”ની યોજના કરવામાં આવી છે. આજ નાટકના હિન્દી અનુવાદક પંડિત રૂપનારાયણ પાંડેયના ભાષાન્તરની સહાય પણ લેવામાં આવી છે. આ સ્થલે મૂલ લેખક તથા હિન્દી અનુવાદકનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ગુજરાતી અનુવાદમાં મૂલ લહનજત તથા ભાવનો જોડેલો અંશ આણી શકાય તેટલો આણવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં મને કેટલો વિજય મળ્યા છે તે નક્કી કરવાનું કામ ગુજરાતના નિષ્પક્ષપાતીનું દીકાકારોનું છે.

અંતમાં આ નાટકમાં જે મારાથી કંઈ બૂલ થઈ હોય તે તે સહૃદય વાચકો મારા પર લખી મોકલવાની કૃપા કરશે એવી આશા રાખું છું.

૩૧, અનંનવાડી,
મુંબઈ, તા.-૧૦-૧૨-૨૧

}

મહુકર.

“ વીસમી સદી ” ની શૈલીપર નીકળતું
સચિત્ર માસિક

ગરવી ગુજરાત.

કલા, કાવ્ય, સાહિત્ય, સમાજ, રાજદારી,
આર્થિક તથા ઔદ્યોગિક વિષયો આદિ પર દર
મહિને ચર્ચા કરવામાં આવે છે. વીસમી
સદીનાજ વિદ્વાન લેખકોના રસિક લેખો, અને
વીસમી સદીનાજ ચિત્રકારોની સુંદર પીછી
આ માસિકમાં દેખાય છે.

દર મહિને પૃષ્ઠ ૫૦ ફોટા તથા ચિત્રો ૨૦.

વાર્ષિક લવાજમ:

હિંદમાં: રૂ. ૬

હિંદબહાર: રૂ. ૭-૮-૦

લખો:

અવસ્થાપક,

ગરવી ગુજરાત.

કેશવજી દામજી ન્યુબીલ્ડીંગ.

વડગાદી, માંડવી, મુંબઈ: નં. ૩

પ્રકાશકના બે બોલ.

બંગાલના નાટ્ય સમ્રાટ સ્વ. કવિવર દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય વિરચીત “પરપારે” નામક અપૂર્વ સામાજિક નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થવાનો યશ શ્રીયુત્તર દેવજીભાઈ દયાળ ઠક્કરને ધટે છે. શ્રીયુત્તર દેવજીભાઈ આપ બળથી, સરળ અને પરોપકારી વૃત્તિથી આગળ વધેલા અને બાણીતા થયેલા લોહાણા ગૃહસ્થ છે.

એમણે સ્વદેશ અને સાહિત્ય પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને લોહાણા જ્ઞાતીની વાંચી શકે એવી બહેનોને પુસ્તકોની લહાણી કરવાની ઈચ્છા મને જણાવવાથી એમની પાસે કેટલાક અન્ય ભાષાઓના સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં તેમાંથી “પરપારે”નું હિન્દી રૂપાંતર “ઉસ-સાર” એમને પસંદ પડ્યું એટલે તેનો અનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ ઉપયોગી, રસિક અને બોધક પુસ્તક છપાવવાનો સધળો ખર્ચ એ પરોપકારી સાહિત્ય લક્ષ્મી તરફથી આપવામાં આવ્યો છે અને તે માટે તેમને ખરેખરો ધન્યવાદ ધટે છે. “પિલેપાર” માં આર્ય-રમણીનું અપૂર્વ સત્ત્વરિત્ર વિધવિધ દૃષ્ટિએ આલેખાયું છે અને તે ભાઈઓ તેમજ બહેનો ઉભયને બોધક થઈ પડશે એવી મારી તો ખાતરી છે.

આ પુસ્તક લોહાણા જ્ઞાતીની સન્મારીઓને વિના મૂલ્યે મળશે તેમ અન્ય ગ્રાહકો માટે પણ મૂલ્ય લગભગ પડતર જેટલું જ રાખવામાં આવ્યું છે.

શ્રીયુત દેવજીભાઈનો એવાંજ બીજાં ખાસ કરીને બ-
હેનોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનો
શુભ સંકલ્પ છે. પ્રભુ એ શુભ પ્રયાસમાં તેઓશ્રીને ઉત્ત-
રોત્તર યશ આપે અને જે પવિત્ર હેતુથી તે પ્રસિદ્ધ થાય
છે તે ક્ષણે એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના છે.

‘પેલેપાર’ના અનુવાદક ભાઈ કાપડિયા ગુજરાતી ભા-
ષાના એક અચ્છા લેખક છે. તેમણે કેટલાંક સારાં પુસ્તકોના
અનુવાદો કર્યા છે. તથા સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ પ્રકટ કર્યા છે.
આ પુસ્તક તેમણે અતિ અદ્ય સમયમાં, તેમની તબીયત
બીમાર હોવા છતાં પણ ખંત લઈ તૈયાર કરી આપ્યું છે
તે માટે હું તેમનો આભારી છું. હાલમાં જ્યુબીલી પ્રેસના
વ્યવસ્થાપક રા. પોપટલાલ ભાઈએ પ્રેક્ષા સંશોધન તથા
છપાઈ માટે જે શ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો પણ હું
આભાર માનું છું.

વડગાદી માંડવી. } ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ ઠક્કર.
મુંબાઈ તા. ૩૦-૧૨-૨૧.

નાટકનાં પાત્રો.

પુરૂષ:

ભોલાનાથ	એક જમીનદાર.
ભગવાનદાસ	સરસ્વતીનો પતિ.
દીનાનાથ	લક્ષ્મીનો પાડોશી-ભોલાનાથનો મિત્ર.
પ્રેમશંકર	સરસ્વતીનો મામો.
કાલીચરણ	એક ધંધાવગરનો મોઝલો માણસ.
ગૌરીનાથ	દગાબાજ ગૃહસ્થ.
શિવક્યાલ કામતાપ્રસાદ	}	...	ગૌરીનાથના મિત્રો.

સ્ત્રી:

લક્ષ્મી	ભગવાનદાસની મા.
સરસ્વતી	ભોલાનાથની પૌત્રી અને ભગવાનદાસની પત્નિ.
હીરા	કુલત્યાગિની સ્ત્રી
મુન્ની	વેશ્યા.

ઠાસી, સિપાઈ, મેંજુસ્ત્રેટ, વકીલ વિગેરે.

પેલે પાર..

છપાય છે !

છપાય છે !

લેનીન.

જગતના આ મહાપુરુષના જીવનના અદ્ભૂત પ્રસંગો, તેના વિરલ મિત્રો સાથના કેટલાક પ્રસંગો, બોલ્શેવીઝમની ઉત્પત્તિ, કમ્યુનીઝમનો પ્રચાર, હાલમાં લેનીનની રાજ્યનીતિ, લેનીન સાથે ગાંધીજીની વૃણના, અસહકાર બોલ્શેવીઝમ કેવી રીતે અટકાવશે ? રેડીઆની મહત્તા, વિગેરે અત્યંત ઉપયોગી, દેશની હાલની સ્થિતિમાં પ્રત્યેક દેશાભિમાનીએ વાંચવા લાયક અપૂર્વ પુસ્તક કિંમત રૂ. ૧૫૦ જલદી જલદી નામ નોંધાવો.

૧૦ થી ૧૨ ચિત્રો સહિત.

ગરવી ગુજરાત ઑફિસ,

કેશવજી દામજી ન્યુ બિલ્ડીંગ

વડગાદી, માંડવી, મુંબઈ.

પેલે પાર.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થાન:—લક્ષ્મીનું ઘર.

સમય:—સ્હવાર.

પાત્રો:—લક્ષ્મી, પાડોશણ, દીનાનાથ વિગેરે.

લક્ષ્મી—આજ મારે સોનાનો સુરજ ઉગ્યો છે; અહેન ! આવો, મારા આનંદમાં ભાગ લો, આજ મારે સોનાનો સુરજ ઉગ્યો છે.

૧ લી પાડોશણ—હારતો અહેન ! દિકરાના વિવાહ થયા પછી આનંદ કેમ ન થાય ?

૨ જી પાડોશણ—અહુ મજાની વહુ છે—પુત્રમના ચાંદ જેવી વહુ છે.

૩ જી પાડોશણ—અંધારા ઘરમાં અજવાળાં કરે એવી વહુ છે.

૧ લી પાડોશણ—કેમ ભાઈ ! વહુનો આપ શો ધંધો કરે છે ?

દીનાનાથ—વહુના માઆપ નથી.

૨ જી પાડોશણ—ત્યારે કોણ છે ?

દીનાનાથ—દાદા છે.

૩ જી પાડોશણ—અને દાદી ?

દીનાનાથ—દાદી પણ નથી.

પેલે પાર.

૧ લી પાડોશલુ—અરે ! ત્યારે તો બિચારીની દેખરેખ રાખવા-વાળું કોઈ નથી.

દીનાનાથ—દાદા છે ને ? એ દાદાએ વહુની જોટલી સંભાળ રાખી છે તેટલી એનાં માખાપ હોત તો તેઓ પણ ન રાખી શકત.

૨ જી પાડોશલુ—હં...

દીનાનાથ—હાજી. રાતદિન પોતાની પૌત્રીને જુદા છાતી પર ને છાતી પર રાખે છે, પોતાને હાથે ખવડાવે-પીવડાવે છે અને કહેતાં મારી આંખમાં આંસું ભરાઈ આવે છે...

૩ જી પાડોશલુ—કેમ ? કેમ ?

દીનાનાથ—હું પણ બુદ્ધો થવા આવ્યો છું; પણ બોલા દાદા જેવા જુદા મેં કદિ પણ જોયા નથી. એક બાળુએ દાન દઈ દઈને ફરીર ચતા જાય છે અને છતાં સ્નેહની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા છે. એમના પ્રેમનો પ્રાણ એ છોકરી છે. એક દિવસ, જ્યારે એ છોકરી ચાર પાંચ વર્ષની હતી, ત્યારે, સહવારે હું જુદા પાસે ગયો હતો. જમીને જોઈ છું તો દાદાના મ્હોમાં દોરી નાખી પૌત્રી તેની પીઠપર સવાર થઈ, એક હાથમાં લાકડી હલાવતી 'હટ હટ' કરી રહી છે અને બોલા દાદા પૌત્રીને પીઠ પર બેસાડી આખા ઘરમાં ફેરવી રહ્યા છે.

લક્ષ્મી—ઓહો !

૧ લી પાડોશલુ—વાત શું કરો છો ? જો એમ હોય તો તો બુદ્ધો પુરે પાગલ હોવો જોઈએ.

૨ જી પાડોશલુ—ખરેખર દિવાનો હોવો જોઈએ.

૩ જી પાડોશલુ—ગમે તેમ હો પણ બહેન ! તમને વહુ બહુ મજાની મળી છે.

દીના—વહુ તો મળી; પણ દીકરો ગૂમાવ્યો, બહેન !

લક્ષ્મી—આ શું બોલો છો ભાઈ ? આવો મારો લાલ ! એ તો મારા સિવાય કોઈને ઝોળખતોજ નથી.

૧ લી પાડોશલુ—મા માટે મરી પડે છે.

પેલે પાર

૨ જી પાડોશણ—સમજી છે.

૩ જી પાડોશણ—શીખેલો બણેલો છે.

દીનાનાથ—ગમે તેટલો સમજી હો, માપર ગમે તેટલો પ્રેમ રાખતો હો તો પણ વિવાહ થયા પછી દિકરો બદલાઈ જાય છે.

લક્ષ્મી—નહિ, નહિ, એવી વાત ન કરો બાઈ ! મારો આવો ડાહ્યો દીકરો...

૧ લી પાડોશણ—તમે પાળી પોપી મોટા કર્યો છે.

૨ જી પાડોશણ—માંદો સાળો થતાં રાતની રાત જાગરણ કરી તમારી દેહ પીલી નાખી છે.

૩ જી પાડોશણ—નવ મહિના પેટમાં રાખ્યો છે તે શું એમ જૂલી જશે ?

લક્ષ્મી—તમે વાત શું કરો છો બાઈ ? એ મારા સિવાય કોઈને ઓળખતો નથી. આજે જ્યારે હું મોતને કિનારે આવી છું ત્યારે એ મને છોડી પરાયો થઈ જશે ?

દીના—તમારૂં આમ પણ મોત છે ને તેમ પણ મોત છે.

(ભય છે.)

૧ લી પાડોશણ—કેવી અપશુકનીઆ વાણી બોલે છે. ?

લક્ષ્મી—હેં બહેન ! આવો દીકરો પારકો થઈ જશે ?

૩ જી પાડોશણ—તમે એવી વાત સાંભળો છો શા માટે ?

લક્ષ્મી—એમ થશે તો એમ ! એ તો સુખી થશે.

૨ જી પાડોશણ—સુખી કેમ ન થાય ? આવી ચાંદ જેવી વધુ મળી છે ને !

૧ લી પાડોશણ—જણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી !

૨ જી પાડોશણ—શિવપાર્વતી જેવું નેહું છે બહેન !

(ભગવાનદાસનો પ્રવેશ.)

લક્ષ્મી—આહ ! આવ્યો મારો દીકરો ! મ્હોડું કેમ સૂકાઈ ગયું છે !

પહે પાર

પાડોશણો—હવે હમે જમ્યો, બહેન !
લક્ષ્મી—આવજો હો !

(પાડોશણો જાય છે)

લક્ષ્મી—તાં મ્હો સકાયલું જણાય છે ! દીકરા ! તબિયત કેવી છે ?

ભગવાન—તબિયત તો સારી છે. તું હજી જમી નથી ?

લક્ષ્મી—નહિ દીકરા !

ભગવાન—તો જમી લે બા ! તારી તબિયત ખરાબ થશે.

લક્ષ્મી—આટલા બધા સુખમાં તબિયત શાની ખરાબ થવાની ?
દીકરા ! વહુ પસંદ છે ને ?

ભગવાન—તું પહેલા જમી લે; નહિ તો તારી કોઇ પણ વાત હું સાંભળવાનો નથી.

લક્ષ્મી—જાઉં છું. પણ આ શું ? દીકરા ! તારી આંખમાં આંસુ શાનાં ? શું થયું છે મારા લાલ ?

ભગવાન—મા !

લક્ષ્મી—કેમ દીકરા !

ભગવાન—મા ! (માતાની છાતી પર માથું મૂકે છે.)

લક્ષ્મી—(કંપિત સ્વરે) શું છે દીકરા ? તું રૂએ છે શા માટે ?

ભગવાન—કંઈ નથી. પણ મા ! આ શું થયું ? આજે માંડિત વ્યાકુલ અને ઉચ્છ્વસ્યું કેમ થઈ ગયું છે ? જાણે કોઈ મને તારી પાસેથી છીનવીને દૂર-દૂર લઈ જાય છે. મા ! ધરમાં ચોર છૂસી આવ્યો છે. મને છોડી ન દેતી મા !

લક્ષ્મી—તું આ શું બકી રહ્યો છે દીકરા ? આ શું ? તું તો રોઈ રહ્યો છે...

ભગવાન—મને ખબર નથી કે કેમ આમ થાય છે; પણ મા ! જવા દે એ વાત: ચાલ, જમી લે. આજે મારી નજર સામે તું બોજન કર.

લક્ષ્મી—કેમ ?

ભગવાન—મારો જીવ એમજ ચાહે છે. ચાલ મા !

(જાય છે.)

પેલે પાર

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ:—ભોલાનાથના બંગલાનો એક ઓરડો.

સમય:—સન્ધ્યા.

પાત્રો:—ભોલાનાથ અને સરસ્વતી.

ભોલા—કેમ ? વર પસંદ પડ્યો ?

સર—જવ.

ભોલા—જમણ તો જરૂર. જવા તો બેઠો જ છું. ફક્ત બે દિવસની વાર છે તેટલામાં અધીરી થઈ ગઈ?—વર તો પસંદ પડ્યોને ?

સર—જવ. હું હવે તમારી સાથે નથી બોલવાની.

ભોલા—હવે મારી સાથે શાની બોલે સરસ્વતી ?

સર—હાહા !

ભોલા—દીકરી ! મને પહેલાની પેઠે પ્યાર કરશે ?

સર—હા. જીવીશ ત્યાં સુધી તમને પ્યાર કરીશ.

ભોલા—પહેલાની પેઠે ગળે વળગીને હાહા કહી બોલાવશે ? એવી જ રીતે જન્મતી વખતે પાસે આવીને બેસશે ? એવા જ પ્રેમ સાથે—

સર—હાહા ! મારા જવાથી તમને દુઃખ થશે ?

ભોલા—તને કેમ લાગે છે ?

સર—તો પણ પૂછું છું. જવાબ આપો. બહુ દુઃખ થશે ?

ભોલા—દુઃખ ! બન્ને આંખો પુટી જવાથી મનુષ્યને કેવું દુઃખ થાય છે સરસ્વતી ? તારી મા ન્હોતી, આપ પણ ન્હોતો; મેં તને મારે હાથે ખવડાવી પીવડાવી આવડી મોટી કરી છે. તારા મ્હોપર ટકકટ્ટી લગાવી તને જોખને જીવી રહ્યો છું. આંખો ફાટી ગઈ છતાં તારું મ્હો નીહાળતાં જીવ નથી ધરાયો. તને હરદમ છાતી પર રાખી છે. રાત્રે પણ એવા જોશથી તને આ હૃદય સાથે દાખીને સૂતો કે તું નિદ્રાની યુમારીમાં કોઈ કોઈ વાર જોસથી ખૂમ પાડી ઉઠતી. ત્યારબાદ બિછાના

પ્રથમ પાત્ર

પરથી ઉઠીને આમ તેમ ફરતા ફરતાં મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યા કરતો કે હું કોને પ્યાર કરી રહ્યો છું ? તથા શા માટે પ્યાર કરું છું ? એ મારી કાણ છે ? મારા કલેજનું ખૂન પાછને હું કાળી નાગણ પાળી રહ્યો છું. જ્યારે એ ચાલી જશે ત્યારે જે હૃદયથી એને હું ચાહું છું તેને ડંખીને ચાલી જશે; હું દુઃખથી તરફડિયાં મારીશ અને એ એકવાર પાછું ફરીને જોવાની પણ નથી.

સર—દાદા ! હું સાસરે નહિ જાઉં.

બોલા—ગાંડી ! તેં તો કહી દીધું કે સાસરે નહિ જાઉં; પણ તારો ધણી કાંઈ છોડવાનો છે ? તેણે તો જાણે તને દામ દઈ ખરીદી લીધી છે. હવે દોરડાંથી બાંધી ખેંચતો—ધસડતો લઈ જશે.

સર—મારા વિવાહ ત્યારે શા માટે કર્યા દાદાજી ?

બોલા—શા માટે મેં તારા વિવાહ કર્યાં તા, શા માટે મેં માંડે હૃદય મારે હાથે બહાર કાઢી ફેંકી દીધું તું; શા માટે મેં મારી બન્ને આંખો ફાડી નાખીંતી એ બધું આગળ જતાં તને સમજાશે—હા—એ સર્વ તને તે વખતે સમજાશે.

સર—શા માટે વિવાહ કર્યા ?

બોલા—તારા જ સુખને માટે બેટી !

સર—મારા સુખ માટે ! આ વિવાહથી હું સુખી નથી થવાની.

બોલા—કેમ દીકરી ?

સર—તે તો હું નથી જાણતી. પણ મારો આત્મા એવો જ પોકાર મારી રહ્યો છે. દાદાજી ! હું તમને છોડીને નહિ જાઉં.

બોલા—નહિ કેમ જાય ? જશે તો જશે; પણ એક વર્ષ પછી ઉલટી તું જ કહેશે કે હું દાદાજીની પાસે નહિ જાઉં.

સર—હિથ.

બોલા—ત્યારે જોજો !—તે સમયે દિવસમાં એક વાર પણ તને તારા પુત્ર દાદાનું સ્મરણ નહિ થાય.

ચલે પાર

સર—હું નથી જવાની દાદાજી ! હું તમને છોડીને નથી જવાની
(ગળે વળગે છે) હું નથી જવાની.

બોલા—નથી જવાની ! અહેન ! મને દુઃખ નથી થવાનું. જા.
સહેવાઈ જશે—એ પણ સહેવાઈ જશે. તું ગયા પછી હું શું કરીશ
તે જાણે છે ?

સર—શું કરશો ? આપઘાત કરશો ?

બોલા—છી ! તારે માટે આપઘાત કરું ! બહુ શુભાન છે ! અરે !
તારા વિના ‘ ક્યાં ગઈ સરસ્વતી, ક્યાં ગઈ સરસ્વતી ’ કહી રડતો
રડતો હું રસ્તામાં દોડતો ફરવાનો નથી—

સર—ત્યારે શું કરશો ?

બોલા—આ વગર સાથીના ખીલીના બચ્ચાની પેટે હું એકલો
અટ્ટેલો મારો સમય જેમતેમ પૂરો કરીશ.

(આંખમાંથી આંસુ લૂંછે છે.)

સર—નહિ દાદાજી ! હું તમને છોડીને નહિ જઈ (ગળે વળગે છે)
દાદાજી !

બોલા—આ તારો કેવો નિયમ છે, દયામય ! એકને દુઃખી ક્યાં
વિના તું બીજને સુખ દઈ શકતો નથી ! આ ભુજબંધન મારે મારા
જ હાથે તોડવું પડે છે. પૌત્રોના સદાના આશ્રયરૂપ આ હૃદયમાંથી
એને જાણી જોઈને બહાર કાઢી તેને પારકા ધરની ભિખારણુ—પરાયા
ધરની દાસી—અનાવવી પડે છે. નહિ, તું અહિં જ રહે ! ક્યાં જશે ?
મારા ધરને અંધારું કરીને, હૃદય ખાલી કરીને, પ્રાણુ શત્રુ કરીને,
ક્યાં ચાલી જશે બેટી ? નહિ. હું તારા વિના નહિ રહી શકું
(સરસ્વતીને હૃદય સરસી ચાપે છે.)

(ફરવાનો પ્રવેશ).

ફરવાન—હજીર ! કોઈ બાણુ લોક આવ્યા છે.

બોલા—શું કામ છે ?

ફરવાન—તે તો ખખર નથી, સરકાર !

પેલે પાસ

બોલા—હમણાં તેમને ચાલી જવાનું કહે.

દરવાન—જો હુકમ ! (જાય છે.)

બોલા—સરસ્વતી !

સર—દાદાજી !

બોલા—વાદળ ચઢી આવ્યું છે ! જો તો !

સર—(જોઈને) ક્યાં છે ? નથી—

બોલા—ઓહ ! મારી બૂલ છે ! સકહું !

(સકહું આવે છે).

બોલા—નહિ, કંઈ કામ નથી, જાઓ.

(નોકર જાય છે)

સર—દાદાજી ! તમે આ શું કરી રહ્યા છો ?

બોલા—(હસીને) કંઈ નહિ. ઠીક, સરસ્વતી ત્યારે તું કાલે જશે?

સર—કહ્યું તો ખરું દાદાજી ! હું નથી જવાની.

બોલા—એમ તે કંઈ થાય ! વિવાહ થયા પછી સાસરે જવું જ પડે છે. ત્યાર પછી તું પાછી આવશે. તારો દાદો આવી જ રીતે તારી રાહ જોયા કરશે.

(દરવાન આવે છે).

દરવાન—ગુમાસ્તાજી આવ્યા છે.

બોલા—કેમ ?

દર—આપને મળવા ચાહે છે.

બોલા—હમણાં વખત નથી.

દર—એમણે કહ્યું છે કે બહુ જરૂરી કામ છે.

બોલા—હમણાં નહિ. એમને કહી દે કે જાઓ.

(દરવાન જાય છે).

બોલા—આ સમય બ્યર્થ ગુમાવવા જેવો નથી. આ સમયની હરએક ઘડી-દરેક પલ પવિત્ર છે. આ સમય વર્ષાઋતુના આકાશ.

પેલે પાર

માના ધૂપની ચમકની પેઠે વધુવાર નથી ટકવાનો. કાલે દીવોં ઝોલવાઇ જશે. સર્વત્ર અંધકાર છવાઇ જશે.

(પ્રેમશંકર આવે છે).

બોલા—કાણ ? પ્રેમશંકર ! શી ખબર છે ?

પ્રેમ—શિવદયાલ આવ્યા છે. નીચે બેઠા છે.

બોલા—ઝોહ ! એ બિચારાને હોઠકરી પરણાવવી છે. દીક છે. મેં એમને આજે આવવાનું કહ્યું હતું. પ્રેમશંકર ! એમને ૫૦૦૦ રૂપીઆ આપી દો.

પ્રેમ—દસ્તાવેજનો કાગળ એ નથી લાવ્યા.

બોલા—કાંઈ જરૂર નથી. બલા માણસ છે.

પ્રેમ—મનુષ્યનો આટલો બધો વિશ્વાસ ન કરો સાહેબ !

બોલા—કેમ ! મનુષ્યનો વિશ્વાસ ન કરું ! ઇશ્વરની શ્રેષ્ઠ સૃષ્ટિ, પૃથ્વીપર પ્રભુનો અવતાર, સર્વ ગુણોના આધાર-મનુષ્યનો વિશ્વાસ ન કરું ? જેના સ્વરૂપ સમી આપણે આપણા દેવ દેવીઓની મૂર્તિ કદાપીએ છીએ તેનો અવિશ્વાસ કરું ? જગતના પ્રભુ, સમાજના શાસક, સભ્યતાના પુત્ર, ધર્મના સ્થાપક, જ્ઞાનના ગુરૂ, સ્વાર્થત્યાગના શિષ્ય, સ્નેહના દાસ-મનુષ્યનો વિશ્વાસ ન કરું ? તો પછી શું હું પશુનો વિશ્વાસ કરું ?

પ્રેમ—ધણા મનુષ્યો પશુઓથી પણ અધમ હોય છે. જેઓ બાઇઓ પર અત્યાચાર કરે છે, મિત્રોની પાંચમાલી કરે છે, સ્ત્રીઓને મારે છે, વૃદ્ધ પિતાને ધકકો મારી આ સંસારની પેલીપાર મોકલવા માગે છે—

બોલા—બસ બસ ! મનુષ્યની નિંદા ન કરો. મનુષ્યો મારા બાઇઓ છે. હું મનુષ્યની નિંદા સાંભળવા નથી માગતો. જાઓ, ગુમાસ્તાને કહી દો—

પ્રેમ—પણ—

બોલા—જાઓ બાઇ !

(પ્રેમશંકર જાય છે).

પેલે પાર

બોલા--સરસ્વતી !

સર--શું છે દાદાજી !

બોલા--વાત કેમ નથી કરતી ? ચૂપ કેમ બેઠી છે ?

સર--શું વાત કરે દાદાજી ?

બોલા--શું વાત કરે ? એ પણ હીક છે. હવે જે વાત કરવાની હશે તે બધી પેલા નવી મૂછ ને છુંધરાલા ખાલવાળા જવાન સાથે જ થશે--ખડે ને ?

સર--જાઓ.

બોલા--મારી સાથે તો બસ આ એક વાત છે. ' જાઓ. ' ! ક્યાં જઈ ? તને છોડીને ક્યાં જવાને જીવ નથી ચાહતો. તારો આ મોઠો અવાજ વિહાગ રાગની પેઠે આવીને જાણે મારી આંખોને ચૂમી લે છે; દેહ જાણે કોઈ કેદમાં પડી અચેત થઈ જાય છે અને એટલામાં બે કેમલ ગોળ ગોળ હાથો પુલખાલાની પેઠે મારા ગળાની આસપાસ વીંટાઈ વળે છે. કેમ ! કેવી કવિતા છે ?

સર--વાહ ! તમે કવિતા કેમ નથી લખતા દાદાજી ?

બોલા--પ્રાસ મળતો નથી. જે કોઈ પ્રાસ મેળવી દે ને અક્ષરોનો હિસાબ રાખે તો હું એક મહા કવિ થઈ જઈ ! પણ વાત એમ છે કે પ્રાસ નથી મળતો.

સર--તો અપદ્યાગદ્ય કવિતા લખો.

બોલા--અપદ્યાગદ્યના અનેક બકતો છે. ગિચારા બારી મહેન-તને ભોગે પ્રાસરહિત કાવ્યો લખે છે. તેમની કીર્તિમાં હું શામાટે ભાગ પડાવું ? એ વિચારથી નથી લખતો.

સર--નથી લખતા એટલું માતૃભાષાનું સૌભાગ્ય સમજવું જોઈએ.

બોલા--સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો. જે-ત્યાં જે-સરસ્વતી ! આકાશમાં જાણે તરેહતરેહના રંગના સાથીઆ પૂરાઈ રહ્યા છે. કેવું સુંદર દૃશ્ય છે ?

સર--(જોઈને) વાહ, કેવો મનોરમ દેખાવ છે ?

પેલે પાર

બોલા—કાલે સાંજે આજ સ્થલેથી આકાશ તરફ નજર ફેંકતાં
મને સર્વત્ર અંધકાર—અંધકારજ નજારી. આ સાંભળ, સરસ્વતી ?

સર—શું દાદાજી ?

બોલા—ગાયન સંભળાય છે ને ?

સર—(કાન માંડીને) હા—કેણુ ગાય છે ? દાદાજી !

બોલા—ભવાનીપ્રસાદ ! કાલીનો પરમ ભક્ત છે. મેં મારી પાસે
એને રાખી લીધો છે. વિચિત્ર માણસ છે.

સર—કેવો ?

બોલા—બહુ બોલ ચાલ નથી કરતો. આ જો, પોતાનીજ ધૂનમાં
મસ્ત થઇ ગાયન ગાતો ચાલ્યો જાય છે. જાણે એણે પોતાનું આખું
હૃદય, આ લોક અને પરલોક, સર્વ આ ગાયનમાંજ સમાવી દીધાં છે.
આ જો ! ગાતો ગાતો એ આ તરફ આવે છે. સાંભળ.

(ગાતો ગાતો ભવાનીપ્રસાદ આવે છે ને જાય છે,)

ભવાનીપ્રસાદ—

કાલી ! તું મુજ માત ! અહોહો ! મૈયા ! તું મુજ માત !

તુજ દરશનથી ભવ દુઃખ ભૂલ્યો,

શાંતિ તણા સાગર મહિ દૂલ્યો.

માયા થઇ સહુ ખાખ, અહો હો ! કાલી તું મુજ માત !

ભવ સાગરમાં નાવ તુડાને,

હાય ! ભયંકર વાયુ વાયે;

નાવ તું પાર ઉતાર, અહો હો ! કાલી તું મુજ માત !

બોલા—પૃથ્વી પવિત્ર થઇ ગઇ—મારું હૃદય જગદન્માની ભ-
ક્તિથી ઉમરાઇ ગયું. સરસ્વતી ! (સરસ્વતી ગળે વળગે છે).

સર—દાદાજી ! (એક હાથ બોલાનાથની કમ્મરની આસપાસ
નાખી, બીજે હાથે પોતાના પાલવથી આંસુ ધોઈ છે).

પેલે પાર

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થાન:—ગૌરીનાથના ઘરનું દિવાનખાતું.

સમય:—રાત્રી.

પાત્રો:—ગૌરીનાથ, પ્રેમશંકર, કાલીચરણ, હીરા વિગેરે.

ગૌરી—દુનિયા આખીયે ભોલાનાથની ભટાઇ કરી રહી જણાય છે. એની જમીનદારીની આવી આવક છે—તેવી આવક છે; એની જમીનદારીની ખૂબ ઉપજ છે; તો પછી દીકરાની દીકરીના લગ્ન કરતી વખતે કરજ શું જખ મારવા કર્યું હતું?

પ્રેમશંકર—જીઓ ભાઇ! વખત આવે કરજ લેવાય પણ છે ને દેવાય પણ છે.

ગૌરી—હા. પણ એને તો મેં ઉધાર લેતાજ જોયા છે—દેતો તો કદિ પણ જોયા નથી.

પ્રેમ—એઓ ધીરધાર ઝોછી કરે છે; પણ આપે છે ત્યારે એકદમ દાન દઇ દે છે.

ગૌરી—કર્ણુ રાજ સમા દાતાર ખરા ને?

પ્રેમ—કર્ણુ રાજ જેવાજ ભોલાનાથજી દાતાર છે.

ગૌરી—અરે! બે ચાર દિવસમાં હાથ ધોઇ બેસશે—સમજ્યા?

કાલીચરણ—ધણાના હાથ ધોવાથીજ સાફ થઇ જાય છે. યાદ રાખો, પ્રેમશંકર! ‘સાફ’ શબ્દનો હું અહિંયા વિકલ્પમાં ઉપયોગ કરું છું. અને ધણાના (ગૌરીનાથ તરફ ઈશારો કરીને) હાથ સમુદ્રના જલમાં ધોવાથી ઉલટો સમુદ્ર લાલ થઇ જાય છે પણ હાથ પરનો ડાઘ જતો નથી. કેમ? આખાદ સાધુ ભાષાજ વાપરી રહ્યો છું ને?” શેક્સપિયરે કહ્યું છે: The multitudinous seas incarnadine* ખૂબ કરી! નહિ!

* વિરાટ સમુદ્ર આરક્ત થઇ જાય છે.

પહે પાર

ગૌરી—પણુ યાદ રાખો—હવે બીખારી હાલતમાં રાહમાં બેસવાનો વખત બહુ દૂર નથી. હું—

પ્રેમ—બીખારી તો બહુ ભોક થાય છે. પણુ તેમાં ફેર ઐટભો છે કે જે દાન દધને એ હાલતે પહોંચે છે તે કંગાલ તો અવશ્ય થાય છે; છતાં તે સિંહાસન પર બેસે છે; રસ્તે જતા ભોકો તેને જોઈને, તેની સામે ભક્તિભાવથી ધુંટણીએ પડી તેની પૂજા કરે છે. બહુ દાન ન કરવાવાળા પણુ એવી દશામાં આવી પડે છે. જ્યારે એવા કંગાલ હૃદયના માણસો બીખારી થઈ રસ્તે રખડતા થાય છે ત્યારે રસ્તેથી જતાં શીયાળવા ને કૂતરાઓ પણુ તેને લાત મારીને ચાલ્યાં જાય છે.

ગૌરી—દાન ! દાન ! દાન ! ભોલાનાથે દાન દધ દધને ઉકાળ્યું શું ? મેં કરજ અદા કરીને જમીનદારી ખરીદી છે અને એ દાન દધને જમીનદારી ગૂમાની રહ્યા છે. ખરી વાત એજ છે ને !

પ્રેમ—એમણે જમીનદારી નથી ખરીદી એ વાત સાચી છે; પણુ એમણે પણુ કંઈક ખરીદ્યું છે !

ગૌરી—શું ?

પ્રેમ—કીર્તિ.

ગૌરી—કીર્તિ શી ચીજ છે ? કંઈજ નથી. ફૂહ ! હવા છે, ફૂંક મારતા ઉડી જાય છે. કાંઈ પણુ થતું નથી. પણુ જમીન નફર ચીજ છે. તેને ખેડવાથી તથા ખી વાવવાથી પાક થાય છે.

કાલી—ખૂમ કહી ગૌરીનાથ ! અમ્મો કહી ! આખાદ ઉત્પ્રેક્ષા સાથે વાત કરી. પોપ પણુ કહી ગયા છે કે solid pudding against empty praise+ કીર્તિ હવા છે—ફૂહ ! ફૂંક મારતાંજ ઉડી જાય છે. ખૂમ કહી ગૌરીનાથ ! shake hands (શેક હેંડ કરે છે.).

+ ખાલી આબરૂને બદલે મસાલાદાર હલવો.

ચેલે ચાર

ત્રેમ—આપ જાણો છો કે બોલાનાથજી સહવારે દાન પૂણ્ય કર્યા વિના પાણી પણ પીતા નથી.

ગૌરી—ઈર્ષ્યાને લીધે.

ત્રેમ—ઈર્ષ્યા તો તમે કરો છો. બોલાનાથજીની મોટાઇ સાંભળતાંજ તમારો ગહેરો મલીન કેમ થઇ જાય છે ?

કાલી—But envy withers at another's joy and hates the excellence it cannot reach^૧.

ત્રેમ—બોલાનાથજી તો તમારી ઈર્ષ્યા નથી કરતા.

ગૌરી—અજી મનમાં ને મનમાં બળી મરે છે. ફક્ત મ્હોડેથી ખૂરાઇ નથી બતાવતા. બુદ્ધો બડો પાણ છે.

ત્રેમ—ખબરદાર, બોલાનાથજીને પાણ ન કહેતા. હું એ સહન કરીશ નહિ.

ગૌરી—નહિ તો શું કરશો ? મારશો કે ?

ત્રેમ—જરૂર પડે તો માર પણ મારીશ. યાદ રાખજો.

ગૌરી—છટ ! તમારી શી મનલ છે ?

ત્રેમ—તો જોઇ લો (બાંહી ચઢાવે છે.)

કાલી—અરે ! આ શું કરો છો ? આ કાંઈ દાર્શનિક અવસ્થા ન કહેવાય. તર્કથી મીમાંસા કરો. તેથી આગળ ન વધો.

ત્રેમ—નહિ, તમારી સાથે મારામારી કરવી એ મારે માટે લજ્જાની ખીના છે. તમે તે કંઈ માણસ છો !

કાલી—આહા ! God made him*

(શિવદયાલ અને કામતાપ્રસાદ આવે છે.)

ત્રેમ—હવે શયતાનનો દરબાર પુરેપુરો ભરાઈ ગયો.

(ક્રોધ સહિત ચાલી જાય છે.)

૧. ઈર્ષ્યા ખીજતી પ્રસન્નતા જોઈ મ્હાન થઈ જાય છે અને પોતાને ને નથી મળી શકતું તેને ધિક્કારે છે.

* ઇશ્વરે એને બનાવ્યો છે.

પેસે ખાર

શિવ—શું છે ? શું છે ?

ગૌરી—પેસો બદમાશ મારે ઘેર મારી સાથે લડવા આવ્યો હતો. કહે છે કે માર મારોશ. આવ ને ? (બાંહી ચઢાવીને) આવ ને બચ્યા !

કાલી—Why Gouri ! this is worse than quixotic*? Don quixotic windmill (પવન ચમકી) સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો'તો; પણ તમે તો પવન સાથે લડવા નીકળ્યા છો.

ગૌરી—ઠીક. કાંઈ દિવસ જોઈ લઈશ. (બેસી બચ છે.)

કાલી—હહાપણની વાત કરી. said like a wise man.

ગૌરી (શિવદયાલને)—ઠીક, ત્યાંની શી ખબર છે ?

શિવદયાલ—લીલાંમ પર ચઢી ગયો છે. કમલાપુર લાટ નં. ૨૫. તા. ૨૭ મી જુલાઈ.

ગૌરી—એ તો મને ખબર છે. લીલામી ઇસ્તિહાર ભરી નહિ થાય ને !

શિવ—નહિ. એની પણ બ્યવસ્થા કરી દીધી છે.

ગૌરી—વાહ ! વાહ ! કયા બાત હૈ ! ઠીક ત્યારે તમે હમણું જાઓ. હું જરા એટર્ની પાસે જઈ આવું.

શિવ—હું જ જાઉં ! બતાવો ને ! શું કામ છે ?

ગૌરી—તમને કાંઈ બીજું કામ નથી ?

શિવ—મને બીજું કામ ? માફ તો આજ કામ છે.

ગૌરી—ઠીક ત્યારે. આ કાગળ લઈ જાઓ. સહી કરી આપું છું. અને બીજી બધી બીના વકીલ જાણે છે. હો. (બાકસમાંથી કાગળ કાઢી શિવદયાલને આપે છે.)

(શિવદયાલ બચ છે)

* અરે ! ગૌરી ! તું તો કવીકઝોટીસથી ચ વધી ગયો.

ચલે પાર

કાલી—For Satan finds some mischief still for
Idle hands to do*

ગૌરી—(કામતાપ્રસાદને) બોલો હવે. તમે શું ખબર લાવ્યા છો ?
કામતા—અચ્છી ખબર છે.

ગૌરી—કેટલા માટે છે ?

કામતા—થોડાજ (કાનમાં) ભારી ખુમસુરત છે.

ગૌરી—રૂપરંગ સારા છે ?

કામતા—અરે ! વાતજ ન પૂછો ! માની લો કે પરી છે પરી !

ગૌરી—ત્યારે ચોક્કડું બેસાડી દો.

કામતા—ઠીક ત્યારે. હું જાઉં છું. મારે એક જરૂરી કામ છે.

(જાય છે)

કાલી—ગૌરીનાથ ! સાંભળો. એ ચમકતી આંખો ને આંદ સા
સુખડા તરફ ન ઝુકો ! ઘરમાં બેસી સુપચુપ આંડી પીઓ—શ્રાવ્ય
ઉડાવો—પણ સ્થામ ઝૂંફાવાળી નાજનીન ! શું તમે જાણતા નથી કે :

What dire offence from amorous causes
springs;

What mighty contests rise from trivial
things+

(કાલીચરણ જાય છે.)

ગૌરી—હું માથાના બાલથી તે પગની આંગળીઓના નખ સુધી
બદમાશ છું. કયું કામ આ હાથોથી નથી થયું ? ચોરી ? સંભવ છે
ત્યાં સુધી આ ચોરીજ છે. ઇસ્તિહાર બંધ કરીને આ જમીનદારીની
ચોરી થાય છે. પણ એમ તો બધાય કરે છે. દુનિયામાં દોલત અને

* સેતાન હમ્મેશાં સેતાની આજસુઓ માટે કંઈ ને કંઈ નીચ કૃત્ય
ચોધીજ રાખે છે.

+ કામવાસનામાંથી અનેક દારૂ ઉત્પાત થાય છે અને નજીવી બીનામાંથી
ભયંકર યુધ્ધો સળગે છે.

પેલે ખાર

જમીન એકઠી કરવા માટે આવા પ્રયત્નોની જરૂર પડે છે. મહદ્દિશમાં ખડા થયા પછી વળી ધૂંધટ કેવો!... અને ખીજી બાજુ જરા દીલ બહેલાવવાનું મનોરંજક સાધન પણ જોઈએ. એથી પણ ખરાબ કામો આ ગૌરીનાથે કર્યા છે. એક દિન—

(હીરાનો પ્રવેશ)

હીરા—એજ. એજ છે.

ગૌરી—(ચાંકીને) કાણુ છે તું ?

હીરા—કાણુ છું હું ? આંખો ફાડીને જુઓ. પીછાન પડે છે કે નહિ ?
(લેમ્પ લઈ પોતાના મ્હોપર પ્રકાશ ફેંકે છે)

ગૌરી—(આશ્ચર્યચકિત થઈ)—હીરા !

હીરા—કેમ ? પીછાન પડી ?

ગૌરી—તું અહિં ક્યાંથી ?

હીરા—પાગલખાનામાંથી આવી છું.

ગૌરી—પાગલખાનામાંથી ?

હીરા—હા—પાગલખાનામાંથી ! ત્યાં હું કેમ ગઈ'તી તે સાંભળશો ?

ગૌરી—કેમ ગઈ'તી ?

હીરા—તમારીજ અસીમ કૃપાથી. સાંભળશો ?

ગૌરી—શું ?

હીરા—તમારી દયાની કહાણી ! એ વાતના અક્ષરે અક્ષરે ટપ ટપ ખૂન ટપકી રહ્યું છે. એની દરેક લીંટી એક સ્વયંતાનના જીવન-ચરિત સમી છે. ઠીક. સાંભળો. તમે જ્યારે કઠોર સિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં વસ્ત્ર તથા અનાજ વિના એક ફાટી તૂટી કંબલ સાથે પેલા તુટ્યા ખંડેરમાં મને છોડી આવ્યા ત્યારેજ હું પાગલ થઈ ગઈ હોત-ફક્ત મારા નાનકડા બાલકનું આંદ સમું વદન જોઈ હું હોંશમાં રહી પણ એ ગાદ અન્ધકારમાં મારો જીવન આધાર દીપક પણ યુગાંધ ગયો. માફ બાલક પોપ માહની કડકડતી ઠંડીમાં જુખને લીધે તકલી

પેલે પાર

તક્કીને મરી ગયું. હું મારા શરીરની ગરમીની હુંકથી તેની રક્ષા કરતી'તી-છાતી નીચોવી નીચોવીને ટીપું ટીપું દૂધ કાઢી તેને પાતી'તી; પણ ત્રણ દિનના કડાકા પછી મારા દિલમાં ગરમી ક્યાંથી રહે ? મારી છાતીમાં દૂધ ક્યાંથી આવે ? માંડે બચ્ચું શરદીથી અઠકડીને, ભૂખથી તક્કીને આ લોક તજ પરલોકમાં ગયું (સ્વર કંપવા માંડે છે)

ગૌરી—તેમાં મારે શું ?

હીરા—તમારે શું ?—હા—એ પણ ઠીક છે. તેમાં તમારે શું ?—એ કંઈ તમારું બાલક થોડું હતું ! એ તો મારી આંખોનું તેજ, મારા આંચલનું રત્ન, મારા હૃદયનો આધાર—મારું સર્વસ્વ હતું. (રૂએ છે.)

ગૌરી—હવે રોવાથી શું વળશે ?

હીરા—કંઈ નહિ. કંઈજ વળશે નહિ. રડવાથી કાંઈ વળશે એવી આશાથી લોકો નથી રડતા. રડવું આવે છે તેથી લોકો રૂએ છે. હું રડી રડીને તમારું હૃદય પીગળાવવા નથી આવી. તમારી પાસે આશ્રયની ભીખ માગવા પણ નથી આવી. એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે તમે મને એક લવંડરની શીશી આપતા તો તેને હું આંખોએ લગાવી ચૂમી લેતી પણ આજે તમે મારી સામે કદાચ કુખેરની સંપત્તિ રાખી દેા તો તેને પણ હું લાત મારીને ચાલી જઈશ.

ગૌરી—તો પછી અહિં આવી શામાટે ?

હીરા—મરવા પહેલાં તમારી કીર્તિનું પુરાણ તમને સંભળાવવાને. સાંભળો. જ્યારે મેં જ્ઞેયું કે માંડે બાલક રાતું નથી, હાલતું નથી કે નથી આંખ ખોલતું ત્યારે હું ચીસ પાડીને રડી—એવા જોસથી ચીસ પાડી કે કદાચ દુનિયાભરમાં એવી ચીસ આજ સુધી કોઈએ પણ ન પાડી હોય ! પણ કોઈએ મારી ચીસ ન સાંભળી. જાણે લાગણીહીન શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં બધા બહેરાજ બની ગયા ને મારી કશું ચીસ પવનના સપાટામાં ધસડાઈ ગઈ. ત્યાર પછી હું મારા બચ્ચાની લાશ લઈ આમ તેમ દોડવા લાગી. એક જગ્યાએ

પેલે પાર

ડોક્ટર ખાઇને પડી ગઇ. જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે પોલિસના હાથમાં હતી. મારા બાલકની લાશ મારી ગોદમાં નહોતી. પોલિસ સિપાઇઓ અને અદાલતમાં હાકેમ પાસે લઇ ગયા. ડોક્ટરે મારી તપાસ કરી. મને કોણ જાણે કેવા કેવા સવાલ પૂછ્યા-કંઈ સમજાયું નહિ. મેં શું જવાબ આપ્યો તે પણ યાદ નથી. ત્યાર પછી હાકેમે મને એક મોટા મકાનમાં મોકલી આપી. પાછળથી મારૂં મ પડ્યું કે તે પાગલખાનું છે. દસ વર્ષ સૂધી ત્યાં રહી પરમ દિને લાંથી નીકળી આવી છું. આ તમારી કીર્તિની ગાથા !

ગૌરી—એમાં મારો કાંઈ દોષ નથી.

હીરા—નહિ. તમારો કંઈજ દોષ નથી. દોષ બધો આ કમન-સીય સ્ત્રી જાતિનો છે. સધળો વાંક મારો છે. મારો દોષ એ કે મેં તમારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો—મારો દોષ એ કે મેં ધર્મને તિલાંજલી દઇ દીધી—મારો દોષ એ કે તમને નિંદામાં ખેંહોશ સૂતેલા જોવા છતાં તમારું ગળું દબાવી મેં તમારા પાપી જીવનનો અંત ન આણ્યો.

ગૌરી—શું બકે છે દિવાની ઓરત ?

હીરા—(હસીને) ઓહ ! અત્યારથીજ સફાઇ કરવા માંડી કે ? હું પાગલખાનામાંથી આવી છું પણ હવે પાગલ નથી રહી. ડોક્ટરે પરિક્ષા કરી કહી દીધું છે કે હું હવે દિવાની નથી, મને પાગલખાનાના અમલદારોએ રજા આપી છે. પાગલ સ્ત્રીના પ્રલાપ તરિકે તમે આવા એક બયાનક સત્યને, આવા એક નિષ્ઠુર પરિત્યાગને, આવી બચકર પિશ્ચાય લીલાને ઉડાવી દેવા માગો છો ? પણ આગ કાંઈ કૂંકથી ઓલવાઇ જતી સાંભળી છે ?

ગૌરી—(નરમાશથી)—હીરા !

હીરા—ડરો નહિ. આ વાત હું દુનિયામાં જાહેર કરવાની નથી. અદાલતમાં લઇ જવાથી તમને ફક્ત જેલ મળશે. બસ—એટલેથીજ મામલો ખતમ થઈ જશે. તો પછી મારા ને તમારા કલંકની વાત

પૃથ્વી પાસ

પ્રકટ કરવાથી લાભ શો ? હું અગર રસ્તામાં ઉભી રહીને ચોસ પાડીને કહું કે ‘ તમે એક હૃદયને ચીરી નાંખ્યું છે, એક જીવનને મરૂબુતિ સમું ઉજ્જડ વેરાન બનાવી દીધું છે, એક કુલીન સ્ત્રીનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે’ તો દુનિયાદારીઓ એ વાત હસવામાં ઉડાવી દેશે. સંસારીઓ હાવકે મ્હોડે કહેશે કે, ‘ તે’ જાણી જોઇને તારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. તેમાં એનો દોષ શો ? શિકારીનો ધંધોજ હત્યા કરવાનો છે. પુરૂષનો સ્વભાવજ સ્ત્રીને ફસાવવાનો છે. પણ તું કેમ ફસી ગઇ ?’ તમને કોઇ દોષ દેશે નહિ. મને જો કદાચ સો જીમ હોત ને દરેક જીમ ડંકા સમા અવાજથી પણ એ વાત સંસારમાં પ્રકટ કરત તો પણ દુનિયા પતથરની પેઠે નિશ્ચલ રહી એ કરૂણ વાત સાંભળ્યા કરત. મકાન જમીનદોરત થઇ ચૂરેચૂરા ન થઇ જાત-જુલો આગથી સળગી ન ઉઠત. બધા પહેલાની પેઠે જેમના તેમ ઉભા રહેત; પણ તમે-તમે તમારા ભયાનક ભવિષ્યનો ખ્યાલ કરીને થરથરો-ધુળો-કમ્પી ઉઠો.

ગૌરી—ચીસ ના પાડ.

હીરા—ચીસ નહિ પાડું ? અરે જો શક્ય હોય તો એવી ભયાનક ચીસ પાડું કે આકાશ ચારે બાજુથી ફાટી જાય ! એવી ચીસ પાડું કે જેમાં આખા જગતના બધાય આર્તનાદો એક થઇ જાય ! ધૃત્યરતું આસન હાલી જાય..... પણ હાય ભગવન ! મનુષ્યની ધ્રુષ્ટા આટલી પ્રત્યક્ષ ને શક્તિ આટલી બધી દુર્બલ-શા માટે ?

(કપાળ ફટી પાગલની પેઠે નાશી જાય છે.)

પહે પાર.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થાન—મુનીતું ઘર.

સમય—ત્રીજો પહોર.

પાત્રા:—મુની, ઉસ્તાદ વિગેરે.

(મુની ગાય છે.)

(સોહની ગઝલ).

સૂર્ય હોતે અસ્ત સન્ધ્યા કે સમય—આહું બરું;
દેરતક મેં દૂરતક આકાશકો તાકા કરું.
જ્યાં કિ સોઈ રાતકો રાઈ પડી એકાન્તમેં;
તર કરું તક્રિયા, કહો કેસે અહો ધીરજ ધરું ?
વહ ઉપા આકર નિરાદર કર પલટ જાતી હૈ શીર;
વાયુ વિષ વર્ષા કરે ખિસ્તરપે મેં તડપા કરું.
યહ સુખહકા અહ ચહાના પક્ષીયોંકા, કાનમે—
શ્વલ સા લગતા, વિવશ હૂં, યત્ન ધસકા કમા કરું ?
મેં ન જાનું, કૈન અપના હૈ, કિસે અપના કહું;
સખ યહાં આવે, હસે, ચલ દે: કહો કિસપર મરું ?
ઔર બોજોંકે લિયે હી હૈ હમારી ઝિન્દગી;
ઔરકા જીવન ખિતાતી હૂં, સબીકા કમ બરું.
મેં ન જાને કિસ લિયે જતી હૂં, જીવન વ્યર્થ હૈ;
હૈ ન કુછ ઉદેશ્ય ધસકા, સખકા મુંહ તાકા કરું,
આંખસે આંસુ ન નિકસે, ઉનકો પી જાતી હું મૈં;
સખ તરહ અપમાન સહતી હું મિટાકર આખર.

(ઉસ્તાદજનો પ્રવેશ).

મુની—આપયે ઉસ્તાદજી! મારી તખિયત આજે ઠીક નથી.
ઉસ્તાદ—તખિયત ઠીક નથી! શું ચયું છે બેટી ?

પેલે પાર

મુન્ની—તબિયત સારી નથી, ખીજું કંઈ નથી! હમણાં હું એક ગીત ગાઈ રહી'તી.

ઉસ્તાદ—બહુત અમ્છો ખાત હૈ—લેકિન—

મુન્ની (હસીને)—ઉસ્તાદજી, તમારી દરેક વાતમાં એક 'લેકિન' તો જરૂર હોવું જોઈએ.

ઉસ્તાદ—ઓ હો ! સમજી ગયો—લોકન એવી આદત પડી ગઈ છે—લેકિન—(મુન્ની ખડખડ હસે છે.)

ઉસ્તાદ—કેવો મીઠો અવાજ છે ? તારૂં હાસ્ય ગીત કરતાંય વધુ રસીલું ને સુરીલું છે. એની આગળ ગાયન કૂચા છે—કૂચા !

મુન્ની—પણ એ હાસ્ય સાંભળીને કોઈ રૂપિયા આપવાનું હતું ?

ઉસ્તાદ—નહિ દે તો શી હર્જ છે ?

મુન્ની—શુજરાન ક્યાંથી ચાલશે ?

ઉસ્તાદ—બેશક એ મુશ્કેલી છે; લેકિન ગીત વેચવાની ચીજ નથી. તું જો દીલ લગાવીને ગાય તો સાંભળનાર મશ્ગૂલ થઈ જશે ! શુલ કંઈ બુલબુલને માટે રંગબેરંગી હાસ્ય હસે છે એટી ?

મુન્ની—બહુત ખૂબ ! અમ્છા, આજે તો સલામ ઉસ્તાદજી !

ઉસ્તાદ—સલામ ! કાલે આવું ?

મુન્ની—જી હાં. કાલે જરૂર આવજો. આદાબ !

ઉસ્તાદ—બંદગી !

(જાય છે).

મુન્ની—તમે સાચું જ કહ્યું ઉસ્તાદજી ! આ સંગિત વેચીને પેટ ભરવું પડશે. ખીજી પણ એક વાત ભારી અફસોસ ઉપજાવનારી મને દુઃખ થશે એમ ધારી તમે ન કહી; પણ એ વાત એજ વાતમાંથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે ! ગીત તો વેચવાં પડશે, પણ મહા અફસોસની વાત તો એ છે કે આ રૂપને વેચીને આ પાપી પેટને ખાડો પૂરવો પડશે. સ્ત્રીનું રૂપ—જે ઇશ્વરની શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ છે; સ્ત્રીનું રૂપ—જે ઇન્દ્ર ધનુષ્ય સમું આ અનાદિ ઉજવલ રૂપને રંજિત કરે છે; સ્ત્રીનું રૂપ—જેના મહિમાથી સૃષ્ટિ ગર્વ સહિત

પેલે પાર

મસ્તક ઊંચું કરી સ્વર્ગને દાંદ યુદ્ધ માટે આવાહન કરી રહી છે—
માનો એમ કહી રહી છે કે, ‘બતાવ, સ્ત્રીના સૌન્દર્ય સમી તારી
પાસે કંઈ વસ્તુ છે?’ સ્ત્રીનું રૂપ-જેના ચરણોમાં સારા થે મંસારનું
સૌન્દર્ય શીર ઝૂકાવે છે; જેના તરફ નજર કરતાં શબ્દમાંથી સંગિત
ઝરે છે, ભાષા છન્દબદ્ધ સ્વચ્છંદતાથી ગાવા માંડે છે, જ્ઞાન પાગલ
બની જાય છે, ભક્તિ ધુંટણીએ પડી પ્રણામ કરે છે;—જે સૌન્દર્યના
કામલ હસ્ત સ્પર્શથી પશુ પક્ષુ વશ થઈ જાય છે; એવું સ્ત્રીનું રૂપ
બાઝાર માલની પેઠે વેચીને ખાવું પડશે! ઓહ! (અચાનક ફરતાં ફરતાં
મોઢા આંચનામાં પોતાનું પ્રતિબિમ્બ જોઈને) આ કોણ?... નહિ—
મારોજ પડછાયો છે—મારીજ પ્રતિવિચાર છે! (જુએ છે) પ્રતાપી
પ્રભુ! આ રૂપને પુરૂષ ગંદા બાવથી સ્પર્શે છે—છૂંદી નાખે છે! આ
રૂપને જોઈને પુરૂષ વિસ્મયતા તથા ભક્તિભાવથી તેના ચરણોમાં ઝુટી
ન પડે? આ રૂપને લાલસાના ગ્રાસમાંથી બચાવવાને માટે શસ્ત્ર
રાખીને ફરવું પડે છે! આશ્ચર્યની ખીના છે!

(દાસી આવે છે.)

મુન્ની—(ચાંકીને)—કોણ?

દાસી—લાલા ગોપાલદાસ આવ્યા છે.

મુન્ની—કાઠી મૂક—ધુતકારી મૂક—

દાસી—ધુતકારી મૂક?

મુન્ની—હા—બહાર કાઢ—મહાર કાઢ.

દાસી—આ શું? શું કહો છો? આ શું કરી રહ્યાં છો?

મુન્ની—બસ બસ જા: એને ચાલી જવાનું કહી દે. કહી દે
કે હું તેને મળવા નથી માગતી.

દાસી—અગર એ પૂછે કે ‘કેમ’ તો?

મુન્ની—કંઈ જવાબ ન દેતી. સમુર! જવાબ દેજે કે હું એને
ધિકારું છું.

[ચપલતાથી ચાલી જાય છે.]

પેલે પાર.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થાન:—લક્ષ્મીનું ઘર.

સમય:—રાત.

પાત્રો:—લક્ષ્મી, દીનાનાથ, ભગવાનદાસ વિ.

(લક્ષ્મી ને દીનાનાથ ઉભાં ઉભાં વાતો કરે છે.)

લક્ષ્મી—મને હવે જીવવાની હોંસ નથી. દીકરાની વહુ આવી ગઈ. બસ હવે ભગવાન મોત દહ દે તો સાઈ! પ્રભુ! હવે તો જલદી જલદી કંચકી લે.

દીના—એટલી ઉતાવળ શી છે? હજી પણ થોડું ધણું જોઈ જાઓ.

લક્ષ્મી—હવે વધુ જોવા નથી માગતી; બાપ! કાણુ જાણે, કાલ ઉઠે શું થશે? માનમાં ને માનમાં ઉપડી જવું જ સાઈ છે.

દીના—જીઓ, ભગવાનદાસ આવે છે.

(ભગવાનદાસનો પ્રવેશ)

ભગવાન—મા!

લક્ષ્મી—કેમ બેટા! (દીનાનાથ તરફ જુએ છે)

દીના—મારા તરફ શું જુઓ છો બહેન! ઠીક-સમજી ગયો. હું જાઉં છું. (બચે છે.)

લક્ષ્મી—(પુત્રના સ્કંધ પર હાથ મૂકીને) કેમ દીકરા! તારું મોઢો જરા ઉદાસ જણાય છે. (લાગણીથી) શું થયું છે, બેટા?

ભગ—મા! તેં વહુ સાથે કંઈ બોલાચાલી કરી'તી?

લક્ષ્મી—વહુએ તને કંઈ કહ્યું છે?

ભગ—નહિ. તું બક બક કરી રહી'તી તે મેં મારે કાને સાંભળ્યું છે.

લક્ષ્મી—તારે કાને તેં સાંભળ્યું હોય તો પછી એમ કેમ પૂછે છે કે બોલાચાલ કરી હતી કે નહિ? હા. બેટા! મેં વહુને કહેવા

પહેલું પાઠ

જેવા એ બોલ કહ્યા છે. સંસારનું કામકાજ શીખવતાં કોઇવાર ધમ-કાવવાની ને એ બોલ કહેવાની એ જરૂર પડે છે.

ભગ—એને કામકાજ શીખવાની જરૂર શી છે ?

લક્ષ્મી—આપ રે ! ધરનું કામકાજ શીખ્યા વિના તે કાંઈ ચાલે દીકરા ! હું તો સદા પડી રહેવાની નથી. એક દહાડો આપું ધર એનેજ ચલાવવું પડશે.

ભગ—જ્યારે પડશે ત્યારે જોઇ બેવાશે. હમણા તેની શી જરૂર છે ?

લક્ષ્મી—વહુ બેટીઓએ તો ધરનું કામકાજ શીખવું જરૂરનું છે બેટા ! એમાં હમણાં શું ને પછી શું ? વળી હવે તો હું પણ ધરડી થઇ છું—બધું કામ એકલીથી નથી થતું.

ભગ—આજ સૂધી થતું હતું. હવે નથી થતું ! મા ! હું વહુ લાવ્યો છું—દાસી નહિ. મારી નાણુક ઝીથી કામકાજ નાહ થઇ શકે.

લક્ષ્મી (કેટલીક વાર વિસ્મયથી પુત્ર તરફ જોઇ ધીમે સ્વરે)-
હીક—એમ—બાપ ! જ્યાં સૂધી જીવીશ ત્યાં સૂધી હુંજ કામકાજ કરીશ. તું તારે તારી બેરીને આરસની પૂતળી પેઠે શણગારીને ગોખલામાં પધરાવી રાખ.

ભગ—નહિ, વહુ હવે અહિં નહિ રહી શકે. એની તબિયત ખરાબ થઇ ગઇ છે. તું એની જરા પણ કાળજી નથી રાખતી. વળી—

લક્ષ્મી—વળી શું બાપ ? અમકયો કેમ ? કહી નાખ બેટા !

ભગ—સત્ય કહેવામાં સંકોચ શાનો ? એ બેટા ધરની છોકરી છે—કોઇની લાલ આંખ એણે કદિ નથી જોઇ—તું જે કરી શકે તે એનાથી નહિ બની શકે.

લક્ષ્મી—ઓહ ! હીક બાપ ! હવે હું વહુને એક કામ પણ નહિ સોંપું.

પેલે પાર

ભગ—નહિ; હવે એ એના—નહિ—પોતાના દાદાની પાસે ચાલી જશે.

લક્ષ્મી—દીક. તારા મોટા સસરા લખનૌમાં છે ને તારી કાલેજ પણ લખનૌમાંજ—તેથીજને ?

ભગ—નહિ મા ! તેથી નહિ. એ અહિં ગામડામાં નહિ રહી શકે. આ તુટ્યા ફૂટ્યા ઝુંપડામાં એનાથી નહિ રહી શકાય. ખાસ કરીને તું તો એનો જરા પણ ખ્યાલ રાખતી નથી. એ પોતાને ઘેર ચાલી જશે.

લક્ષ્મી—અને આ ધર કોઈ પારકાનું છે—એનું નથી ! દીક ભાઈ ! પણ એ શા માટે જાય ? હુંજ જાઉં છું. હું કાશીવાસ કરીશ. અત્યાર પહેલાં જ સર્વ છોડીને મારે કાશી જવું જોઈતું. જે એમ કયું હોત તો તારા બાલપણના માતૃસ્નેહને હૃદયમાં જીવંત રાખીને હું મરી શકત. હું તારી માતા છું. આજે એક પરાધ છોકરી આવીને મને મારી જગ્યાએથી હાંકી કાઢે છે. એ પણ જેવાનું નસિબમાં લખ્યું હશે ! પ્રભુ ! યુદ્ધાપામાં પણ સંસારની માયામાં લગ્ન પચી રહી છું. બધું છુલ્લી ગઈ છું તો પણ પુત્રનો ખ્યાલ દીલમાંથી નથી જતો. જે સમયે પ્રભુ ! સર્વસ્વ તારે ચરણે વિસર્જન કરી દેવું જોઈએ ત્યારે પણ હું સંસારમાં રચી પચી રહી. એની સજા પણ તે બારી કરી ! પ્રભુ ! શિર ઝુકાવીને એ સજાનો સ્વીકાર કરું છું. ખસ, હવે વધુ ન જોઈએ. ભગવાનદાસ ! તું મારી કાશી યાત્રાની તૈયારી કર.

ભગ—દીક. કાલે વાત.

લક્ષ્મી—તું તારી સ્ત્રી સાથે સુખેથી સંસાર માંડ. હું સાંભળીને પણ સુખી થઈશ. તું સુખી થા બેટા ! બીજું મને કંઈ નથી જોઈતું. પણ આ વાત તો મારી છાતીમાં કાંટાની પેઠે ખટક્યા કરશે કે તે સ્ત્રીને માતાથી પણ વધારે માની ! કેણુ જાણે ક્યાંથી કાળા મ્હોની—

ચલે પાર

ભગ—બસ, જીભ સંભાળીને વાત કર. એ કાળા મ્હેની છે કે તું કાળા મ્હેની ?

(દીનાનાથનો પ્રવેશ)

દીના—ચુપ રહે બેઅદબ ! માને જવાબ આપે છે ? તારું સત્યાનાથ વાળવા બેઠો છે, અભાગી ? બહાર નીકળ ધરમાંથી !

ભગ—આ કેનું ધર છે ?

દીના—લક્ષ્મી બહેનનું ધર છે. હજુ તારી મા મરી નથી ગઇ સમજ્યો ? જા, તું તારી માનો ત્યાજ્ય પુત્ર છે. માને ગાળ દે છે, કમબખ્ત ? બહેન ! આ તમારો કપૂત પુત્ર છે. એને ધરમાંથી બહાર કાઢો.

લક્ષ્મી—નહિ, નહિ. હજુ નાદાન છે-બચ્ચું છે. બચ્ચાને મારાથી એમ કેમ કહેવાય ? બચ્ચાને હું કેમ કહું કે ધરમાંથી બહાર જા ! એવું તે કંઈ થાય, દીનાનાથ ! હું મા છું મા !-બેટા ! તારી વહુને હવે હું એક શબ્દ પણ નહિ કહું. ખુશીથી એ મારા ધરની રાજ-રાણી થઇને રહે. હું એનો પડતો બોલ ઝીલીશ-એની સેવા આકરી કરીશ. ફક્ત તું મને પહેલાની માફક પ્યાર કર. મારે ગળે વળગી એવીજ રીતે લાડથી મને મા કહી બોલાવ કે જેમ તું પહેલા બોલાવતો હતો. યુદ્ધી થઇ ગઇ છું. હવે કેટલા દહાડા જીવીશ ? મરી જાઉં પછી મને તદ્દન ભૂલી જજે. હું પણ ફરી તને બોવા નથી આવવાની. પણ જેટલા દિવસ જીવતી રહું તેટલા દિવસ એજ નજરે તારી માને જો-મારા દીકરા !

(કંપતી કંપતી લગવાનદાસના પગ પર પડી જાય છે.)

(સરસ્વતી આવે છે.)

સર—આ શું કરો છો મા ? આ શું કરો છો ? પુત્રના ચરણો પર મા પડી છે ! અફસોસ ! ઉઠો, મા ! પૃથ્વી રસાતલ જશે, સર્પ, આકાશમાંથી તૂટી પડશે, આકાશ મારે કોરથી ફાટી જશે, સમુદ્ર

સકાઈ જશે, બ્રહ્માંડ કંપી ઉઠશે. ઉઠો મા ! (ભગવાનદાસને) ગુપચુપ ઉભા રહી મારા મ્હો તરફ શું તાકી રહ્યા છો ? જુઓ ! જુઓ ! તમારા ચરણો પર માતા પડી છે ! (લક્ષ્મીને) ઉઠો મા ! (ઉઠાડે છે) અણુસમજી પુત્રને અપરાધ ક્ષમા કરો (ભગવાનદાસને) હજી ચૂપચાપ ઉભા છો ? હાથ જોડો—પગે લાગો—તમારાં આંસુઓથી માતાના ચરણ ધુઓ. આ તમે શું કર્યું ?

ભગ—મા ! માફ કર (ચરણે પડે છે.)

સર—મા ! તમારા પુત્રને ગોદમાં રાખો. હું તમારી દાસી છું. પિયરમાં ધર કામ નથી શીખી તે તમે મને શીખવજો. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. (ચરણે પડે છે.)

લક્ષ્મી—ઉઠ દીકરી ! ગુસ્સામાં મેં જે બોલ કહ્યા હોય તેા તે બૂલી જજો. ખુદી થઈ ગઈ છું. હવે મગજ ડેકાણે નથી રહેતું દીકરી !

:(લક્ષ્મી ભગવાનદાસ અને લક્ષ્મીને છાતીએ લગાવે છે.)

દીનાનાથ—(આંસુ લૂછતો) હાય રે માતાની મમતા ! ધન્યરે માતાને કયા પદાર્થથી ધડી છે ? મનુષ્ય જીવનની અંગાર સમી મરૂ-બૂમિની વચ્ચે આ પુત્રનેહનો સમુદ્ર ઉભરાઈ રહ્યો છે. મનુષ્યો ! એ જલમાં સ્નાન કરો—એનું પંચામૃત લો અને પવિત્ર થાઓ.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલા:—લક્ષ્મીનું ઘર.

સમય:—સન્ધ્યાકાલ.

પાત્રો:—લક્ષ્મી અને દીનાનાથ.

લક્ષ્મી—મારો ભગવાનદાસ જરૂર આવશે. ઉઠ્યાગાની રળમાં, એક વર્ષે પણ મારી પાસે નહિ આવે ? ગરમીની રળમાં તે હમ્મેશાં આવે છે. આજે મારી તબિયત બગડવાની ખતર મળવા છતાં પણ નહિ આવે ? એવું કદી બને ખરું દીનાનાથ ?

દીના—કોઈ કોઈવાર ધણી દિવસની ટેવ એકજ દિવસમાં છૂટી જાય છે બહેન !

લક્ષ્મી—નહિ, નહિ. એમ તે કંઈ થાય ! એમ તે કંઈ થાય !

દીના—ખાસ કરીને આવી ખરાબ ટેવ ! માતાની ભક્તિ ! મનુષ્ય નશાબાજ છોડી શકતો નથી, કુર્સંગનો ત્યાગ કરી શકતો નથી; પણ માને એકજ દિવસમાં છોડી શકે છે.

લક્ષ્મી—માને છોડી શકે ? મનુષ્ય માને તજી શકે?...નહિ-નહિ...પશુ જરૂર તજી શકે-પણ મનુષ્ય તો નહિ.

દીના—કેટલાક એવા મનુષ્યો હોય છે કે જમનામાં ને પશુઓમાં ફેર એટલેજ હોય છે કે પશુઓને ચાર પગ ને પૂંછડી હોય છે અને મનુષ્યોને ફક્ત એજ પગ હોય છે અને પૂંછડી નથી હોતી.

લક્ષ્મી—તમે કહ્યું તું કે એણે કાગળમાં લખ્યું છે કે પહેલી તારીખે આવીશ. ત્યારથી હું દહાડા મણી રહી છું. આજે પહેલી તારીખ છે. એ જરૂર આવશે. એણે કાગળમાં પણ લખ્યું છે ને !

પેલે ખાર

દીના—કાગળ તો લખ્યો છે: પણ એ કાગળના ઢંગ તો જુઓ બહેન ! પેન્સીલથી—કામરચીત્રું ચીત્રામણ કર્યું છે—ચાંચતાં પણ મુશ્કેલી પડે છે. જાણે ઘોડા પર બેઠા બેઠા લખી હોય ને તે વખતે ઘોડો પૂરપાટ દોડ્યો જતો હોયની ! એણે મારા પત્રનો જવાબ આપ્યો એજ ખીના મારે ને તમારે માટે પરમ સૌભાગ્યની વાત છે.

લક્ષ્મી—નહિ, મારો ભગવાન એવો છોકરો નથી. ભગવાન જરૂર આવશે—જરૂર આવશે. મારો જીવ કહી રહ્યો છે કે આવશે.

દીના—માતાનો જીવ લક્ષ્મી ખરી જૂડી વાતો કહે છે, બહેન !

લક્ષ્મી—(ચમકીને) અરે ! એજ આવે છે.

દીના—ક્યાં ?

લક્ષ્મી—પેલી ગાડીનો અવાજ નથી સંભળાતો ?

દીના—સંભળાય છે. પણ દુનિયામાં એકલો ભગવાનદાસજ ગાડીમાં નથી બેસતો.

લક્ષ્મી—જુઓ, જુઓ, એ ગાડી—

દીના—ગાડી તો છે—એમાં સંદેહ નથી.

લક્ષ્મી—આહ ! નથી—ગાડી ચાલી ગઈ—નહિ આવ્યો—

દીના—હાય ! માતાની મમતા !

લક્ષ્મી—ઉંઠાળાની રજ પડીને ભાધ ?

દીના—હા, બહેન ! રજ પડી પણ ખરી ને પૂરો પણ થઈ ગઈ.

લક્ષ્મી—તો મારા દીકરાની તબિયત તો બગડી નહિ હોય ?

દીના—હાય ! માતાનું હૃદય !

લક્ષ્મી—મને લઈ જાઓ દીનાનાથ ! હું એની પાસે જઈશ.

દીના—ક્યાં જશો ? વેવાઈને ત્યાં ? જાઓ, જઈને જુઓ કે તમારો પુત્ર ચંદ્રનો અમીરસ પી રહ્યો છે, કુશોની હવામાં નાહી રહ્યો છે. તમે ત્યાં જઈ તેનું સુખ સ્વપ્ન મીઠાવી દેશો. તમને પણ દુઃખ થશે ને તેને પણ.

પેલે પાર

લક્ષ્મી—રત્નના દિવસમાં એ પોતાને સાસરે ગયો હશે એમ ? એવું બની શકે ખરું ?

દીના—તો જાઓ. જમને જુઓ.

લક્ષ્મી—તમે એને નથી ઓળખતા—હું ઓળખું છું. મેં નવ માસ પેટમાં રાખ્યો છે. મારો દીકરો એવો નથી.

દીના—ધમરે કયા પદાર્થથી માતાવું હૃદય બનાવ્યું હશે ! બહેન ! ચ્યુતરાપર બેસી રાહ જોવાથી એ કંઈ આવી જવાનો છે ? ઘરમાં જાઓ. ઠંડી પડે છે, તમને તાવ ચઢી આવ્યો છે. આજે વળી એકાદશીનો ઉપવાસ છે. ઠંડીમાંથી ઉડી જાઓ.

લક્ષ્મી (હલી યધ)—જાઉં છું, બાઈ !

દીના—ઠીક ત્યારે હવે હું જાઉં છું બહેન ! કાલે રહવારે પાછો આવીશ. હવે ઠંડીમાં ન બેસશો. સાંજ પડી ગઈ છે.

(જાય છે.)

લક્ષ્મી—મારા જીવનની સાંજ પહોં પડી ગઈ છે. ભગવાન ! શું ખરેખર મારો ભગવાન નહિ આવે ? શું ખરેખર...અરે ! આ શું ? ગળું રૂંધાઈ કેમ જાય છે ? આંખોએ અંધારાં કેમ આવે છે ! નહિ—એ નહિ આવે ! આવશે, આવશે ! એમ તે કંઈ થાય ખરું ! હજી બાલકજન છેને ! નહિ, રાતભર આ ઓટલાપર બેસી હું એની રાહ જોઈશ. એ આવશે ! અને કદાચ ન આવે—નહિ, નહિ—એજ ‘ મા ’ કહી મને પુકારી રહ્યો છે—આવું છું, મારા લાલ ! (દોડી જવા ચાહે છે.)

(વૃદ્ધ બીખારીનો પ્રવેશ.)

બીખારી—આજની રાત પડી રહેવા માટે જરા જગ્યા આપો, મા !

લક્ષ્મી—ઓહ ! (બન્ને હાથે મ્હોં ઢાંકે છે.) આવો બેટા !

પેલે પાર

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થાન:—ગૌરીનાથનું દિવાનખાનું.

સમય:—રહવાર.

પાત્રો:—ગૌરીનાથ, શિવદયાલ વિગેરે.

ગૌરી—લીલાંઉ આજેજ છે ?

શિવ—હાજી. આજેજ છે.

ગૌરી—આહ ! પાંચહજાર રૂપિયા તમને ક્યાંથી નહિ મળ્યા ? આ વખતે મારી પાસે પણ રોકડા રૂપિયા નથી. તમે હજી એકવાર જાઓ. નહિ મળે તો મેંકમાંથી ઉધાર લેવા પડશે. જાઓ.

શિવ—જઈ છું—પણ એક કામ કંઈ ?

ગૌરી—શું ?

શિવ—એમાં ખોટું પણ શું ? મિયાનીજ જૂની ને મિયાનું શિર—એવો ઘાટ થાય તો કેમ ? (હસે છે ને જાય છે.)

ગૌરી—શું બાજી ખેલવા ધારી છે ? એટલો હસે છે કેમ ?—લો, આ તો પ્રેમશંકર ને કાલીચરણ બન્ને આવે છે.

(પ્રેમશંકર અને કાલીચરણ આવે છે.)

ગૌરી—કેમ પ્રેમશંકર ! અચાનક આ ગરિબની ઝૂંપડીમાં પધારવું થયું !

પ્રેમ—કાલીચરણજીની સાથે ફરતો ફરતો વાતમાંને વાતમાં ભૂલથી અહિં ચાલી આવ્યો છું. લો, જઈ છું.

ગૌરી—અરે ! જાઓ છો શા માટે ? ખેસો. હમણા તમારા બોલાનાથની હાલત કેવી છે ? હમણા પણ દુનિયાના લોકો એમના ગુણગાન ગાય છે કે ?

પ્રેમ—શા માટે ન ગાય ? અવશ્ય એમના ગુણગાન ગાય છે.

ગૌરી—આ સમયે પણ તેઓ બન્ને હાથોએ જીવ ઉધાર રાખીને પોતાની દૈલત ગરીબગુરખાંમાં લૂંટાવી દે છે કે ?

પેલે પાર

પ્રેમ—હા. હમણાં પચુ લૂંટાવે છે.

ગૌરી—હવે છે શું કે લૂંટાવશે ?

પ્રેમ—જે લૂણું સૂકું એમની પાસે હશે તે—

(ગૌરીનાથ હસે છે.)

કાલી—ગૌરીનાથ ! તમને ખૂબ આનંદ થાય છે ?

ગૌરી—નહિ, આનંદ નથી થતો. હું મોત્રાનાથનો ધમંડ જોઇને વિસ્મીત થયો હતો. આજે તેમનો એ ઝેરી હાંત તૂટી ગયો છે, એ વાત કહું છું—ખીજું કંઈ નહિ.

પ્રેમ—ગૌરીનાથ ! મોલાનાથજીમાં અનેક દોષ હોવા સંભવિત છે; પણ ધમંડ તો મેં કદિપણ નથી જોયો. માટીનો માથુસ તે વળી ધમંડ શાનો કરે !

ગૌરી—મીટીનો મનુષ્ય ! હા—છતાં ધમંડને લીધે એનો પગ જમીનપર પણ ઠરતો નહોતો.

પ્રેમ—આ તમે શું બોલો છો, ગૌરીનાથ ! જો એઓ ધારે તો ચાર ઘોડાની ગાડીમાં ફરી શકે એમ છે છતાં પગે ચાલતા બહાર જાય છે. કેમ ? તમે હસો છો કેમ ?

ગૌરી—એ પગે ચાલે છે પણ માથું ઉંચું રાખીને ! આસપાસ નજર ફેરવીને અમારા જેવા તરફ જોવાની એને ફરશદ નથી. એ અમને તિરસ્કારપૂર્ણ નજરે જુએ છે.

પ્રેમ—એઓ સંસારમાં કાઇને પણ ધિક્કારતા નથી—તમને પણ નહિ. નહિ તો જે પાપી છે, જેના બંને હાથ દીન-દુઃખીઓના રક્તથી રંગાયેલા છે, જે ઇસ્તિફાર દયાવીને દગાથી જમીનદારી ચોરાવે છે—

ગૌરી—કાણુ કહે છે ?

પ્રેમ—હું કહું છું.

ગૌરી—તમે મને બદનામ કરો છો ?

પ્રેમ—બદનામ કહું છું ને કરીશ. તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

પેલે પાર

ગૌરી—હું તમને કેદમાં મોકલીશ.

પ્રેમ—હિસ ! જાણે કેદમાં મોકલવાનું તમારાજ હાથમાં હોયની ! કેદમાં મોકલશો ?—મોકલો જોઈ !

ગૌરી—તમે માફ અપમાન કર્યું છે—આ કાલીચરણ સાક્ષી છે.

પ્રેમ—જરૂર પડ્યે બળરમાં બૂમ પાડીને આ વાત હું પ્રકટ કરીશ. એ દહાવો લેવો છે ?

કાલી—Tell it not in Gath; publish it not in the streets of Askelon.*

ગૌરી—તમે એમ કહેવા માગો છો કે હું દગાયાજ છું ?

પ્રેમ—દગાયાજ ! અરે ! તમારે યોગ્ય વિશેષણ તો કોષમાં શોધવાથી પણ મળતું નથી. ચોર, લંપટ, દગાયાજ આદિ અનેક શબ્દો કોષમાં છે. પણ એ શબ્દોને એક કરી તમારું વિશેષણ બનાવવાથી પણ તમારું યોગ્ય વર્ણન થતું નથી. ગમે તેટલું કહું—છતાં કંઈને કંઈ બાકી રહી જાય છે. ગમે તેટલો નીચો જાઉં પણ તમારો પત્તો નથી મળતો—ગમે તેમ માયું છતાં તમારો અંત નથી મળતો. ઇતિહાસમાં તમારા જેવું કોઈ ચરિત્ર મેં વાંચ્યું નથી. દુનિયા હુંઠી વળતાં પણ તમારી જોડી મળી શકતી નથી. તમે એક અનિયમ, એક અપચાર, એક વ્યાધિ તથા દુર્ગંધમય કચરા છો !

ગૌરી—સાંભળો છો, કાલીચરણ ! તમારે સાક્ષી આપવી પડશે. (પ્રેમશંકરને) તમને જેલમાં ન મોકલું તો માફ નામ ગૌરીનાથ નહિ.

પ્રેમ—એટલા માટે જેલ જવું પડે તો હું તૈયાર છું. તમને પાછો ન કહેવા કરતાં જેલ જવું બહુ સહેલું છે. (જાય છે.)

કાલી—ગૌરીનાથ ! તમે હારી ગયા.

ગૌરી—હું કેવી રીતે હારવા લાગ્યો !

* લાપામાં એ વાત ન કહેશો. એસ્કેલનના બજારમાં એ વાત જાહેર ન કરશો.

પેલે પાર

કાલી—‘હારવા લાગ્યા’ નહિ—હારી ગયા. બૂતકાલની વાત થઇ ગઇ. એના કરતાં સહેજ, સરલ, સાદા અને સ્પષ્ટ સંસ્કૃત મિશ્રિત ગાળો મેં કદિપણ સાંભળી નહોતી. અને વળી એવા નિકર ભાવથી ગાળ દઇ ગયો! એમજ થવું જોઇએ—

Who dares think one thing and another tell
My heart detests him as the gates of hell.*

—પણ આ માણસ તદ્દન નિર્ભયતાથી બોલી ગયો.

ગોરી—કેવી રીતે ?

કાલી—ગાળ ગલોચનો કેમ અંશ સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી ન પડી—મહુ કૂર્તીથી બોલી ગયો—કોઇ જગ્યાએ પણ અચક્યો નહિ—ગાળ દેતાં દેતાં એકવાર ખાંસ્યો શુદ્ધ નહિ. જરા ખાંસી ખાત તો હું સમજત કે કદાચ બાક ખાઇ રહ્યો છે. વચમાં વચમાં ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ નો પણ ઉપયોગ કરતો ગયો—મણે ગાળ પણ દઇ રહ્યો છે ને સાથે ગાળ દેવાનો આનન્દ પણ લૂંટી રહ્યો છે એમ લાગતું હતું! અને છેવટે એણે જે ગાળ દીધી તેવી જોરદાર ગાળ તો પહેલા કોઇએ કોઇને કદિપણ નહિ દીધી હોય.

ગોરી—કઇ ગાળ ?

કાલી—એ કે તમને પાછ ન કહેવા કરતાં જોલ જવું બહુ સહેલ છે. I would rather go to hell than not call you a villain...કોણે કહ્યું છે જો ? જરા સમુર કરો—હમણાં યાદ કરી લઉં—અત્યંત મૌલિક છે.....

ગોરી—તમને આમાં મઝા પડી રહી છે. જ્યાં તમારે કોઇ કરવો જોઇએ—

કાલી—કોઇ કરત—જો પ્રેમશંકર કોઇ હલકટ, સામાન્ય તથા

+ જેના મનમાં કંઈ હાય અને જાણે છે કંઈ બીજુંજ તેને મારું કહ્ય નર્કદારની પેઠે ધિક્કારે છે.

પેલે પાર

હલકા લોકોના જેવી ગાળ દેત તો ! પણ આવી સબ્ય, સરસ, સ્પષ્ટ અને જોરદાર ગાળ ! વાહ ! ક્યા બાત હૈ ! હું એને એક દિન જ્યાંકત આપીશ.

ગૌરી—કાને ?

કાલી—ત્રેમશંકરને ! આજ રવિવારે બપોરે ! તમે પણ આવજો. તમને પણ નોતડું દઉં છું. એ ગાળ ગલોચ ફરી એકવાર સાંભળવાની મળશે. યાદ રાખજો ! વાહ ! ક્યા બાત હૈ ! જુઓ, જુઓ, બોલાનાથજી આવે છે. હવે હું બાગી જઈ. Ye cannot serve both God and Mammon.*

(બચ છે.)

ગૌરી—હજી પણ આ લોક લાખ લાખ જીમે બોલાનાથની વડાઇ ગાઇ રહ્યા છે ! પણ બોલાનાથ આજ મારા ઘરમાં ! જાણી બાણી ગયો કે શું ? જરૂર મારે પડે વિનંતી કરવા આવ્યો હશે ! આવને બાધ ! હું કાને છોડું એમ છું !

(ભવાનીપ્રસાદ અને બોલાનાથનો પ્રવેશ)

બોલા—ગૌરીનાથ ! આ રૂપિયા લો. આપી દો, ભવાનીપ્રસાદ !

ગૌરી—રૂપિયા—કેવા ? (ભવાની રૂપિયા આપે છે) કેટલા છે ?

બોલા—પાંચ હજાર રૂપિયા છે. જ્યારે બને ત્યારે આપી દેજો.

ગૌરી—રૂપિયા ! શામાટે ?

બોલા—મેં સાંભળ્યું કે તમને જરૂર છે. લો.

ગૌરી—એનું બ્યાજ ?

બોલા—બ્યાજ શાનું ? તમને જરૂર છે એવી ખબર મળી તેથી લાવ્યો છું. લો. મને જરૂર પડે ત્યારે તમે આપજો. બસ એટલું જ જોઈએ. બ્યાજ શાનું ? મારાપર નારાજ ન થાઓ—મને ધિક્કારો નહિ. મને પ્યાર કરો—પ્યાર કરો ! ગૌરીનાથ ! બાધ ! (ગળે લગાવવા ચાહે છે)

ગૌરી—એનું લખાણ ?

* પ્રભુ અને વિદ્યાસની ઉપાસના એક સાથે નથી થઈ सकती.

પ્રથમ પાર

બોલા—લખાણની કંઈ જરૂર નથી. મને તમારા પર વિશ્વાસ છે. વિશ્વાસમાંજ મોક્ષ છે—વિશ્વાસમાંજ મુક્તિ છે. વિશ્વાસને આશરે તો સારો સંસાર ચાલી રહ્યો છે. અવિશ્વાસમાં ક્વંસ છે. અવિશ્વાસમાં નરક છે. રસોષયો ભોજનમાં ઝેર મેળવી શકે છે. નોકર પાછળથી આવી ધૂરી ભોંકી શકે છે. એ સર્વને આજ સુધી વિશ્વાસ કરતો આવ્યો છું. અને તમે તો બલા માણસ છો. તમારો વિશ્વાસ ન કરું ? રૂપિયા પાછા ન આપવા હોય તો ન આપતા. બદલામાં ફક્ત એટલું જ માગું છું કે તમે મને પ્યાર કરો—પ્યાર કરો. ચાલો, બવાની પ્રસાદ ! આ શું ? તમે આંસુ લુંછો છો ?

બવાની—હ નહિ ! મને આ વખતે એક વાત યાદ આવી ગઇ.

બોલા—વાત યાદ આવી ? કઈ ?

બવાની—એક દિન એક મેંઢી પ્રજા પાસે ગઇ હતી. આપ જાણો છો ?

બોલા—પ્રજા પાસે ગઇ હતી ? શામાટે ?

બવાની—શરિયાદ કરવાને. જમને કહ્યું ‘ભગવાન ! વાધ અમને જોતાંજ ખાધ જાય છે. તેનો કંઈ ઉપાય કરો.’

બોલા—નારાયણે શા જવાબ આપ્યો ?

બવાની—તેમણે કહ્યું : ‘ભાગ, ભાગ. તારા માલદાર શરીરને જોમને તને ખાધ જવાની મનેજ ઇચ્છા થાય છે તો પછી વાધની વાત શી ? ખાવા માટે તો વિધાતાએ તને ઉત્પન્ન કરી છે. નહિ તો તે તને જનવરોની પેઠે ઝોછામાં ઝોછા એ અણીતાર શિંગડા ને પગમાં વીજળી જેવી ગતિ દેત.’

બોલા—હા-હા-હા.

બવાની—ગૌરીનાથને આ રૂપિયાની શા માટે જરૂર છે તે આપ જાણો છો ?

બોલા—જાણવાની જરૂર શી છે ? એમને રૂપિયાની જરૂર છે એટલું જાણવુંજ પૂરતું છે.

પહેલો ખંડ

ભવાની—તોપણ સાંભળો. ગૌરીનાથ આજ રૂપિયાથી લીલામી ઇસ્તિહાર રદ કરીને આપનોજ એક તાલુકો ખરીદ કરશે. તાલુકો લીલાંઉપર ચઢી ગયો છે.

બોલા—લીલાંઉપર ચઢી ગયો છે ?

ભવાની—જી હા. આપ એના એક હાથમાં ધૂરી આપી ગળું આગળ ધરી કહો છો કે બહુ ખુશલી આવે છે !

બોલા—એવું તે કંઈ થાય ભવાની ! છીઃ એવી વાત ન કરો. એ મનુષ્ય તો છે !

ભવાની—આજકાલ મનુષ્ય મનુષ્યને ખાઈ જાય છે. રાક્ષસોની હવે જરૂર નથી તેથી તેઓ હવે આ પૃથ્વીપર નજરે પડતા નથી. બોલાનાથજી ! ખુશલી તિજેરી જોઈ સાધુ પણ ચોર થઈ જાય છે—ગૌરીનાથનો કાંઈ ખાસ દોષ નથી.

બોલા—છી છી છી—એવું ન કહો. એમ તે કંઈ થાય ભવાની ? અને કદાચ એમજ હોય—તો ગૌરીનાથ ! મારી આખી જમીનદારી લઈ લો—મારું સર્વસ્વ લઈ જાઓ—ફક્ત મને પ્યાર કરો—પ્યાર કરો !

ભવાની—બોલાનાથજી ! મારાથી બોલ્યા વિના નથી રહેવાનું. અરે ! રામ ! આ પાપપુર્ણ કલિયુગમાં પણ આવા મનુષ્ય હોય છે !—ગૌરીનાથ ! ખરીદો. ત્યાર પછી એમનાજ રૂપિયાથી એમની જમીનદારી ખરીદવા ચાહો અને ખરીદી શકો તો ખરીદી લેજો ! ચાલો, બોલાનાથજી !

બોલા—ચાલો ભાઈ ! ગૌરીનાથ ! મને પ્યાર કરો—મને ન ધિક્કારો ભાઈ ! (ગળે લગાવવા તૈયાર થાય છે.)

ભવાની—ચાલો ! સરખે સરખા એકમેકને ભેટે છે. ધૂર્ત અને બોલા ભાલા માણસનું આલિંગન એ ધૂર્તતા છે ! ચાલો—

(બન્ને જાય છે.)

ગૌરી—આ શું ? મારી આંખોમાં આંસુ કેમ ભરાઈ આવ્યાં ?

પેલે પાર

નાહ. હું ભારો શૈતાન છું. ક્યું કામ મેં નથી કર્યું અને ક્યું કામ ન કરો શકું એવું છે ? આ તો સાધારણ વાત છે. બોલાનાથ ! તમે તમારા આવાં વર્તનથી શું માફ મન પીગળાવશો ? હું એવો પત્થર નથી કે પીગળી જાઉં !

(હસતો હસતો જાય છે.)

~~—~~

પ્રવેશ ૩ જે.

સ્થાનઃ—લક્ષ્મીનું ઘર.

સમયઃ—મધરાત.

પાત્રોઃ—લક્ષ્મી, દીનાનાથ.

(લક્ષ્મી મરણપથારીપર પડી છે. પાસે દીનાનાથ બેઠો છે.)

લક્ષ્મી—રામનું નામ લો. રામનું નામ લો. હું રામનામ લેતી લેતી મરવા માગું છું.

દીના—કેમ બહેન ! વૈદ્યજી કહી ગયા છે—કંઈ ડર નથી.

લક્ષ્મી—વૈદ્યજી સાચું કહી ગયા છે. મને કંઈ ડર નથી. મેં કદિ કોઈનું જીવું વિચાર્યું નથી. જે ઉચિત લાગ્યું તેજ કર્યું છે. મને પ્રભુ પોતાના ચરણોમાં અવશ્ય સ્થાન આપશે. તો પછી મને બંધ શાનો ?

દીના—નહિ, હું એમ કહું છું કે તમને જલદી આરામ થઈ જશે, બહેન !

લક્ષ્મી—હવે હું સાજી થવા નથી માગતી બાપ ! કેને માટે જીવું ? સાઠ વરસની અવસ્થા થઈ. જન્મગીમાં દુઃખ શિવાય કંઈજ જોયું નથી. પાંચ દીકરા થયા—ચાર ચાલી ગયા. એક છે તે નહિ હોત તોપણ ચાલત ! હવે ક્યા સુખને માટે જીવવા ચાહું ?

દીના—ભગવાન આવશે. ચિન્તા ન કરો. રસ્તામાંજ હશે.

લક્ષ્મી—(નિશાણો નાખીને) હું પણ રસ્તામાંજ છું.

પેલે પાર

દીના—હું કહું છું કે એ આવશે. હું શું જૂઠું ખોલું છું? તે દિવસે કહ્યું હતું, એ નહિ આવે અને નજ આપ્યો. આજે કહું છું કે આવશે; એટલે એ જરૂર આવશે. માની આવી ખીમારોની ખપ્પર મળવા છતાં પણ તે ત્યાં બેઠી રહેશે એમ?

લક્ષ્મી—આવશે! આવશે!...ક્યારે? ક્યારે આવશે? મરવા પહેલાં અરે! એકવાર એનું મ્હો જોવા પામું! પણ નહિ. એ પણ મારા નસિયમાં નથી.

દીના—આ શું લવારો કરો રહ્યા છો? છી.....

લક્ષ્મી—હાય રે! મરતી વખતે પણ એની વારંવાર યાદ આવે છે. જીવ ચાહે છે ભગવાનનું નામ લેવા-પણ દીકરાનું નામ યાદ આવે છે. રામનું નામ લો-રામનું નામ લો. દીકરો કોણ? કોણ નથી. મારે દીકરો નથી-કદિ પણ નહોતો! દયામય! આ અન્તકાલમાં મને આપના ચરણોમાં રથાન આપો-આ અન્ધકારમાં ન છોડી દો!-ભાઈ! શું ખરેખર, મારો ભગુ નહિ આવ્યો?

દીના—આવે છે! ગભરાવ છો કેમ બહેન! સૂઈ રહો.

લક્ષ્મી—હવે એકદમજ સૂઈ રહીશ. ભાઈ! હું મરી ગયા પછી કદાચ મારો ભગુ આવે તો કહેજે; હું સુખેથી મરીછું-મરતાં મને જરા પણ દુઃખ નહોતું થયું. તે કદાચ રહે તો તેને સમજાવજે-કહેજે કે મને મરતી વખતે કંઈ પણ દુઃખ નહોતું. દક્ત એકવાર મરતી વખતે તેનું મ્હો જોવાની ઇચ્છા થઈ હતી-નહિ, એ વાત કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. મારા લાલને દુઃખ થશે! કહેજે હું સુખેથી મરી છું. ખીજું કંઈ નહિ: પણ જો કદિ એ નહિ આવે- (ગળું કંધાઈ જાય છે.)

દીના—હાય રે માતાની મમતા! બહેન! ભગવાનદાસ આવે છે. આજે રાતેજ આવી જશે. પહેલી ગાડી ચૂકી ગયો લાગે છે.

લક્ષ્મી—આવશે! આવશે! સાચું કહો છો? એ આવશે? ભાઈ! કહો, એ આવશે. સાચું-જૂઠું પણ કહો, એ આવશે.

ષેષ પાર

એજ વિશ્વાસ સાથે લઇ હું પરભોક સીધાવું ! નહિ-એ નહિ આવે-
નહિ આવે-(મ્હો ફેરવી લે છે)

દીના—સુધ રહો બહેન !

લક્ષ્મી—આ લો, સુધ જાઉં છું. ત્યારે બધું નહિ આવ્યો !
હું એની સ્ત્રી પર બબડી'તી તેથી ગુસ્સે થઇ મારો લાલ ચાલ્યો
ગયો છે-હવે નહિ આવે-આ ચીડીઓ બોલવા લાગી-ખરૂં ?

દીના—હા, બહેન !

લક્ષ્મી—સ્કવાર થઇ મધું ?

દીના—હા.

લક્ષ્મી—તમે આખી રાત સૂતા નથી !

દીના—સૂતો'તો.

લક્ષ્મી—નહિ. તમે નથી સૂતા. આખી રાત તમે મારા માથા
પર બેસી રહ્યા છો. જ્યારે જ્યારે આંખો ખોલી ત્યારે મેં તમારો
ઉતરેલો ચહેરો જોયો છે-તમારા બન્ને રનેહબર્યા નેત્રો મારા તરફ
જેતાં નીહાળ્યાં છે. દીનાનાથ ! જાઓ, સુધ જાઓ.

દીના—હું ઉધી ઉઠ્યો છું, બહેન !

લક્ષ્મી—આ પક્ષીઓ ખોલી રહ્યાં છે. દીનાનાથ ! જરા ખીડકી
તો ખોલી દો બાઇ ! એકવાર માફ ધાન્યપૂર્ણ જેતર અને પક્ષીઓથી
ગુંજતો બાગ-એકવાર-છેલ્લી વાર જોઇ લઉં ! ફરી તો જોવા નથી
પામવાની. ખોલી દો—

(દીનાનાથ ખીડકી ખોલી દે છે.)

લક્ષ્મી—મધું એમનું એમ છે ! હજી નિઃસ્તબ્ધતા પ્રસરી
રહી છે. સહુ સુધ રહ્યાં છે. અરે ! તમે જાગો. મારા તરફ જુઓ.
હું જાઉં છું-સદને માટે તમને છોડીને જાઉં છું. જુઓ !-દીનાનાથ !

દીના—બહેન !

લક્ષ્મી—એકવાર જરા બહાર તો જાઓ બાઇ ! હું જરા

પેલે પાર

મારી ગાયને જોઇ લઉં. એને વાછરડો થયો છે. તેને જરા લઇ આવો તો જોઇ લઉં.

દીના—પછી જોજો.

લક્ષ્મી—નહિ, દીનાનાથ! પછી જોવાનો સમય નથી મળવાનો. જાઓ ભાઇ!

(દીનાનાથ જાય છે.)

લક્ષ્મી—એ યાં યાં કરી અને પુકારી રહી છે. હું દરરોજ મારે હાથે એને ચારો નાખતી'તી! કોઈ દિન કંઈ કારણથી હું ખાવાનું ન આપી શકતી તો તે ઝરાઝર ખાતી પણ નહિ. આખો દિન મ્હો ફેરવ્યા કરતી. માઈ ઉદાસ મ્હો જોઇને એની આંખમાં આંસું આવી જતાં...એ ફરી યાં યાં કરી રહી છે. અરે! હું અહિં છું. ધોળા! હું અહિં છું.

દીના—(નેપથ્યમાં) આ જીઓ બહેન! હું લઇ આવ્યો.

લક્ષ્મી—હા. એજ મારી ગાય છે. ધોળા! હું જાઉં છું. હવે દીનાનાથ તારી સંભાળ લેશે. દીનાનાથ! ભાઇ! બસ—મધું પૂરું થઇ ગયું! ભગવાન! ત્યારે મારો ભગુ ખરેખર નહિજ આવ્યો કે? અરે! રામ! ઇશ્વર.....

(મૃત્યુ)

(દીનાનાથ દોડી આવે છે)

દીના—બહેન! બહેન!...દીવો યુઝાઇ ગયો. એક યુદ્ધયુદ્ધ સમુદ્રમાં લીન થઇ ગયું. એક ઝાકલનું બિન્દુ કમલપત્ર પરથી ઢળી પડ્યું. એક પવિત્ર સામગાનનો નાદ ગૂંજીને આકાશમાં લીન થઇ ગયો. જાઓ બહેન! પેલી પાર; જ્યાં સર્વ જગદમ્માની ગોદમાં સુખે નિદ લે છે. પુત્ર—કન્યા સર્વ નિષ્કૂર છે! તેમને બૂલી જાઓ. માતા જગદમ્માની ગોદમાં શાન્તિ મેળવો. જગદમ્મા! મા! તારી પુત્રીને તારી ગોદમાં દયાવી દે!

પેલે પાર પ્રવેશ ૪ થી.

સ્થાન:—ભોલાનાથના મહેલની અગાથી.

સમય:—ચાંદની રાત.

પાત્રો:—ભોલાનાથ અને સરસ્વતી.

ભોલા—કેમ સરસ્વતી ! કેવું લાગે છે ?

સર—શું ?

ભોલા—જીવન ! અસંત મધુર જણાય છે, કેમ !—જાણે એક અનંત વર્ષત, અગાધ જ્યોત્સ્ના !—એની આગળ અમારા જેવાનું જીવન કુછ ખીશાદનું લાગતું નથી ! કેમ !

સર—કેવી રીતે ?

ભોલા—જેવી રીતે કોઇ ફ્રેટન હાંકતો જાય છે સારે જેમ તેને આસપાસ પગે ચાલી જનારા લોકો બહુ હલકા દરજ્જાના લાગે છે તેવી રીતે.

સર—કાણે કહ્યું ?

ભોલા—તે.

સર—ક્યારે કહ્યું ?

ભોલા—અરે ! બધી વાત તે કંઈ મહોથી કહેવાય છે ! આંખોથી પણ કેટલીય વાતો થયા કરે છે.

સર—થયા કરે છે !

ભોલા—ત્યારે શું નથી થતી ? નાની—જીવાન વહુ જેમ વડીલ વૃદ્ધોની હાજરીમાં પણ ધુંધટની અંદરથી નવા સ્વામી તરફ નયનનો ધસારો કરી લે છે તેવીજ રીતે કાણુ જાણે આંખોથી કેટલીય વાતો થઇ શકે છે !

સર—કેવી વાતો ?

ભોલા—એ વાતોનો અર્થ એવો થાય છે કે આ બધા ફક્ત

પેલે પાર

સંસારની જંજળમાં બટકી બટકીને મરી રહ્યા છે; અને જે કાંઈ મઝા છે તે ફક્ત આપણે જ લૂંટી રહ્યાં છીએ !

સર—કદિ નહિ !

બોલા—અરે ! નારાજ શામાટે થાય છે બેગી ? હું બધું જાણું છું. હું હમ્મેશાં તો બુદ્ધો ન્હોતો. મારો પણ એક જમાનો હતો. ત્યારે ‘મિલનમે’ સમ ગંવાયા—વિરહમે સમ પાયા ’ નો ઘાટ હતો. તે સમયે કૂબોનો પરમ પીતો’તો ને સુગંધિત વસન્ત સમીરની લહેરોમાં ઢળી પડતો’તો. તારી હમણાં એ અવસ્થા છે. લે, ‘મિથ્યા’ ના રાજત્વને અચ્છી રીતે ભોગવી લે. બહુ જલદીથી આ સ્વપ્નું દૂર થઈ જશે.

સર—દૂર થઈ જશે ? ખરેખર ? મને ખેંચી લાગે છે, દાદાજી !

બોલા—હજી વાર છે. મારા પ્રેમનો ઇતિહાસ તેં નથી સાંભળ્યો ?

સર—નહિ. તમારા પ્રેમની રામ કહાણી કહોને ?

બોલા—હીક. લે સાંભળ ! ને એની સાથે તારી હાલત મેળવી લેજે. સાંભળ ! પ્રથમ પ્રણયમાં ચંદ્રના પ્રકાશમાં એટલે અગાશીમાં જ્યારે અમે બંને જણાં એકલાં બેસતાં હતાં ત્યારે હું એકવાર તેના સુંદર વદન તરફ ને એકવાર ચન્દ્રમા તરફ નજર તાકી તાકીને જોતો હતો. કોણ વધારે સુંદર છે તેનો કાંઈ નિર્ણય કરી શકતો નહિ.

સર—અને તે ન્હોતી જોતી ?

બોલા—કોણ ?

સર—દાદીજી.

બોલા—તે ! અરે આપરે ! બીજા કોઈના તરફ જોવાની તેને ફરશદજ મળતી નહિ; છતાં તે જોતી’તી શું તે મારી સમજમાં આવતું ન્હોતું. મારી ખૂંચોના તાવ, આંખની કીકી, નાકની આકૃતિ યા મારી દાઢી પરનું કાંટાનું ઉપવન !—આ ચહેરો જો.

પેલે પાર

સર—જોઈ રહી છું.

બોલા—કવેા છે ?

સરસ્વતી—અહુ સુન્દર છે.

બોલા—આહ ! ત્યારે તું જરૂર મને ચાહે છે. એમ નહિ હોય તો આ ચેહરાને કોઈ સુન્દર કહી શકે નહિ. મારે ઘેર આવનારા ધણા ભોકા મને નોકર સમજીને હુકકો બરવાનો હુકમ કરતા હતા. તેથી ખીજાંને હું એવી બાંકી ગરદન કરી ચાલવા લાગ્યો કે જેથી મેં મારો ચહેરો મોટા માણસો જેવો બનાવી દીધો. અને પછી વાત શી ? તે પછુ એ જોઈને આનંદ પામતી હતી. કેમ ! મને છે કે ?

સર—પછી ?

બોલા—હું પૂછું છું, મને છે કે ?

સર—કંઈ કંઈ. પછી ?

બોલા—અમને લાગતું 'તું' કે પૃથ્વી પર ખીજું કોઈજ નથી. મા નથી, બાપ નથી, મિત્ર નથી, બહેન નથી, ફક્ત એ જણું છે. એક 'પ્રાણેશ્વર' ને ખીજી 'પ્રાણેશ્વરી' !...મને છે ?

સર—પછી ?

બોલા—અમારી વાતચીતનો કદિ અંત આવતો નહોતો. હું કોઈવાર એમ કહેતો કે મારા કલાસમાં એક છોકરો છે તેનું નામ છે 'મહેન્દ્ર;' તો તે એ એક શબ્દમાં રસિકતાનો અનુભવ કરીને હસતી હસતી ભોટ પોટ થઈ જતી ! અને તે કદિ કહેતી કે તેના 'અત્તર' ને એક દિન બમરો કરડી ગયો' તો તો હું હસતો હસતો જમીન પર પડી જતો'તો.

સર—વાતચીત કેમ થતી'તી ?

બોલા—પહેલા એ અક્ષરથી શરૂઆત થતી'તી. હું કહેતો'તો 'પ્રિયે'—એ કહેતી'તી 'પ્રાણુ !' પછી ત્રણ અક્ષરથી કામ લેવાતું હતું. હું કહેતો'તો 'ઠંડાલી'—એ કહેતી'તી 'વસ્ત્રબ !' પછી ચાર

પેલે ખર

અક્ષર પર વાત આવતી—હું કહેતો'તો 'પ્રાણેશ્વરી'—અને એ કહેતી'તી 'પ્રાણેશ્વર!' પછી સ્વપ્ન જતાં'તાં.

સર—ઠીક, વિરહની દશામાં શું થતું હતું ?

બોલા—રોજ એક ચીઠ્ઠી મળતી'તી.

સર—તેમાં શું લખવામાં આવતું ?

બોલા—તેને કંઈ ધડ કે માથું નહોતું! 'તમે ચાહો છો, હું ચાહું છું' આ એકની એક વાત ધૂમાળી ધૂમાળીને લખવામાં આવતી'તી.

સર—પછી ?

બોલા—પછી વળી શું! હવે પછીની વાત તુંજ કહે!

સર—ઠીક. હવે પછીની વાત હું કહું છું. સાંભળો.

બોલા—બોલ-પણ પહેલાં તું અહિં ઉભી રહે ને મને ત્યાં ઉભવા દે.

સર—કેમ ?

બોલા—હવે તું વક્તા ને હું શ્રોતા.

(બન્ને સ્થાન બદલે છે.)

સર—ઠીક, હવે સાંભળો.

બોલા—સાંભળું છું.

સર—ત્યાર પછી કેવી દશા થઈ તે તમે જાણો છો ? તમને ઘેર આવતાં જરા વાર થતી તો દાદીજીનો મિમ્મજ માખણની પેડે મુલાયમ રહેતો નહિ અને દાદીજીની રસોઈ ખરાબ બનતાં તમારું ગળું પણ કંઈ ધમન કલ્યાણની તાન આલાપતું નહિ.

બોલા—હા-આલાપતું તો નહિ-પછી ?

સર—બહારનું દિવાનખાનું અને અંદરનું અંતઃપુર એ બે જૂદી જૂદી જગ્યા છે એ વાત ત્યારપછી અચ્છી રીતે માલૂમ પડવા લાગી.

બોલા—હં-પછી ?

સર—ત્યાર પછી જે અવસ્થા થઈ તે બહુ ભયાનક હતી.

બોલા—(આચ્છથી) કેવી જાતની !

પેલે પાર

સર—તમે અર્થાત પ્રાણનાથે ધરતી પાસે એક અહો બનાવી લીધો જ્યાંથી પ્રિયતમની વાતચીત પ્રેયસી ન સાંભળી શકે—પણ બોજન તૈયાર થતાં તરતજ પ્રાણનાથને બોલારી શકાય. ત્યારબાદ ગતને વખતે ધરેણાં ધડાવવાના હુકમ કરતાં કરતાં પ્રેયસીનો સ્વાસ ઝંધાઇ જવો; સંસારની જન્મજના દુઃખમાં રેતાં રેતાં પ્રિયતમની નિર્વાણ પ્રાપ્તિ; પરદો પડવો; એકાન્તમાં મચ્છરોનું ગણગણવું ! કેમ ? મળે છે કે નહિ ?

બોલા—આશ્ચર્ય ! બરાબર—આખાદ મળે છે ! તેં એ કેવી રીતે જાણ્યું ?

સર—કલ્પનાથી : તમારામાં તો કલ્પના શક્તિ છેજ નહિ.

બોલા—આટલી બધી નથી.

સર—ત્યાર પછી—સાંભળો ! એ સમયની અવસ્થાની સાથે ઋતુરાજ વસન્તનો કાંધ મેળ ખાતો ન્હોતો—પણ વર્ષા સાથે જરા જરા મેળ જરૂર હતો.

બોલા—વર્ષા સાથે ?

સર—કમમાં કમ એ દશા સાથે ગરજવા વરસવા તથા વીજ-લીના ચમકવાનો તો પૂરતો મેળ હતો. મળે છે કે નહિ ?

બોલા—અરે ! અક્ષરે અક્ષર મળે છે. ત્યાં જો ! તારો પ્રાણેશ્વર દૂર ઉભો ઉભો બૂખ્યા બિખારી પેઠે તારી તરફ તાકી રહ્યો છે. આ નજરનો અર્થ એવો થાય છે કે હઠી જા, એ પુટ્ટા !—હો, હું જાઉં છું. (જવાને તૈયાર થાય છે).

સર—જાઓ છો શામાટે ?

બોલા—નહિ તો તારો પ્રાણેશ્વર ખીજવાઇ જશે.

સર—નહિ. ખીજવાય શા માટે ?

બોલા—મારા અહિં હોવાથી તને પ્રેયસી કહી બોલાવતાં તારા પ્રાણેશ્વરના ઓઠ ખીડાઇ જશે; બરાબર અભિનય સહિત, તારો હાથ

પ્રેક્ષક પાર

પકડી, ગરદન વાંકી કરીને તારા મુખ તરફ જોઈ, હસતો હસતો એ એમ નહિ શકે કે, 'પ્રિયે, હું તારો જ છું.'

સર—ઠીક. તો જુઓને.

બોલા—જેઠ! ઠીક. આવો બાઈ! અહિં આવો—કુદીને આવો.

હા: હા: હા:—આવો બાઈ!—એ આવે છે—ચુપ!

(ભગવાનદાસ આવે છે).

ભગ—(નીચું માથું રાખી) આપ બોલાવો છો?

બોલા—તમે બોલાવવાની જ રાહ જોતા હતા કે નહિ? આને જાળખો છો? કેમ! ચુપ ઉભા છો? એક વાર—એને શું કહીને બોલાવો છો? બોલાવો તો! તેમ નહિ તો નામ લખને બોલાવો. 'સરસ્વતી...ધધધ...—અહા! કેવું મધુરું નામ છે! મારી જીભમાં મીઠાશને લીધે પાણી છૂટે છે; પછી તમારી તો વાત જ થી? તમે બોલાવી પણ કેમ શકશો! ધણી દહાડાની મને ટેવ છે—તો પણ નામ લખને બોલાવતા બોલાવતા હું ગાંડો ગાંડો થઈ જાઉં છું—અને તે છતાં એમ લાગે છે કે બોલાવવામાં કંઈ ખાટી રહી ગઈ છે!

સર—દાદાજી! તમે શું ધડ માથા વગરની વાત કરી રહ્યા છો.

બોલા—એ પાગલનો પ્રતાપ છે. કેમ? બાઈ! ચુપ કેમ છો? નીચે શું જુઓ છો?...તો પણ મારી પૌત્રી તરફ તીરછી નજર ફેંકી રહ્યા છો—અને એ પણ—હું—

(સરસ્વતી હસી પડે છે)

બોલા—હું અને તારી દાદી બન્ને આમ જ કરતાં'તાં રે! આમ જ કરતાં'તાં. આ'માદ એમ જ કરતાં'તાં! જેતજેતામાં દહાડા વહી ગયા! (નિ:શાશો નાંખે છે) ઠીક. અત્યાર સુધી આખોથી વાતો કરી—હવે જરા મ્હો બોલો! બેટી! મારો જમાઈ ગૂંગો છે કે શું? ઠીક. હું હહી જાઉં છું.

(જાય છે.)

(ભવાનીપ્રસાદ આવે છે.)

ભવાની—દાદાજી! આપ સમજો છે કે કોઈ જોતું નથી!

પેલે પાર

નહિ-જુએ છે—એક માણસ જુએ છે ને રૂએ છે. આપ જેટલા હસો છો તેટલો જ તે રડે છે. આપના મ્હોપર હાસ્ય ને હૃદયમાં રૂદન છે. જેને પારકે ઘેર મોકલી દેવી પડશે તેને આટલો બધો પ્રેમ કરવો સારો નહિ, દાદાજી ! યુત્રી જન્મથી જ પરાધ સંપત્તિ છે. લોકો દીકરી મરી જતાં આટલા કેમ રડે છે તેની સમજ નથી પડતી. (નય છે)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થાન:—મહેલની અગાશી.

સમય:—ચાંદની રાત.

પાત્રો:—ભગવાનદાસ અને સરસ્વતી.

ભગ—તારા દાદા તારા પર ખૂબ પ્રેમ રાખે છે ?

સર—હા. બહુ પ્રેમ રાખે છે.

ભગ—તું એમના પર પ્રેમ રાખે છે ?

સર—એમના પર ? જગતમાં એમના પર મારો જેટલો પ્રેમ છે તેટલો કોઈના પર નથી. હું મારા દાદા માટે પ્રાણુ પાણુ પટકી નાખવાને તૈયાર છું.

ભગ—અને મારે માટે ?

સર—તમારી સાથે હજી કેટલા દિવસની પીછાન છે ?

ભગ—દીક-સારી વાત છે—

સર—કેમ ! ગુસ્સે થઈ ગયા ! (હાથ પકડીને) છી... ! ગુસ્સે ન થાઓ.

ભગ—(હાથ છાડાવીને) જા, તું મને નથી ચાહતી.

સર—ચાહું છું કેમકે તમે મારા સ્વામી છો. તમને ચાહવું તે અબ્યાસની વાત છે અને દાદાને ચાહું છું તે ચાહ સ્વાભાવિક છે.

ભગ—એ જ અધિક છે.

પેલે પાર

સર—એણક ! એમનામાં ને તમારામાં બહુ અંતર છે.

બગ—શું અંતર છે ?

સર—હું જો કદિ મરી જાઉં તો દાદાજી શોકને લીધે રડી રડીને અંધ બની જશે અને તમે એક જ વર્ષમાં નવી વહુ પરણી ઘરમાં બેસાડી દેશો.

બગ—કદિ નહિ.

સર—હીક. બતાવીશ ત્યારે.

બગ—કેવી રીતે ?

સર—(હસીને) ખરેખર જ મરી જઈને બતાવવાનું દીલ થાય છે કે મદોની જાતિ કેવી નિષ્કૂર અને જૂઠી હોય છે !

બગ—શી રીતે ?

સર—તમે લોકો પહેલા પ્યાર બતાવો છો—સમુદ્રની લહરોની પેઠે કિનારાપર હાથ પહોળા કરી જાણે પ્રેમને પકડી જવા આવો છો. ત્યાર પછી વાસનાની તૃપ્તિ થતાં સમુદ્રતરંગની પેઠે જ શિથિલ થઈ કિનારા પરથી પાછા આવ્યા જાઓ છો.

બગ—હું તને એવી રીતે ચાહતો નથી.

સર—ત્યારે કેવી રીતે ચાહો છો ?

બગ—મારો પ્રેમ આકાશ સમો અનન્ત, ઉદાર અને નિર્મલ છે. એનો અન્ત નથી—એમાં તૃપ્તિ નથી. એ પ્રેમ પહાડ સમો અટલ છે—દુવ તારા સમો સ્થિર છે ! તું હસે છે ! જા, તું મને નથી ચાહતી.

સર—હું તમારું કાવ્ય સાંભળી રહી હતી ! તમારી મા કેવી છે ? કંઈ કાગળ આવ્યો છે ?

બગ—આ ચર્ચાની અંદર માના પ્રસંગને સ્થાન શું છે ?

સર—એ પ્રસંગ આ ચર્ચાની અંદર નથી—બહાર છે એમ ! હીક. ‘ મા ’ પદાર્થ બહુ ગદ્યમય છે, ખરું !

બગ—કેમ ?

પેલે પાર

સર—નહિ તો શું તમે આ રત્નમાં એક વાર તેમની ખાસે જાત પણ નહિ ! રત્ન સાસરામાં જ પૂરી કરી દીધી ! આંખની શ્વરમ પણ ન નડી ! અહિં કરો છો શું ? ત્યાં તમારી મા શ્વર નજરે તમારી રાહ જોઈ રહી છે.

ભગ—કોણે કહ્યું ?

સર—હું જાણું છું. એ વાત પણ કોઈએ કહેવી જોઈએ ખરી ! હાય ! સ્વામી ! તમે માને બુદ્ધી ગયા—તમે માતાને જ ન પીછાની ! એ જે દિવસે આવી જશે તે દિવસે તેને પીછાનશો.

ભગ—તું પીછાને છે ?

સર—હા—કેમકે મારે હવે મા નથી. એ રત્ન ગૂમાવ્યા વિના જોળખાતું નથી—એની કદર થતી નથી. તમારી બુદ્ધી મા આંખોમાં આંસું ભરીને તમારી રાહ જોઈ રહી છે અને તમે અહિંયા એક તુચ્છ સ્ત્રી—જેને એક સાલ પહેલાં પીછાનતા પણ નહોતા—જેનામાં એક માત્ર ગુણ છે ૩૫ અને જીવાની—તેની ગોદમાં પડી રહ્યા છો.

ભગ—તું એમ ચાહે છે કે હું અહિં નહિ રહું ?

સર—મારી ઇચ્છા એ છે કે અહિં રહો—પણ માને છોડીને નહિ. પ્રેમના ચરણોમાં તમે સ્વાર્થનો ભોગ આપી શકો છો; પણ કર્તવ્ય અને માતૃભક્તિનો નહિ.

ભગ—એ વાત મારે વિચારવાની છે. તારે એવું શું ? તારૂં કામ ફક્ત મને આદર, આલિંગન અને સુખન દેવાનું છે.

સર—હું તમારી રાખેલી સંક નથી—તમારી સ્ત્રી છું—પત્ની છું—અર્ધાંગના છું. તમારે માટે મને બધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભગ—કેમ ?

સર—તમને જ્યારે માતાનો જ ખ્યાલ નથી તો કોને ખબર. તમે ક્યું પાપ કર્મ નહિ કરી શકો ! માતૃભક્તિ—જે કર્તવ્ય સર્વ કર્તવ્યોત્ત્તુ શ્રેષ્ઠ છે, જીવનની પહેલી મહાશિક્ષા છે, મનુષ્યપ્રકૃતિનો અસ્થિમજ્જમત સનાતન ધર્મ છે; માતૃભક્તિ—જેના કાચલ કર

પેલે પાર

સ્પર્શથી કર્તવ્યની કઠિનતા દૂર થઇ જાય છે, ભક્તિ અને સ્નેહ પુષ્કિત થાય છે, જે કર્તવ્યમાં તર્કની જરૂર નથી, જે કર્તવ્ય સિદ્ધ કરવા માટે દલીલોની સહાયની આવશ્યકતા નથી, જે વિધિ અને વિધાનને માનવાની ના પાડે છે; માતૃભક્તિ-જે એક સ્વર્ગિય પ્રતિ-ભાથી મનુષ્યજીવનને મંડિત કરી દે છે, આનંદ સહિત પ્રકૃતિનું ઋણ ચૂકાવે છે, આત્માને સ્ફૂર્તિ આપે છે, અવ્યાસગત સંસ્કારને જીવનના મૂલ મંત્ર બનાવી દે છે, મનુષ્યની સધળી કામદ્વ-દયામય પ્રવૃત્તિઓ-પર હકૂમત ચલાવે છે, ધટના વીપર્યાયની ઉપર રમત કરે છે, મૃત-પ્રાય શરીરને જીવિત કરે છે અને મૃત્યુની ભયાનક અંધારી ધડીને પ્રકાશિત કરી દે છે; આ માતૃભક્તિથી જે વિમુખ હોય તે કંગાળને બીજી શાની પરવા છે ? તે જીવનમાં ક્યું પાપકર્મ કરતાં હરે છે ? તેથી હઠેતી'તી-સાવધાન ! સંસારમાં માથી વધારે કોઇ નથી; બહેન, કન્યા, સ્ત્રી, કોઈ નથી. કહો, તમારી મા સારી છે ?

ભગ—હા.

સર—જૂઠું ! જરૂર તેની તબિયત સારી નથી. સાચું કહો-તે માંદી છે ?

ભગ—હા-પણ બહુ નહિ.

સર—વળી જૂઠું ! હું તમારી પત્ની છું-મારી સાથે જૂઠું ! નહિ, મને લાગે છે, તમારી મા સૈખત બીમાર છે ! કેમ ! શું છે ? ચૂપ કેમ થઇ ગયા ? સમજી ગઇ ! તમારી મા હમણાં ક્યાં છે ? હું દાસીની પેઠે તેની સેવા ચાકરી કરીશ. માંદગીમાં હું તેમની પાસે ખડે પગે તૈયાર રહીશ. તમે નહિ જાઓ પણ હું જઇશ. બોલો, તેને શું થયું છે ?

ભગ—ન્યુમોનિયા-બીજું કંઈ નથી.

સર—ત્યારે મેં સ્વપ્નું જોયું તે બોલું નહોતું ! હું તેની પાસે જઇશ. આજેજ જઇશ. તમે અહિં રહો. બચપણથીજ મારી મા મરી ગઇ હતી. સેવા કરવાની હોંસ રહી ગઇ છે. 'મ્મ' કહીને

પેલે પાર

પાકારવાનો દહાવો પશુ નથી લીધો. બીજી એક મા મળી છે તો હવે તેને મા કહીને, સેવા કરીને, મારો મનોરથ પૂરો કરીશ. હું જમશ.

ભગ—આ હાલતમાં તું ક્યાં જાય તે ઠીક નથી.

સર—ઠીક નથી ! તમે તેના પુત્ર થઇને આવી વાત કરી રહ્યા છો ! તમારી મા, જેણે તમને ગર્ભમાં રાખ્યા હતા !—બોલો, તમારી મા હમણાં ક્યાં છે ?

(દીનાનાથનો પ્રવેશ.)

દીના—સ્વર્ગમાં ! ઉત્સવ કરો—મઝા કરો ભગવાનદાસ ! આશ્વત ટળી ગઇ ! તેના મૃત શરીર પર તમે બંને જણાં તાંડવ નૃત્ય કરો. તમારી બધા મટી ગઇ.

સર—શું સાસુજી મરી ગયાં ?

દીના—વહુ ! ધન્ય છે તમારી વહુઓની જાતિને ! તમે સ્વામી-જ્ઞાને પશુઓથી પશુ અધિક અધમ બનાવી દો છો, બાધ બાધમાં વેર વધારો છો, પુત્રને માતાની ગેદમાંથી છીનવી લો છો ! ધન્ય છે તમારી જાતને ! બલિહારી ! અને તું ભગવાનદાસ ! નીચ, કુષ્ટ, માના હત્યારા ! નરકમાં પશુ તારો ઠાર થશે નહિ. હું તો એટલું જ કહીશ. હું તને શાપ દઉં છું કે તારા સ્પર્શથી સોનું મીઠી બની જાય—તું તારી મરી માતાના મુખની છાયા જોઇ જોઇને સદા કંપતોજ રહે. હું તને આ શાપ દઉં જાઉં છું. યાદ રાખજે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ફો.

સ્થાન:—દિવાનખાતું.

સમય:—રાત્રી.

પાત્રો:—ગૌરીનાથના કુછંદી મિત્રો, મુન્ની, હીરા વિગેરે.

માધવ—આજની પાર્ટીમાં ભારી રંગત ઝામશે.

સારદા—એમ લાગે છે કે, આ વર્ષે દુકાળ પડશે.

યુક્તુલાલ—અરે ! ભગ્ન ! તમારું મરી લાવ.

પેલે પાર

ચંકર—મનોહરલાલની સ્ત્રી બહુ માંદી છે.

સારદા—હવે એ સિદ્ધ થઇ ગયું છે કે બખ્તિયાર ખીલજી એ 'નદિયા' (નવદ્વીપ) પર દૂધનો કર્યો ન્હોતો.

માધવ—આજ કાલ ઠંડી ખૂબ પડે છે.

નારાયણ—અજી, ગીત ગોવિન્દ તમને કેવું લાગે છે !

હરિદત્ત—અરે ! બગ્યુ ! સોડા લાગ્યો કે ?

ચન્દ્રભાનુ—તમને કંઈ બચ્ચાંમાલાં છે ?

સારદા—અશોકના સમયમાં ઐશ્વર્યના પ્રચાર ન્હોતો થયો એવા ભાવનો એક તાત્રપત્રનો લેખ મળ્યો છે.

કાલી—સુનોજી ! Give me a glass of liquid fire-distilled damnation.

(ગૌરીનાથનો પ્રવેશ.)

ચંકર—લો, ગૌરીનાથબાપુ આવી ગયા.

ગૌરી—કેમ ! હજી નથી આવી ?

ચંકર—જાપાનીઓએ જે દિને પોર્ટઆર્થરપર દૂધનો કર્યો તે દિને અમારી ઑક્સિમાં જેઓ રશિયાના પક્ષકારો હતા તેમણે તમાકુ પીધી ન્હોતી.

માધવ—ખરેખર !—આ જુઓ—

(સારંગીવાલા સાથે મુન્નીનો પ્રવેશ)

ચન્દ્રભાનુ—હઠી જાઓ. હઠી જાઓ. બી સાહેબા માટે રસ્તો કરો-રસ્તો કરો.

(ચન્દ્રભાનુ બધાને હઠાવી રસ્તો કરે છે. માધવ ચાકરથી રસ્તો સાફ કરેડું છે. બુધ્ધુલાલ ખેસથી મુન્નીને હવા નાખે છે. સારદા શાંત ભાવે તમાકુ પીતો ચંકર સાથે ધીરે ધીરે વાત કરે છે. જૈજી મુન્નીનો હાથ પકડીને કહે છે : ' આધજે ')

મુન્ની—હાથ છોડો (હાથ છોડાવે છે.)

જૈજી—અરે ! બાપરે ! આ તો રંડી નથી-કાલી નાગણ છે.

પેલે પાર

એકદમ ફેલુ ફેલાવી ફૂંસારા મારવા લાગી ! આવો રાણી ! (ફરી હાથ પકડવા બચ છે.)

મુન્ની—ખબરદાર, મને અડકશો નહિ.

બેબુ—અજી ગૌરીનાથ ! (માથું હલાવી ઈશારાથી પ્રશ્ન કરે છે)

કાલી—અજી બી સાહેબાની ભાષા તો એકદમ અખબારી ભાષા—સાધુ ભાષા છે ! એવી ભાષા તો મોટા માણસોજ બોલે છે. Is it a vision—or a fairy ! She seems to me too fine to be a woman.

ગૌરી—આટલી નારાજ કેમ થાય છે રાણી ! તું તો વેશ્યા છે.

મુન્ની—જેની મા વેશ્યા અને બાપ વેશ્યાગામી હોય તે વેશ્યા નહિ તો શું સ્વર્ગની દેવી થવાની હતી ? તો પણ હું વેશ્યા નથી.

(બધા ચાંકીને મુન્નીને જોવા માંડે છે.)

બુધ્ધુ—તું વેશ્યા નથી ? તો શું સીતા સતી છે ?

મુન્ની—હાય ! ના પણ પાડી શકતી નથી. એ કલંક—એ દોષ વિધાતાએ મારા માથા પર જડી દીધો છે. હું શું કરી શકું ? જવા દો સાહેબ ! માનું શરૂ કરું ?

ગૌરી—તને ફક્ત ગાવાનું જ કહ્યું છે કે નાચ શુદ્ધાં કરશે ?

મુન્ની—જી નહિ. ફક્ત ગાઇશ.

કામતા—અને અમે આંખો બંધ કરીને સાંભળ્યા કરશું ? તું કંઈ આને દેવ મંદિર સમજી છે કે શું ?

માધવ—ઠીક—ગાઓ.

મુન્ની—(સારંગીવાદાને) હોડો.

(સારંગી તબલાવાળા સર મીલાવે છે)

ગૌરી—સખર ! પહેલાથી ઠીકઠાક કરી લઉં ! (મુન્નીને) તું શું ફક્ત ગાવા માટે આવી છે ?

મુન્ની—જી હા.

ગૌરી—તે નહિ ચાલશે.

પેલે પાર

મુન્ની—આપની ખુશી. (જવા તૈયાર થાય છે)

ગૌરી—જય છે ક્યાં અગાઉથી રૂપિયા લઇને—

મુન્ની (સારંગીવાલાને)—રૂપિયા ફેંક દો.

(સારંગીવાલો નોટાતું બંડલ ફેંકી દે છે. મુન્ની અને તેના સાથી જાય છે.)

માધવ—ઓહ ! કવીન સેમીરામીસનો અવતાર છે.

બેનુ—આજની બેઠક ધૂળમાં મળી ગઇ. અજી, બોલાવો. બોલાવો. જહન્નમમાં જય નાય ! એકલું ગાતું થવા દો. શિવદયાલ ! બોલાવો.

(શિવદયાલ મુન્ની અને તેના સાથીઓને બોલાવી લાવે છે.)

મુન્ની—(સાથીઓને) સારંગી મીલાવો.

(તબલા સારંગી મીલાવે છે.)

શારદા—(શંકરને) તું મહા મૂર્ખ છે.

શંકર—તું વજ્ર મૂર્ખ છે.

શારદા—સન ૧૪૧૫

શંકર—સન ૧૪૧૬

શારદા—બેઅદબ !

શંકર—ચુપ રહે !

ગૌરી—શું છે ? શું થયું ? શું થયું ?

શારદા—Battle of Agincourt ની સન ૧૪૧૫ છે.

શંકર—નહિ, Battle of Agincourt ની સન ૧૪૧૬ છે.

શારદા—પાછા.

શંકર—બેવકૂફ.

શારદા—આવી જા (બાંહી ચઢાવે છે)

શંકર—આવને ! જોઇ તો લઉં. (બાંહી ચઢાવે છે).

ગૌરી—અરે ! આ કરો છો શું ? થયું છે શું ?

પેલે પાર

શારદા—Battle of Agincourt (મુકી ઉગામે છે).

શંકર—હા—Battle of Agincourt (મુકી ઉગામે છે).

શારદા—૧૪૧૫ માં.

શંકર—૧૪૧૬ માં.

ચન્દ્ર—અરે ! એજન કોર્ટની લડાઈ કયા સાલમાં થઈ તે માટે લડવા કેમ નીકળ્યા છો ? કેમ અહિંયાજ યુદ્ધ કરવું છે ! અહિં તો દીલ બહેલાવવા આવ્યા છો.

શારદા—દીક—આવ—બહાર આવ—(કચ્છ મારે છે).

શંકર—આવને ! (કચ્છ મારે છે).

શારદા—મેદાનમાં ચાલ.

શંકર—ચાલ.

શારદા—બેટલ ઓફ એજન કોર્ટ.

શંકર—બેટલ ઓફ એજન કોર્ટ.

બન્ને સાથે—Battle of Agincourt (હુકમ કરતા બચે છે)

ગૌરી—અરે ! આ કરો છો શું ? Battle of Agincourt માટે તમે આ માટે લડી રહ્યા છો ?

કાલી—એશક બન્ને બહાદુર છે. ખરેખર બન્ને જાણુ જાણુ બેટલ ઓફ એજન કોર્ટમાં ગયા હોયની ! કચ્છ બાંધ્યા છે, બાંધી મદાવી દીધી છે, મુકા ઉગામ્યા છે, ફેદાફેદ કરી રહ્યા છે—હવે બીજું શું જોઈએ ? Strange, all this difference should be betwixt Tweedledum and Tweedledee.

મુની—કેમ સાહેબ ! ગાંઠ ?

ગૌરી—ગાંઠો.

કાલી—સચુર, પહેલા એ નક્કી કરો કે Battle of Agincourt કઈ સનમાં થઈ હતી ! અને બારી શીકર ચાલ છે. રાતનાં ઉપ પથ આવતી નથી.

(બધા હસે છે)

પેલે પાર

ગૌરી—તું હિન્દીના પદ પણ ગાય છે કે ફક્ત ઉર્દુ ગઝલો ?

મુની—મન્ને ગાઉ છું.

કાલી—ત્યારે ઉર્દુ જ ગાઓ કે હું સમજી શકું. Hindi is Greek to me.

બેબુ—નહિ, પહેલા એક હિન્દી પદ થવા દો (સૂરમાં)
' પ્રેમ હૈ સખલ સહાયક સંગ. '

કાલી—ઉસ્તાદ !

અન્ન—નહિ જી. ઉર્દુ જ ગાઓ—મધું રહેવા દો—ઉર્દુ જ ગાઓ.

માધવ—પણ અરબી ન છાંટશો.

બુધ્ધુ—હા અરબી—ફારસી કોઇ નહિ સમજે.

કાલી—જુઓ તો ખરા શું ગાય છે તે ! Perhaps it may turn out a song or perhaps turn out a sermon.

ગૌરી—પહેલા એક હિન્દી ગાઓ.

મુની—જો હૂકમ ! (ગાય છે)

પલકનસોં પગ ઝારોં રી મેં જય ધર આવે મેરા ખ્યારા;

મરવા લગાઉ, તપન બુઝુઈ,—તન મન ધન સખ વારા.

(હીરાને પ્રવેશ.)

બેબુ—આ કાણ છે ?

ગૌરી—(હીરાને જોઇ ચાંકીને) તું અહિંયા !

હીરા—વાહ ! કેવું સુસન્નિજત વિલાસ ભવન છે—વિશાલ દર્શનીય ઓરડો છે—હૃદયને પાગલ બનાવી દેનારું અલૌકિક સંગિત છે. (ગૌરીનાથને) કેમ ! મ્હોં પર કાળાશ કેમ છવાઇ ગઇ ? પેલી વાત નહિ કહું. ડરો નહિ. રસ્તે જતાં જતાં અહિં રાક્ષની જણાઇ, હાસ્ય સાથે સુંદર ગાયનનો અવાજ સંભળાયો. મનમાં આવ્યું, જરા જોઈ તો ખરી કે અહિં કેવો પ્રેતનો નાચ થઇ રહ્યો છે.

ગૌરી—તો હવે જ—

હીરા—જરા વાર થોડું તો શી હરકત છે ? બહાર ધોર અંધકાર છે. રસ્તામાં સધળે કીચક કીચક થઇ રહ્યું છે. દીલ અકાલી

પેલે પાર

નાખે એવી ઠંડી હવા છે. ધણી દિવસ પહેલાની પેલી કાલરાત્રીનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. મનમાં આવ્યું કે જરા એ પાછા પાપીને જોઈ તો આવું.

ગૌરી—હરવાન !

હીરા—કંઈ કહેતી નથી. ડરો નહિ ! આ સમયે આ સુસન્નિજત નાટ્યશાલામાં, આ મધુર ગીતથી શુન્નતા પ્રકાશપૂર્ણ વિલાસભવનમાં જો હું એ વાત કહું તો સંગીત ભયથી થંભી જશે, પ્રકાશ આતંકથી મ્હો દૂષાવી બેશે, હાસ્ય આર્તનાદ કરવા માંડશે.

ગૌરી—એ હરવાન !

હીરા—ત્યાર પછી એ અંધકારમાં એકાએક મસાણની ચિતા બડબડ બળવા માંડશે, સુગંધિત પવન સડેલા મુદાની દુર્ગંધ ખેંચી લાવશે, જમીન ફાડીને શૈતાન ફૂદવા માંડશે. નહિ, એ વાત નહિ પ્રકટ કરું. એ વાત સાંભળીને ભાઈ ભાઈના મ્હો તરફ સ્થિર આંખોએ જોઈ શકશે નહિ, સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને ગળે વળગતી વખતે બાજુમાં દૂષો દૂરો જોશે; સન્તાન પોતાની માતાના દૂધમાં ઝેર હોવાની શંકા કરશે. કંઈ નહિ કહું—ડરો નહિ ! તો પણ જીવ ચાહે છે કે એકવાર એ વાતને જગત્ સમક્ષ પ્રકટ કરી દઉં ! પછી શું થાય છે તે જરા જોઈ લઉં ! એક વાર એ વાત કહી જોઈ તો ખરી કે શું થાય છે !

ગૌરી—ક્યાંથી આ દિવાની સ્ત્રી અહિં આવી ? કહાડો એને—

હીરા—શું કહ્યું ? દિવાની સ્ત્રી ! કહાડો એને ! ત્યારે કહું ? હા કહીશ. એ વાત હવે પ્રકટ કરી દઈશ. હવે તે દૂષાવી શકતી નથી. સાહેબો ! હું પાગલ નથી. હું જે વાત કહું છું તે દિવાનીનો લવારો નથી.

ગૌરી—હરવાન ! હરવાન !

(હરવાનને બાલાવતો બહાર ભય છે)

હીરા—આપણે ઇશ્વરને સાક્ષી માનીએ છીએ પણ ઇશ્વર કદિ પણ સાક્ષી આપવા આવતો નથી. તે તો હાથ જોડીને બેસી રહે છે. મરેશો માણસ ગવાહી આપતો નથી. ફક્ત સ્થિર, ભાવહીન, દંષ્ટિહીન નેત્રે તાક્યા કરે છે; પણ હું જે વાત આ સભામાં પ્રકટ

પેલે ખાર

કરવા આહું છું તેનો એકેએક શબ્દ કોઈ પણ અદાલતમાં સાબીત કરી શકું એમ છું. નહિ, હું પાગલ નથી. આ દુર્ઘલ, દારેલા ચીથરા-વાળી, વિખરેલ આલવળી, ધૂળથી ખરડાયેલી કંગાલ સ્ત્રી એક સારા આનંદાનની શિક્ષિત સ્ત્રી છે.

(ગૌરીનાથ પાછો આવે છે.)

ગૌરી—દરવાન ક્યાં ગયો? આલી જા—કહું છું કે આલી જા-નહિ તો--

હીરા—સાહેબો, આપની સામે હવે પોષાકમાં સજ્જ થઈ, આ-અરદાર ગણાતો જે માણસ ઉભો છે તે ઠગ, વ્યભિચારી, ખૂની—

ગૌરી—(દોડી જઈને હીરાનું ગળું ભેરવી દબાવે છે) ચૂપ રહે.

હીરા—અચાવો—અચાવો—(ગળું છાડાવવા મથે છે) આજે હું એ વાત પ્રકટ કરીને મરીશ—અચાવો.

મુન્ની—સામે એક સ્ત્રીનું ખૂન થઈ રહ્યું છે અને બધા મર્દો પથ્થરની મૂર્તિ પેઠે ગુપચુપ બેસી તમાશો ભેંધે રહ્યા છે. જ્યારે મર્દો આવા નામર્દો થાય ત્યારે મર્દનું કામ સ્ત્રીને કરવું પડે છે. (દોડીને ગૌરીનાથનું ગળું પકડે છે) છોડી દો—છોડો—નહિ તો—

ગૌરી—(હીરાને છોડીને) ચૂપ રહે (મુન્નીનું ગળું પકડે છે)

મુન્ની—એને માટે પણ તૈયારી કરીને આવી છું (પોતાનાં વસ્ત્ર નીચેથી એક તેજદાર છુરી કાઢી ગૌરીનાથની છાતી પર તાકીને) સાવધાન! (ગૌરીનાથ તરત મુન્નીને છોડી દઈ પાછળ હટે છે પણ મુન્ની છુરી હાથમાં લઈ જમની તેમ ઉભી રહે છે. એટલામાં મહદ્વીલના સંઘળા માણસો ઉભા થઈ ગુપચુપ આશ્ચર્ય સહિત મુન્નીને ભેંધે રહે છે. હીરા બન્ને આંખો ફાટીને મુન્નીને જુએ છે. પછી બચપર્ણ સ્વરથી ચીસ પાડી મુન્નીને પુછે છે: ‘તું કાણ છે? તું કાણ છે?’ અને તરત મૂર્છીત થઈ જાય છે.)

પહે પાર
અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થાન:—બોલાનાથનું દિવાનખાનું.

સમય:—રહવાર.

પાત્રો:—બોલાનાથ, પ્રેમશંકર અને કાલીચરણ.

પ્રેમ—આપ એક હાથેએ દોલત લૂંટાવી રહ્યા છો—છેવટે તમારે હાથ ધોધ રસ્તામાં બેસવું પડશે.

બોલા—જ્યારે બેસવું પડશે ત્યારે બેસીશ.

પ્રેમ—તોપણ દોલત લૂંટાવ્યાજ નશો?

બોલા—જ્યાં સૂધી છે ત્યાં સૂધી તો જરૂર લૂંટાવીશ.

પ્રેમ—હવે છે શું કે લૂંટાવશો?

બોલા—એનો અર્થ શું? આ ઘરને તમે સાધારણ માને છો, માઈ! વળી જમીનદારી પણ છે.

પ્રેમ—જમીનદારીના ઇલાકા તો એક એક કરીને સઘળા વેચાઈ ગયા.

બોલા—ક્યારે? તો પછી રૂપિયા ક્યાંથી આવે છે?

પ્રેમ—એ રૂપિય તો લીલાંઉથી માલગુજારી અદા કરવાથી વધેલી રકમના છે. આપને એની પણ ખબર નથી? હમણાં આપની જમીનદારીની આવક કેટલી છે તે આપ જાણો છો?

બોલા—કેટલી છે?

પ્રેમ—આપને કંઈ ખબર નથી?

બોલા—નહિ.

પહેલું પારું

ત્રેમ—આશ્ચર્યની વાત છે. ઠીક, જમીનદારીની આવક એક લાખ રૂપિયા હશે ખરી ?

બોલા—હરૈ !

ત્રેમ—કે પચાસ હજાર ?

બોલા—બધી મળીને !

ત્રેમ—એટલી પણુ નથી.

બોલા—નથી ? ખરેખર ?

ત્રેમ—આ વખતે વાર્ષિક આવક દસ હજાર પણુ થશે કે કેમ તે વિષે શક છે.

બોલા—આ શું ?

ત્રેમ—એ લાખ હતી—હવે દસ હજાર બાકી છે.

બોલા—હા. બાકી એક લાખ ને તેનું હજારની આવકનું શું થયું ?

ત્રેમ—માલગુજારી ન પહોંચવાથી બધા ઇલાકા લીલાંઈ થઇ ગયા.

બોલા—જવાદો. આશ્ચર્ય ગઇ.

ત્રેમ—એ બધા આપના ગુમાસ્તાના કરતુક છે. એ બધી મહેસુલ વસુલ કરી પોતે જ હડપ કરી ગયો.

બોલા—ખરેખર ? એણે એમ કેમ કર્યું ? મારી પાસે માગત તો હુંજ આપી દેત.

ત્રેમ—એ શિવાય એણે ગૌરીનાથ સાથે મળી લીલામી ઇસ્તિ-હાર બંધ કરી જમીનદારી લીલાંઈ કરાવી દીધી.

બોલા—લીલાંઈ કરી દીધી ? નહિ, નહિ, એમ તે કંઈ થામ ? તમારી સાંભળવામાં બૂલ થઇ હશે.

ત્રેમ—સાંભળવામાં બૂલ થઇ !—પહેલાં કાને સાંભળ્યું હતું. પણુ હવે તો બધી તપાસ કરીને ખાતરી કરી લીધી છે. સાંભળો, હજુ જરા હાથ ખેંચી ધરો. નહિ તો બે દિવસ પછી ભોજનના વાખા પડશે.

બોલા—(હસીને) એમ તે વળી થઇ શકે કે ભાઇ ?

પ્રેમ શબ્દ

પ્રેમ—જે જમીનદારી બચી છે તેની હવે હું બ્યવસ્થા કરીશ. આપ હાથ જોડીને બેસી રહો.

બોલા—હાથ જોડીને બેસી રહેવાય ખરું ? ગરીબની પ્રાર્થના સાંભળતાં જ આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે, તેને છાતીએ આંપવા માટે હાથો આપોઆપ આગળ વધી જાય છે ! હાથ ખેંચી પકડું ? નહિ, એમ બની શકે ખરું, ભાઈ !

કાલી—The robbed that smiles' steals something from the thief. (જાય છે)

બોલા—પ્રેમશંકર ! જેમ તેમ કરીને જેમણે તો હું ધરવો ખર્ચ કરી કરી શકું પણ બીજાનાં દુઃખ ટાળવામાં હાથ ખેંચી ધરવો અશક્ય છે ! ત્યાગમાં કેવો આનન્દ છે, દાનમાં કેવું સુખ છે તે તમે નથી જાણતા ! બીની આંખોના આંસુ સૂકવવા, શુષ્ક-શીકા હોડો પર હાસ્ય નચાવવું, મ્હાન સુખને પ્રસન્ન કરવું—એ પણ એક સૃષ્ટિ છે—એક દેહાવે છે ! કડોરને પ્રેમ કરવો—પાપીને કૃત્ત્ય બનાવવો...તે તમે નથી જાણતા ! હેં-હેં-હેં-તમે હજી તદ્દન નાદાન છો.

પ્રેમ—અને બીજી બાજુ તમારી જમીનદારી એક એક કરીને ગૌરીનાથે ખરીદી લીધી છે.

બોલા—બહે ખરીદી લે. તેને તો આનન્દ થાય છે ને !

પ્રેમ—ચોર ધર્મની વાત નથી સાંભળી શકતો (જાય છે)

બોલા—પ્રેમશંકર બહુ નારાજ થઈ ગયા છે. આ કોણ આવે છે ! દીનાનાથ ! હા-દીનાનાથ જ છે ! આવો દીનાનાથ ! બહુ દહાડે આવ્યા ! (દીનાનાથ આવે છે)

બોલા—આવો, મારા વ્હાલા બાળમિત્ર ! (એકદમ હઠીને ભેટ છે) ક્યારે આવ્યા ?

દીવા—આજે જ.

બોલા—તમને લાંબા વખતથી મળ્યો નહોતો. મારી સરસ્વતી તો સારી છે ને ?

પહે પાર

દીના—બહુ સારી છે !

બોલા—એને ભગવાનદાસ ?

દીના—તે તો તેનાથી પણ બહુ સારો છે !

બોલા—એસો, એસો ! સરસ્વતીની વાત કરો ! ક્યારથી એને જોધ નથી. મારી તબિયત પણ સારી નથી રહેતી—પણ એ વાત જવા દો. બોલો, તમે સરસ્વતીને મળતા હતા ?

દીના—હા.

બોલા—તે તમારો પાસે મારો કંઈ વાત કરતી'તી ? કહેતી'તી કે તે હજુ પણ પહેલાની પેઠે મને ચાહે છે !

દીના—ચાહે કેમ નહિ !—તમે એના લગ્ન કરો આખ્યા છે !

બોલા—કેવા લગ્ન કર્યા છે !

દીના—બહુજ સારા ! આવી સુવર્ણની પ્રતિમા એક ચંડાળને સોંપી દીધી !

બોલા—એનો અર્થ શો ?

દીના—તેની હાલત જરા જાતે જાતે જાતે જુઓ !—હમણાં તમે તેને પીછાની પણ શકશો નહિ.

બોલા—કેમ ?

દીના—કેમ શું ? માનસિક કષ્ટથી—બરપેટ અન્ન ન મળવાથી—

બોલા—બરપેટ અન્ન ન મળવાથી ! કેમ ! હું એને દર મહિને ૫૦૦ રૂપિયા મોકલું છે તે શું નથી મોકલવામાં આવતા ?—ત્રેમશંકર—

દીના—રૂપિયા જરૂર મોકલાય છે ને પહોંચે છે શુદ્ધાં ! પણ તમારો લાડકો જમાઈ તેમાંથી ૪૦૦ રૂપિયા એક વેશ્યાના ચરણોમાં અર્પણ કરી દે છે.

બોલા—શું ? કોના ચરણોમાં અર્પણ કરી દે છે ?

દીના—ખીજ કોના ચરણોમાં ? વેશ્યાના ચરણોમાં !—દીવો લાંબને છોકરો શોધી કાઢ્યો હતો ! તમારી સંપત્તિનો ઉપભોગ એક વેશ્યા કરી રહી છે. એ પણ બલિહારી !

પેલે પાર

બોલા—તમે એમ કહેવા માગો છો કે ભગવાનદાસે વેશ્યા રાખી છે ?

દીના—તે તમે નથી જાણતા ? સાંભળ્યું પણ નથી ?

બોલા—નહિ, દીકરીએ તો કંઈ લખ્યું નથી.

દીના—નથી લખ્યું કે પૂરૂં બોજન પણ મળતું નથી ?

બોલા—નહિ !

દીના—એ પણ નથી લખ્યું કે એતું બાલક પૂરતો ખોરાક ન મળવાથી તથા તાવમાં દવા ન થવાથી મરણ પામ્યું ?

બોલા—કેણુ ? બાલક ?

દીના—હા. બાલક.

બોલા—મરી ગયું ? આ બધું શું કહી રહ્યા છો ?

દીના—એની પણ ખબર નથી ?

બોલા—મરી ગયું ? ક્યારે ? સરસ્વતીએ તો કંઈ લખ્યું નથી.

દીના—નથી લખ્યું ! આશ્ચર્ય !

બોલા—મરી ગયું ? બરાબર ખબર છે ?

દીના—મારા બોલ પર વિશ્વાસ નથી આવતો ?

બોલા—સમજી ગયો. સરસ્વતી ! મને દુઃખ થશે એમ જાણીને તેં એ વાત મને ન લખી ! ઝોહ ! આ અવસ્થામાં તને પુત્ર શોક પણ સહેવો પડ્યો બેટી !

દીના—નસિબની વાત છે !

બોલા—ભગવાનદાસે વેશ્યા રાખી છે ?

દીના—હા.

બોલા—વેશ્યા ?

દીના—કેમ સમજાતું નથી ? હું તો વિશુદ્ધ બાષામાં કહી રહ્યો છું. ગ્રામ્ય બાષામાં કહું ?

બોલા—વેશ્યા રાખી છે ! કેમ ?

પેલે પારે

દીના—ભો—હવે તમારા આ 'કેમ'નો જવાબ હું શું આપું? લોકો વેશ્યાને શા માટે રાખે છે?

બોલા—ભગવાનદાસ શું હવે સરસ્વતીને ચાહતો નથી? વાત શું કરે છે?

દીના—ચાહે શા માટે નહિ? તમારી પૌત્રીજ એ વેશ્યાનો ખર્ચ આપે છે ને?

બોલા—માયું ફરી જાય છે—સચુર! ભગવાનદાસ સરસ્વતીને હવે નથી ચાહતો!

દીના—ચાહે છે. જેમ સાપ દેડકાને ચાહે છે તેમ.

બોલા—પણ પહેલા તો ખૂન ચાહતો હતો.

દીના—ચાહતો હશે.

બોલા—આ વાતનું તો મને કદિ સ્વપ્ન પણ નહોતું આવ્યું! સરસ્વતીને કોણ પ્યાર ન કરે? એ વાત મારી કદપનામાં પણ ઉતરતી નથી. એ મારી સરસ્વતી પર બહુ પ્રેમ રાખતો'તો! સરસ્વતીના નામપર મરી પડતો'તો! એ બધું શું મેં સ્વપ્ન જોયું હતું—મારોજ ભ્રમ હતો! આવે તો મને કદિ વિચાર પણ આવ્યો નહોતો!

દીના—પૃથ્વીપર એવી અનેક ઘટનાઓ બને છે કે જેનો પહેલાં કોઈ વિચાર કરતું નથી.

બોલા—(ચિન્તામ્લત) એ એને બહુ ચાહતો'તો! મને બરાબર યાદ છે. એક દિન—મને યાદ આવે છે—એ દિવસે વિજયાદશમી હતી—એ દિને શરદઋતુની શાંત સન્ધ્યામાં મારી પૌત્રી આમ્રકુંજમાં એક વૃક્ષની શાખા બન્ને હાથોએ પકડી ઉભી હતી; અસ્ત થતા સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો તેના મુખપર પડતાં'તાં; દૂર શરણાધ વાગતી'તી; સમીર વૃક્ષોનાં પત્રો હલાવતો'તો. ભગવાનદાસે એ સમયે એક ગુલાબનું ફૂલ તોડી હસતા હસતા સરસ્વતીના અંબોડામાં શોભાવી દીધું. એક ભમરો એક ફૂલપરથી ઉડી બીજા પર જઈ બેસતો'તો. અને હું

પેલે પાંચ

એક બાળુએ છૂપાઈ એ મધુર ચિત્રને મારા હૃદયપટલપર અંકિત કરતો હતો. તે દિવસે તો ભગવાનદાસનો સરસ્વતીપર પ્રેમ હતો !

દીના—તે સમયે પ્રેમ કોણ ન રાખે ? તે સમયે એક યુવકની સામે યુવતી હતી—બૂખ્યાની સામે સ્વાદિષ્ટ ભોજન હતું—શા માટે પ્રેમ ન કરે !

બોલા—ત્યારપછી સન્ધ્યા કાલ થઈ ગયો—દીવા સળગ્યા પછી સરસ્વતીએ આંત્રીને મને પ્રણામ કર્યા ત્યારે મેં કંપિત હાથોએ તેને હૃદય સરસી દાખી દઈ વારંવાર તેના મુખપર ચુમન લીધું ! ત્યાર પછી હસીને મેં તેને પૂછ્યું : ‘ સરસ્વતી ! બાગમાં શું થઈ રહ્યું ’ તું ? ’ સરસ્વતી હસીને બોલી : ‘ તમે છૂપાઈને જોતાંતા કે ? તમે બહુ ખરાબ છો ! ’ એ ‘ તમે બહુ ખરાબ છો ’ એણે એવી રીતે કહ્યું હતું—યું વાત કહું દીનાનાથ !—હજી પણ એ શબ્દો મારા કાનમાં ગુંજી રહ્યા છે.

દીના—આલો, હવે પ્રેમનો ઇતિહાસ શરૂ થઈ ગયો !

બોલા—એજ રાત્રે સરસ્વતી અને ભગવાનદાસે મારી વિદાય લીધી. વિદાય કરતી વખતે સરસ્વતીને જોરથી છાતીએ લગાવી હું જોસથી રોધ પડ્યો. સરસ્વતી પણ રડી પડી.

દીના—એ વાતનો ખ્યાલ કરી હમણાં ખરેખર રોધ ન પડેશો.

બોલા—(જરા સાવધ થઈને) ત્યાર પછી મેં કહ્યું : ‘ સરસ્વતી, મને યાદ કરશે ? ’ ત્યારે સરસ્વતીના મુખમાં હાસ્ય અને આંખમાં અશ્રુ હતાં. એ એક દૃશ્ય હતું, દીનાનાથ ! એ સમયે સરસ્વતીએ કહ્યું : ‘ દાદાજી જ્યારે આપને ભૂલી જઈશ ત્યારે કાગળ લખી જણાવી દઈશ. ’ પછી બન્ને ગાડીમાં બેસી ગયાં. સરસ્વતીએ ગાડીમાંથી મ્હોં કાઢી કહ્યું : ‘ કાગળ લખજો દાદાજી ! ’ ગાડી ચાલી ગઈ ! પૃથ્વીએ બન્ને હાથોએ મ્હોં ઢાંકી લીધું. તે રાત્રીના આકાશમાં એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નીકળીને લીન થઈ ગયો ! આ વાતને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા—હા—ત્રણ વર્ષ વહી ગયા.

પેલે ખાર

દીના—તેની કોણ ના પાડે છે ?

બોલા—ત્યાર પછી આજ સુધી તેનું હાસ્યથી પુષ્કિત વદન જાણે મારી આંખો સામે નાચી રહ્યું છે. તેનો સ્વર વાયુમંડલમાં ગુંજી રહ્યો છે. રાત્રે અનેકવાર મેં એ માનસી મૂર્તિને આંસુથી સ્નાન કરાવ્યું છે. એ માનવી નથી, દીનાનાથ !—દેવી છે, કવિની કલ્પના છે, ધ્યાનની ધારણા છે. એ માનસી પ્રતિમા છે. તેથી કદાચ ભગવાનદાસ તેને ઝોળખી શક્યો ન હોય.

દીના—ઝોળખી તો શક્યો'તો; પણ હવે એ વાતથી શું વળશે ? કંઈ ઉપાય કરો.

બોલા—ઉપાય ! હા—ઉપાય તો જરૂર કરવો જોઈએ. છોકરો ખગડો ગયો છે. દીનાનાથ ! તમે ભોજન કર્યું ?

દીના—હા.

બોલા—ઉંઠું : ! કોઈ ઠીક ઉપાય સૂઝતો નથી. ભવાનીપ્રસાદ !

દીના—આ વખતે આપ કોઈ ઉચિત ઉપાય કરો.

બોલા—હા. કંઈક કરીશ. કરવો તો જોઈએજ. કંઈક કરીશ. અજી ભવાનીપ્રસાદ ! (ભવાનીપ્રસાદ આવે છે.)

બોલા—અજી, એક ગાયન ગાઓને !

દીના—શું ગાયન ગાય ?

બોલા—મારા માથામાં કોણ જાણે શું થઈ રહ્યું છે.....ઠીક, બલા ! એ વેશ્યાનો ચહેરો કેવો છે ?

દીના—ચાલો, આટલી વારે તમે પૂછો છો કે તેનો ચહેરો કેવો છે ?

બોલા—તે દેખાવમાં મારી પૌત્રીથી સુંદર છે ? મારી પૌત્રી કરતાં તેની ભગ્નર વધુ મોહક છે ? તેનાથી વધારે સ્થામ—કદિ ઉઘાસથી ચમકતાં—કદિ જલથી ભીનાં થતાં નયનો છે ? સરસ્વતીથી વધારે મીઠું હાસ્ય છે ? બન્ને લાલ લાલ ઝોઠ જાણે દૂધ સમા દાંતો સાથે હરધડી હસ્યા કરે છે ! મારી પૌત્રી કરતાં તેના હાથ વધુ સુડોલ અને ગોળ છે ? એના હાથોને જાણે સોનાના અલંકારોએ માનપૂર્વક ઘેરી લીધા છે ? શું એ વેશ્યાની હથેલી એના કરતાં

પેલે પાર

વધુ કામલ છે ? તેના રંગ મારી પોત્રી કરતાં વધુ શુભાખી છે ? કંઠ-સ્વરમાં ઝલ્લકાર છે ? ધીમી ચાલ છે ? લજ્જાથી નમ્ર મરોડ છે ? કાળા કેશ છે ? આહા ! એ ગર્દન હલાવતી'તી અને તેના કેશ ઉડીને બહા-લથી તેના મુખને ચૂમી લેતા'તા—

દીના—આલો, હવે કવિતા શરૂ થઈ ગઈ—

બોલા—સૌથી સારી છે એની ખે આંખો ! એનું નેત્રું પણ કેટલા પ્રકારનું હતું ! ગાઓ ભવાનીપ્રસાદ ! કોઈ સુંદર ગીત ગાઓ ! ભવાનીપ્રસાદ—

અમ ક્યોં મુઝે, મેયા, પુકારો, મેં તુમહારે પાસ હું;
બસ ગોદ લેકર પ્યાર કર લો, પુત્ર હું, મેં દાસ હું.

ખેલ ચુકા સન્ધ્યા હુઝ દૌડ તુમહારે પાસ—

આમા હું, ખોલું નહિ તુમકો, હૈ યહ ત્રાસ.

મુઝકો તુમહારા હી સહારા ઝૈારસે મેં કયા કહું ?
બસ ગોદ લેકર પ્યાર કર લો, પુત્ર હું, મેં દાસ હું.

ધીરે ધીરે છા રહા અન્ધકાર યહ માત,

અમય બાહુસે ઘેર લો, હોવે નહિ નિપાત.

બસ મેં તુમહારે હૃદયસે લગ કર અમય હો સો રહું,
બસ ગોદ લેકર પ્યાર કર લો, પુત્ર હું, મેં દાસ હું.

પાયા અમકી ને તુમહેં સ્થામા, તો મેં આજ—

તુમહેં છોડનેકા નહિ છૂટે સબી સમાજ.

તેરી શરણકો છોડકર કિસકે ચરણ નકર મહું,
બસ ગોદ લેકર પ્યાર કર લો, પુત્ર હું, મેં દાસ હું.

(ગાતો ગાતો ભવાનીપ્રસાદ નય છે)

દીના—આ શું બોલાનાયજી ! તમે તો રડો છો !

બોલા—નહિ, આલો દીનાનાય ! જરા શ્રી આવીએ.

દીના—આલો.

(બન્ને નય છે)

પેલો પાર

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થાન:—મુન્નીના ઘરનો અંદરનો ઝોરડો.

સમય:—સન્ધ્યાકાલ.

પાત્રો:—મુન્ની, ઉસ્તાદ, વિગેરે.

(મુન્ની એકલી બેઠી છે.)

મુન્ની—આજ કંઈ પણ ગમતું નથી. આકાશ જેમ વાદળથી ઢંકાય ગયું છે તેમ માઈ મન પણ ઘેરાઈ રહ્યું છે. મારા જીવનનું મુખ્ય કામ છે—સમય શુભાવવાનું ! મારા જીવનનું પ્રધાનમુખ્ય છે—મારી જાતને ભૂલી જવાનું ! તો પણ હું ખાઉં છું, પીઉં છું, સૂઉં છું, હસું છું, બોલું છું; આ નીચ રૂપને દર્પણમાં નીહાળું છું.—એને શણગાડું છું. શા માટે ? બીજું કંઈ કામ નથી તે માટે (નિઃશાસો નાખે છે.) એક સૂડી નદી, એક વેરાન નિર્જીવ જંગલ, એક મુર્દા સમું માઈ જીવન છે. (બારી પાસે જઈ બહાર જુએ છે) વર્ષાદ પડે છે, રિમ-ઝિમ રિમઝિમ પાણી પડી રહ્યું છે. પવન નથી, વીજળી નથી, મેઘ-ગર્જના નથી. એક મલિન, સ્થિર, શોકમય દિન છે. જાણે મારા જીવનનું ચિત્ર છે. કોણ, ઉસ્તાદજી ?

(ઉસ્તાદ આવે છે.)

ઉસ્તાદ—હા. બેટી !

મુન્ની—આદામ ! બેટીએ, ઉસ્તાદજી !

ઉસ્તાદ—સલામ ! (બેસીને) મને બોલાવ્યો'તો બેટી ?

મુન્ની—જી હા.

ઉસ્તાદ—શા માટે ?

મુન્ની—ઉસ્તાદજી ! આપ મારાથી નારાજ છો ?

ઉસ્તાદ—નહિ.

મુન્ની—નહિ. નારાજ છો. આટલા દિવસથી મળ્યા પણ નહિ—

ખખર પણ ન લીધી—એક પત્ર પણ ન લખ્યો ?

ઉસ્તાદ—તું હમારી કોણ—ખીખી સાહબ !

ચેલે પાર

મુન્ની—નારાજ ન થાઓ.

ઉસ્તાદ—અમારા ગુસ્સાની તને શી પરવા છે ?—એવોજ દસ્તુર છે. તમે લોકો જવાન મર્દને મળતાંજ તેના પર આશક થઇ જાઓ છો—તેની પાછળ દિવાની બની જાઓ છો. એવોજ દસ્તુર છે—એવોજ દસ્તુર છે (આંખ લૂંછે છે) પણ—મીઝજ શરીફ ?

મુન્ની—આપની દુઆ છે.

ઉસ્તાદ—તે તારા પર આશક છે !

મુન્ની—કોણ ?

ઉસ્તાદ—તે મર્દ.

(મુન્ની માથું નમાવી જુએ છે)

ઉસ્તાદ—એવોજ દસ્તુર છે. મર્દ જવાન છે. તું પણ પ્યાર કરે છે ?

મુન્ની—અલબત્ત ! આપ શું એમ માને છો કે હું રૂપિયાને માટે—

ઉસ્તાદ—નહિ. કદિ નહિ. પણ એને બીબી છે ?

મુન્ની—કોને !

ઉસ્તાદ—તારા ખાવિંદને, તારા પ્યારાને, તારા જાનીને—તેને બીબી છે ?

મુન્ની—(માથું નમાવી ધીમે સ્વરે) હા. છે.

ઉસ્તાદ—(ઉભો થઇ) જહાનમમાં જાઓ.

(કોઇપૂર્વક ઉસ્તાદ ચાલી જાય છે)

મુન્ની—(ફેટલીક વાર ચુપ રહીને) સમજી ગઇ ઉસ્તાદજી ! સાચી વાત છે. આ વાતનો મને પહેલાથી ખ્યાલ નહોતો આવ્યો એમ નથી. પણ મેં ધાર્યું કે પ્યારથી, પ્રેમથી સર્વ પવિત્ર થઇ જાય છે, મીઠી પણ સોનું થઇ જાય છે. પણ નહિ—આ વાત કોને કહું ? કેમ કહું ? હાથ !

(જાનવાનદાસનો પ્રવેશ.)

ચેલે પ્યાર

મુન્ની—કોણ ? બાબુજી ?

ભગ—હા. હું છું.

મુન્ની—આવો પ્યારા ! (આગળ વધી ગળે વળગવા હાથ લાંબાવે છે) આવો પ્રાણુ પ્યારા !

ભગ—(પાછળ હટીને) આજે મીઠાન કેમ આવે છે !

મુન્ની—હું આપને પ્યાર કરું છું એજ મારો અપરાધ છે ! હું આપને—નહિ—હવે હું ‘આપ’ નહિ કરું—તમે—તમે—તમે ! તમે મારા પ્રિયતમ છો. તમે મારા હૃદયના સર્વસ્વ, તમે મારા પ્રાણના પ્રાણ છો. તમે મારા—(ભગવાનદાસને બંને હાથોની વચ્ચે રાખીને) તમે મારા છો—ખીજ કોઇના નહિ.

ભગ—આ શું મામલો છે ?

મુન્ની—લગન ? લગન ન થાય તો પ્રેમ નિષિદ્ધ છે ?—કોણ કહે છે ?—લગન ? એ તો રજસ્ત્રી લેખ છે—એક જાતની મર્યાદા છે; એટલુંજ નહિ—જમીનદારની રૈયત પણ જમીનને છોડી શકે છે—વેચી શકે છે. પણ સ્ત્રી—છેલ્લા શ્વાસ સુધી ખરીદેલી ગુલામ છે. ભલે તેનો અનાદર થાય, તેને લાતો મારવામાં આવે, ત્યાગ કરી દેવાય—તોપણ તેને તેના પતિના ચરણ કમલોનું ધ્યાન ધરતાંજ મરવું પડે છે ! એવોજ સ્ત્રીનો ધર્મ બતાવવામાંજ આવ્યો છે ને ?

ભગ—આજે આ બધી વાત કેમ કરી રહી છે મુન્ની ?

મુન્ની—જો લગન વિના પ્રેમ કરવામાં આવે તો વેશ્યાસંકિત છે. કોણ કહે છે ? એજ પ્રેમ છે. દાસભાવ નથી, વિપત્તિ નથી, જવાબદારી નથી, બંધનનો અંદેશો નથી. એક બાધાહીન, અમાધ, અસ્થિર, અસીમ ઉચ્છવાસ છે ! આકાશ સમો વિશાલ, તીર સમો તેજ, આંધી સમો પ્રબલ, વીજળી સમો જવાલામય, તરંગો સમો ઉછાળા મારતો—એજ પ્રેમ છે ! (મસ્ત હાથો પેટે ડાલે છે) પ્રાણુ-

પેલે પાર

ધન ! હૃદય, મન, જીવન, આલોક, પરલોક—એક ચુસ્તમનમાં છે.
એજ પ્રેમ છે ! નહિ તો—

ભગ—મુન્ની ! મુન્ની ! (પાસે જઈને મુન્નીના ખભાં પર હાથ મૂકે છે.)

મુન્ની—નહિ તો રસ્સીથી બાંધો, લોહની જંજીરથી જકડો, કા-
પદા કાનુનથી બાંધો, યા વેદ મંત્રોથી બાંધી લો—પ્રેમ વિનાના સર્વ
બંધન અપવિત્ર છે—આધ્ય આલિંગનજ વેશ્યાસકિત છે ! નહિ નહિ.
શું બકી રહી છું ? હું વેશ્યા છું. વેશ્યાના ઘરમાં મારો જન્મ થયો
છે. મેં તુચ્છ ધન માટે માઠું શરીર વેચી નાખ્યું છે. હું શું લગનનો
મર્મ સમજી શકું ? હું તો સમાજનું કલંક છું. રસ્તે રખડતી કુતરી
છું. સર્વથા શોચનીય છું. લગનનો મર્મ હું શું સમજું ? (પુનઃ બન્ને
હાથોએ માથું દબાવી હંચા સ્વરે) તે દેશ રસાતલમાં જાય, જ્યાં પ્ર-
થમ વેશ્યાની સૃષ્ટિ થઈ હોય. એ વિધાનનું સત્યાનાથ જાય જે વેશ્યાને
જીવનભર વેશ્યા ઠરાવે છે. તે પુરૂષ નરકમાં જાય જે આ વાસનાના
અગ્નિ કુંડમાં ધી હોમે છે—જે આ કલંકિતઓના કુલને વધારે છે.

ભગ—સાવધ થા—સ્થિર થા—મુન્ની !

(મુન્ની ધીમે ધીમે એક ખુરશી પર જઈ બેસે છે અને બહાર જુએ છે)

ભગ—આશ્ચર્ય છે ! આવું તો કદિ જોયું નહોતું. આ શું ખ-
રેખરી વેશ્યા છે ? (મુન્ની પાસે જઈ તેની પીઠપર હાથ મૂકી) મુન્ની !

મુન્ની—જાઓ—શું દિવસ પર પહોં મારી માલીકી નથી ?

ભગ—એનો અર્થ ?

મુન્ની—એનો અર્થ એ કે હું આ વખતે કેટલીક વાર એકલી
રહેવા માગું છું. આપની પાસે એટલી બીક્ષા માગું છું.

ભગ—કેમ ? મારા આલી જવાથી તને સુખ મળશે ?

મુન્ની—નહિ. પણ આપે કદિ આ વાતનો ખ્યાલ કર્યો છે કે
પક્ષી કોઈવાર સૂર્ય પ્રકાશમાં ઉજ્જવલ નીલા આકાશમાં પાંખ ફેલાવી

પેલે ખર

ઉડ્યા કરે છે. જાણે તેને આહારની પરવા નથી, ચિંતા નથી, વિચાર દરકાર નથી, દુઃખની ખબર નથી. પણ એજ પક્ષી કોઠવાર પંખ કરી, આંખો મીંચી માળામાં ચુપચાપ પડી રહે છે—જાણે ઉડવાનું શીખ્યુંજ નહોતું ! જોયું છે ને એવું પક્ષી ?

બગ—હા. જોયું છે.

મુન્ની—અમારી એ જાતિ છે. અમે જ્યારે પિંજરામાં પરત તાની યંત્રણાથી તરફડીએ છીએ ત્યારે તમે ઉભા ઉભા હસીને તમ જુઓ છે. અમે જ્યારે મર્મવ્યથાથી મરીએ છીએ ત્યારે તમે હો. અમને જોઈને તમને દુઃખ નથી થતું બાબુજી !

બગ—નહિ, તમને જોઈને અમને પરમ સુખ થાય છે; તો ધર છોડી અહિં આવીએ શામાટે ?

મુન્ની—આજે જાઓ.

બગ—કેમ ? હું તારી આંખમાં ખટકું છું ?

મુન્ની—નહિ. તમે મારા સર્વસ્વ છો ! તમે મારા (વળગી રહો છો. પણ તરતજ જાણે સાપ જેથો હોય તેમ ખસી જાય નહિ—નહિ—તમે મારા કોઈ નથી—કોઈ નથી.

બગ—આ શું બોલે છે મુન્ની !

મુન્ની—હું પણ તમારી કોઈ નથી. હાતાની પેટે આજે હું ત વળગી રહી છું. પણ જે દિવસે હું તમને પસંદ નહિ પડું તેજ આપ મારા હાથોના આ ક્ષીણ બંધનોને તોડી ચાલી જશો.

બગ—કોણ કહે છે ?

મુન્ની—હું જાણું છું. હું જાણું છું.

બગ—કદિ નહિ જાઉં !

મુન્ની—નહિ જાઓ ! સાચું કહો—નહિ જાઓ ! સાચું કહે છાતી પર હાથ રાખી કહો—તમે મને ચાહો છો ? સાચું કહે સાચું કહો—

બગ—હા. ચાહું છું.

પેલે પાર

મુન્ની—ઝીથી વધારે ? જનથી વધારે ? આત્માથી વધારે ?
જેમ હું ચાહું છું તેમ ?

ભગ—હા. મુન્ની !

(મુન્ની એક લાંબો નિઃશ્વાસો નાખે છે. દાસી દીવો સળગાવી
લાવે છે અને મૂકીને ચાલી જાય છે.)

ભગ—રાત પડી ગઇ. એક ગાયન ગા.

મુન્ની—આપની ઝી રૂપમાં કેવી છે ?

ભગ—બહુ સુંદર છે.

મુન્ની—બહુ સુંદર !

ભગ—જોઇએ તો એક દિવસ જમને જોઇ આવ !

મુન્ની—તે તમને ચાહે છે ?

ભગ—હા.

મુન્ની—આવી રીતે ?

ભગ—કેવી રીતે ?

મુન્ની—મારી પેટે ?—જાણે સમુદ્રના ઉછળતા તરંગ ! રાહુનો
ગ્રાસ ! દાવાનલતું આલિંગન ! ભૂખ્યા વાંધતું ગર્જન ! હું જેમ કોઇથી
છ'છેડાયલી નાગણુની પેટે ફેણુ ઉઠાવી—નહિ, નહિ, ભાગો, ભાગો. હું
આપને સર્વનાશ છું. આપને માટે અભિશાપ છું. આપને માટે
નરક છું. ભાગો, ભાગો.

પ્રવેશ ૩ જો.

રથાનઃ—મુન્નીના ધરતી સામેનો રસ્તો.

સમયઃ—ચાંદની રાત.

પાત્રોઃ—ભોલાનાથ, ભવાની વિગેરે.

[ભોલાનાથ, ભવાની પ્રસાદ અને દીનાનાથ આવે છે]

ભોલા—આજ ધર જણાય છે. કેમ દીનાનાથ ?

દીના—પણ તમને એવું શું ? તમે ખુદા માણસ છો—આ
સમયે—

પેલે ખાર

બોલા—નહિ. હું એકવાર એને જોઈશ.

દીના—જોઈને શું કરશો ?

બોલા—જોઈ તો ખરો કે એ કેટલી ખુશસુરત છે ? નહિ તો મારી પૌત્રીને છોડીને—નહિ, હું એને એકવાર જોઈશ. કેમ બવાની પ્રસાદ ! આટલા કષ્ટ ભાવથી માથું કેમ હલાવે છે ?

દીના—પણ—

બોલા—નહિ, નહિ. મારી પૌત્રીનો આ સમયનો ચક્રેશ તમે નથી જોયો દીનાનાથ ! તેથી એમ કહો છો. એના શુભાગી રંગના ગાલ રાખ જેવા સફેદ થઈ ગયા છે. એની મનોહર કાળી આંખો ઉંડી ઉંડી ઉતરી ગઈ છે. એના વિશાળ લક્ષ્મીમાં ચિંતાની કરચલી વળી છે. એનું કામળ શરીર રક્ત વિના સૂકાઈને હાડપિંજર બની ગયું છે. તેના મુખપર અવ્યક્ત વેદના છે—તેની આંખોમાં દુઃસ્વપ્ન છે.

દીના—તે તો સમજ્યો ! પણ આ વેશ્યાને જોવાથી શું વળશે !

બોલા—તે—તે—મને જોઈને હસી પડી—એ હાસ્ય કોઈ હાડપિંજરનું હાસ્ય હતું. તેણે મને દાદાજી કહી બોલાવ્યો પણ તે સ્વરમાં પ્રથમનો રણકાર નહોતો; તેણે મને પ્રણામ કર્યા—તે સાથેજ તેની બન્ને આંખો આંસુની ધારા રેડી રહી. તેણે વસ્ત્રના પાલવથી મ્હોં ઢાંકી દીધું. મેં તેને કહ્યું—મારી સાથે ચાલ. તેના તેણે શો જવાબ આપ્યો તે જાણો છો ?

દીના—શું ?

બોલા—તેણે કહ્યું : ' નહિ દાદાજી ! તમે તો મને જન્મ સંઘી આપના ધરમાંથી વિદાય કરી છે—હવે આ માંડ ધરજ મારે માટે મસાણુ છે. ' તે વખતે હું એને છાતીએ લગાડી—ખુદ્દો માણસ—જોસથી રોષ પડ્યો.

દીના—બસ ! બસ ! હવે અહિં જોસથી રડી ન પડતા.

બોલા—નહિ ! રોવાથી શું થશે ?—પણ એકવાર એ સુંદરીને જોઈશ તો જરૂર.

પેલે પાર

દીના—જેમને શું કરશે ?

બોલા—અમર જો એ મારી પોત્રીથી પણ વધુ સુંદર હશે તો એને ખરીદી લઇશ ને પૂજામંદિરમાં એની સ્થાપના કરીશ.

દીના—તમે કાંઇ ગાંડા થઇ ગયા છો ?

બોલા—લગભગ એવુંજ છે.

(ભવાનીપ્રસાદ દીવાલપર હાથ ટેકવી ઉપર જોઇ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે.)

બોલા—હું પાગલ થઇ ગયો છું, દીનાનાથ ! ખરેખર પાગલ થઇ ગયો છું. હું એકવાર—(ઉપરથી મુઝી ખારી ખોલી જુએ છે) આજને ?

દીના—ક્યાં ?

બોલા—પેલી—જુઓ !

દીના—હા. એજ.

બોલા—જેઈ તો ! (ચરામા લગાવી એકી ટોચે જુએ છે) સુંદરી છે—હા—ખુબસુરત છે. બન્ને હોઠ એવા પાતળા નથી પણ લાલસા ભર્યા છે. મ્હો ગોળ અને આકૃતિ સુંદર છે. સુંદરી છે. બન્ને નયનો વિશ્વાળ નથી, પણ તેમાં મરતી છે—જડુ છે—ભાવ છે. લાંબા વાળ છે. ખુબસુરત છે પણ મારી સરસ્વતી જેવી નહિ. આ જુઓ ! હસી રહી છે. બહુ મજાનો સ્વર છે. ખરાબ નથી. પણ એ હાસ્યમાં પ્રાણ નથી ! સ્વર મારો છે—

દીના—બુઢાજી ડૂબી ગયા !

બોલા—ભવાતી પ્રસાદ ! આ મોટા રસ્તાપર ગાડી રહેવા દો. મહિને પાંચશો રૂપિયા ! લઇને એકદમ ટ્રેનપર ! કાશી ! સમજ્યા ? એક વાર કેફ ઉતરી ગયા પછી બધું ઠીક થઇ જશે. ચાલો દીનાનાથ ! સમજ્યા કે ભવાતીપ્રસાદ ! પાંચસો રૂપિયા !

(બોલાનાથ અને દીનાનાથ જાય છે).

પહેલું પાઠ

બવાની—રંગ ખૂબ જામતો જાય છે ! કળી નથી સકાતું કે હવે હવે પછી શું થશે ! સાંભળું છે કે સ્ત્રીને લીધે સુન્દર ઉપસુન્દરને ધોર યુદ્ધ થયું હતું. પણ જખાઈ અને મોટા સસરાનું યુદ્ધ તો પુરાણમાં પણ નથી લખ્યું ! ગમે તેમ હો—પણ એ સર્વ કંઈ ને કંઈ કરે છે. પણ હું ? અચેત મુદા સમો પડી રહ્યો છું ને ગાયન ગાયા કરું છું. જન્મતને કંઈ કામનો નથી....એજ જણાય છે ! હા—સાચે કોણ છે ? આ શું ? સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છું કે શું ?

(બાજુમાં દ્રુપાદ જાય છે).

(વાત કરતી કરતી હ્રીષ અને મુન્ની ધરની બહાર નીકળે છે).

હીરા—ત્યારે હું જાઉં છું.

મુન્ની—ક્યાં ?

હીરા—કોઈ ખાસ દિશા નથી, કોઈ નિર્દિષ્ટ માર્ગ નથી. ગમે ત્યાં જઈશ ત્યાં તારી વીંટી મારી પાસે રાખીશ. સાચે લઈ જાઉં છું. બનશે તો ફરી એક વાર ધૂમતી ધૂમતી અહિં આવીશ. આત્મહત્યાનો વિચાર કર્યો હતો પણ નહિ. હવે નહિ કરું.—ધરમાં પ્રવેશ પણ નહિ કરું.

મુન્ની—કેમ ?

હીરા—નહિ. જે ધરને છોડીને ચાલી જાઉં તે ધરમાં ફરી પણ મૂકીશ નહિ. એમના પવિત્ર દેવ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો મને અધિકાર નથી. હું તારા ધરની અંદર પણ નહિ ગઈ તે જોયું કે નહિ ? એનું કારણ જાણે છે ?

મુન્ની—શું ?

હીરા—ધરની અંદર જતાંજ મને લાગે છે કે ખૂણા ખૂણામાંથી હજારો નાગ ફેણ ફુંકારતા મારા તરફ ધસી આવે છે; ધરની છત નીચે પડી માઈ ગળું દબાવી દે છે. શ્વાસ પણ લેવાતો તથી.

બવાની—અભાગી સ્ત્રી !

પહેલો પાર

હીરા (ચાંછીને)—આ કોનો અવાજ છે ? એ કોણ છે ? અહિં જૂત રહે છે કે ! નાસું—નાસું.

(નાસી જાય છે).

બવાની—પાગલ છે.

મુન્ની—સ્વતંત્રતા ને પરતંત્રતા, આશ્વા અને નિરાશા, લાભ અને સર્વનાશ, સ્વર્ગ અને નરક—એ સર્વ મારા બળતા મસ્તકમાં આગ સળગાવી એકમેકનો હાથ પકડી નૃત્ય કરી રહ્યા છે. (ધુંટણીએ પકડી હાથ ભેડી ઉપર ભેધને) ક્ષમા કરો ! હું જાણતી નહોતી—હું જાણતી નહોતી.

બવાની—(આગળ વધી) બેટી !

મુન્ની—કોણ છો આપ ?

બવાની—બ્રાહ્મણ !

મુન્ની—બીક્ષા ભેધએ છે ?

બવાની—નહિ.

મુન્ની—ત્યારે ?

બવાની—કંઈ કહેવું છે.

મુન્ની—શું ? કહો.

બવાની—તું કોણ છે બેટી ?

મુન્ની—મારું નામ મુન્ની છે. હું વેશ્યા છું.

બવાની—જૂઠું બોલે છે !

મુન્ની—નહિ બ્રાહ્મણ !

બવાની—તો પછી રોતી કેમ હતી ?

મુન્ની—એ પૂછીને તમે શું કરશો ?

બવાની—તને શું દુઃખ છે ?—મને કહે.

મુન્ની—વેશ્યાને શું દુઃખ હોય ? એવું તમે શું પૂછો છો ?

બવાના—સમજી ગયો ! તો આ દુષિત વાયુને છોડીને મારી સાથે ચાલ બેટી ! માતાના ચન્દનપુષ્પસુગન્ધિત મંદિરમાં તને શાંતિ મળશે.

પેલે પાર

મુની—શાન્તિ મળશે ? મને ? બ્રાહ્મણ ! તમે દિવાના થયા છો ?
ભવાની—સંભવિત છે.

મુની—અથવા મારી સમજમાં કંઈ ઉતરતું નથી—માફ મગજ
જ ઠેકાણે નથી ! શાન્તિ પામીશ ? હં ? મને શાન્તિ ? (પિસ્તોલ
ખતાવે છે)

ભવાની—(હરીને) આ શું ?

મુની—હવે મને કુરચ્છ નથી. (નય છે)

ભવાની—કોણ છે આ સ્ત્રી ! આશ્ચર્ય ! (જવા ચાહે છે)

(સગવાનદાસ આવે છે.)

ભવાની—પેલો લ'પટ આવ્યો છે. જોકે તો ખરો શું કરે છે !

ભગ—સુખિયા ! સુખિયા ! (બારણાને ધક્કો મારે છે)

(દ્વાર ખોલી દાસી આવે છે.)

સુખિયા—બાપ ધરમાં નથી જી !

ભગ—ક્યાં ગયું ?

સુખિયા—ખબર નથી. (નય છે)

ભગ—'ખબર નથી' નો અર્થ શું ? રાતના મારા શિવાય—

ભવાની—(આગળ આવી)—તમે કેટલા આપો છો ?

ભગ—તમે કોણ છો ?

ભવાની—બ્રાહ્મણ ! તમે કેટલા આપો છો ?

ભગ—મહિનાના ચારસો.

ભવાની—એણે પાંચસો કર્યાં.

ભગ—કોણે ?

ભવાની—એક ધોળા બાલના—કરચલીવાળા ગાલવાળા જરીપુ-
રાણા બુઢાએ ! એનો એક પગ ધોરમાં ગયો છે—ખીજે છે તે પણ
નહિ જોવો ! પણ એની પાસે પૈસા છે.

ભગ—તેની સાથે ભાગી ગયું ?

પેલે પાર

ભવાની—તે એ કંઈ તમારી પરણેલી સ્ત્રી હતી કે લાત-મુક્કી ખાધને પણ ચરણોપર પડી રહે ! તમે ચારસો આપો છો-એણે પાંચસો કર્યા.

ભગ—હીક. હું છસો આપીશ.

ભવાની—હા-લીલાઈ કરો-પ્રેમનું લીલાઈ કરો. પછી એ સાતરો કરશો-તમે આઠશો કરજો.

ભગ—તમે કાણ છો ?

ભવાની—હું કાણ છું તે તમારે જાણવું જોઈતું હતું. પણ વાત એ છે કે પ્રથમ પ્રેમમાં આસપાસ જોવાની કાંઈને ફરજદજ્જ મળતી નથી-નહિ તો-

ભગ—ચાલી જાઓ.

ભવાની—જઈ છું ભાઈ ! મારશો નહિ.

ભગ—હીક. હું જોઈ લઉં છું. જોઈ છું કે એ કેવો છે તે હું કેવો છું ! હું છોડી દેવાનો નથી. જોઈ લઉં છું.

(જાય છે.)

ભવાની—જાઓ ! જાઓ ! નીચેજ પડવું છે તો જાઓ ! ખૂદ ઇશ્વર પણ તમારી રક્ષા ન કરી શકે તો દાદાજી કાણ માત્ર ? જે નષ્ટ થવા ચાહે છે તે અવશ્ય નષ્ટ થાય છે. તેને કાંઈ રોકવું નથી. પણ આ સ્ત્રી બહુ વિચિત્ર છે.

(જાય છે.)

(હીરાનો હાથ પકડી ગૌરીનાથ આવે છે.)

ગૌરી—ચાલ કહું છું.

હીરા—છોડી દો.

ગૌરી—ધેર ચાલ-સુખેથી રાખીશ.

હીરા—ધર ! નહિ ધરમાં નહિ આવું ! પ્રતિગા લઈ ચૂકી છું.

ગૌરી—ટાઢ, તડકો ને વર્ષાદમાં બીખારી હાલતમાં—

પેલે પાર

હીરા—ટાઢ, તડકો ને વર્ષાદ દુષ્ટાની સંગતથી બહુ સારા છે ! તારૂં જ્યારે બાળે છે ત્યારે બાળે છે. તે એમ નથી કહેતો કે હું ગુલાબજળથી નહવડાવવા આવ્યો છું. શિયાળામાં દાંત કડકડી જાય છે—ગાત્ર જકડી જાય છે—પણ તેમાં કાંઈ દગાબાજી નથી ! વર્ષા જ્યારે વરસે છે ત્યારે પ્રેમાલિંગન નથી કરતી—સીધી સીધી શત્રુભાવથી મ્હો પર ટપટપ પડવા માંડે છે ! છોડી દો.

ગૌરી—મારી સાથે ચાલ.

હીરા—હું નહિ આવીશ. તમે દગાબાજ નરાધમ છો. કહું છું કે છોડી દો—નહિ તો ચીસ પાડી આખા શહેરના લોકોને અહિં જમા કરીશ. છોડી દો—

ગૌરી—મારે કંઈ કહેવું છે.

હીરા—અહિં કહો.

ગૌરી—ડીક તો આ ઝાડની નીચે ચાલ.

હીરા—ચાલો.

(બન્ને જાય છે.)

(શિવદયાલ અને કામતાપ્રસાદનો પ્રવેશ.)

શિવ—કેમ સાહેબ ! ગૌરીનાથ એક સ્ત્રીની પાછળ પાછળ ગયો છેને ?

કામતા—હા. ગયો છે. પેલીજ સ્ત્રી લાગે છે.

શિવ—કઈ ?

કામતા—તે દિવસે અચાનક બાગમાં આવી હતી તે.

શિવ—એમ ! તો એમાં અવશ્ય કંઈ ગૂઢ રહસ્ય હોવું જોઈએ. ચાલો. ચાલો, શું કરે છે તે જોઈએ. (બન્ને જાય છે.)

(દીનાનાથ અને ભવાનીપ્રસાદ આવે છે.)

દીના—કેમ ! રાજી નહિ થયું ?

ભવાની—નહિ.

દીના—તમે સમજાવીને બરાબર કરી ન શક્યા.

પહે પાર

બવાની—હા-કહી તો ન શક્યો.

દીના—કેમ ?

બવાની—ગભરાઇ ગયો.

દીના—કેમ ?

બવાની—અંદનીના પ્રકાશમાં મેં તેનું મલિન મુખ જોયું ! તે ઘુંટણીએ પડી, હાથ જોડી, ઉંચું જોઇ, આંખોમાં આંસુ સહિત પ્રાર્થના કરવા લાગી : ‘ મને ક્ષમા કરો. ’ કોને કહ્યું તે કોણ જાણે ! કેમ કહ્યું તે પણ નથી જાણતો ! પણ મારી આંખોમાં એ સાંભળી આંસુ આવી ગયાં. મને લાગ્યું કે મેં એનો સ્વર પૂર્વે ક્યાંક સાંભળ્યો છે ! તેથી હું મારી વાત તેને સીધસીલાબંધ સમજાવીને કહી ન શક્યો.

દીના—તમે નકામા છો-અપદાર્થ છો.

બવાની—તદન નકમો ! પછી ભોલાનાથજીના જમાઇ સાથે મેળાપ થયો.

દીના—બગવાનદાસ સાથે ?

બવાની—હા.

દીના—તેણે શું કહ્યું ?

બવાની—કહ્યું કે જોઇ લઇશ.

દીના—હાય અમાગી ! તને તારૂં રત્ન મમતું નથી ! લાલ સાડી ને કલોથોપેટ્ટા ઈશનના બાલ પર મોહી પડ્યો છે ! ખિલ્લ ખિલ્લ હાસ્ય ને તિરખ્ત નમનથી મગ્ન થઇ જાય છે ! ઘરની લક્ષ્મી તજી ડાકણનો આશ્રય લે છે ! મંગલદીપક તજી આગીયાને પકડવા દોડે છે !

બવાની—મને લાગે છે કે આવી ઉપમા આપવાથી તે સમજી જત ! તમે સમજાવવા કેમ ન ગયા ?

દીના—હું જાહે શું કરું ?

બવાની—ઉપમા આપો.

પેલે પાર

દીના—અરે ! ઉપમા આપવાથી શું વળે ?

બવાની—એ પણ સાચી વાત છે.

દીના—અરે ! મૂર્ખ ! વાસનામાં તારું સત્માનાશ જશે ને તારી સાથે તારા આત્મજનો પણ મરી જશે ! કેરી ચોળેની કુટેવ માટે તો કંઈ કંઈ સમજી શકું છું; પણ ખરીદિલા ચુમ્બનમાં અને હૃદયહીન આલિંગનમાં તને શું સુખ મળે છે તે સમજમાં નથી આવતું. બલિહારી પ્રભુ !

બવાની—બલિહારી.

દીના—ચાલો.

બવાની—ચાલો, બાઈ.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થાન:—ગૌરીનાથના ઘરની બેઠક.

સમય:—રાત્રિ.

પાત્રો:—ગૌરીનાથ અને મિત્રો.

(ગૌરીનાથ એકલો બેઠા છે.)

ગૌરી—ખલાસ ! ખતમ કરી નાખ્યું—એ કામ પણ ખતમ કરી નાખ્યું. કેવું ભયંકર હતું—છતાં કેટલું સહજ અને સરલ પણ હતું ! પાપ અને મહાપાપ વચ્ચે એક ડગલાનું અંતર છે. પાપના રાજ્યમાં પણ નિયમ હોય છે, કાનૂન હોય છે, વ્યવસ્થા હોય છે—તહિ તો એ રાજ્ય ન ચાલે ! પાપના રાજ્યમાં રહેવું હોય તો એના નિયમોને માન આપી ચાલવું જોઈએ. એક જગ્યાએ સ્થિર ન રહી શકો. કાંતો ઉપર જશો યા નીચે ગળડી પડશો ! બેમાંથી એક તો જરૂર થશે ! ઉઠવા ચાહશો તો શક્તિના બળથી—કરેલા પાપનો બોળો ફેંટી દધને ઉઠવું પડશે—પણ તે બહુ મુશ્કેલ છે ! નીચે ગળડવું હશે તો પોતાના

પેલે પાર

ભારથી જ નીચે ગળડી જશે. એ તદ્દન સહેલ છે !...આ શું છે ?
નહિ બમ છે—ઉલ્લુનો શબ્દ છે ! જવા દો. મુર્દાની જીભ બોલતી
નથી. બસ ! આ કોનો અવાજ છે ? કોણ ? કોણ છે ?

(શિવદયાલ, બુધ્ધ અને કાલીચરણનો પ્રવેશ.)

ગૌરી—આ—આ શું ? તમે લોકો આટલી રાત્રે ?

શિવ—કેમ નવથી વધુ વાગ્યા નથી.

ગૌરી—નહિ...ત્યારે—ત્યારે—કંઈ બહુ રાત ગઇ નથી.

બુધ્ધ—ફરતા ફરતા અહિં આવી આગ્યા.

ગૌરી—સા—સા—સાઈં કર્યું.

શિવ—તમે અત્યાર સુધી ક્યાં હતા ?

ગૌરી—ક્યાં ?

શિવ—તેજ પૂછું છું. ક્યાં હતા ?

ગૌરી—ક્યાં હતા !—

બુધ્ધ—ત્યાં જંગલમાં ઝાડીની અંદર શું કરી રહ્યા હતા ?

ગૌરી—ક્યાં ? નહિ—હું તો—

શિવ—ગભરાઓ છો કેમ ?

બુધ્ધ—કંપો છો શા માટે ?

ગૌરી—નહિ—મેં—મેં તો નથી કર્યું—

શિવ—શું નથી કર્યું ? તે જાણો છો તે કાલીચરણ ?

કાલી—Where ignorance is bliss it is folly to
be wise.

બુધ્ધ—અમે જોયું છે.

ગૌરી—શું જોયું છે ?—નહિ—નહિ—મેં નથી કર્યું—આ જુઓ—
આ શું ! હાથોમાં ખૂનનો ડાઘ !—નહિ, મેં ખૂન નથી કર્યું ! તે પોતેજ
પાણીમાં ફેદી પડી'તી.

(શિવદયાલ અને બુધ્ધ હસે છે.)

ગૌરી—આમ મોટેથી હસો છો કેમ ? જાઓ અહિંથી નીકળો—

પ્રેલો પાર

શિવ—આભો ખુધ્ધુ !

(બન્ને હસતા હસતા નય છે.)

કાલી—When ill indeed, dismissing doctor don't always succeed.

ગૌરી—તમે પણ જોયું છે ?

કાલી—સમજી ગયો ગૌરીનાથ !—You have sown the wind and shall reap the whirlwind.

ગૌરી—નહિ-નહિ-મેં ખૂન નથી કર્યું.

કાલી—For the wages of sin is death.(નય છે)

(ગૌરીનાથ ઉભો થાય છે. પછી તરત દોડીને બહાર જઈ ઘાઘરા સ્વરે પોકારે છે.)

ગૌરી—કાલી-શિવદયાલ-ખુધ્ધુ ! સાંભળો-સાંભળી નાઓ.

પ્રવેશ પ મો.

સ્થાન:—સરસ્વતીના ઘરનું આંગણું.

સમય:—રાત્રી.

પાત્રો:—સરસ્વતી, મુન્ની વિ.

(સરસ્વતી જમીનપર પડી ઉપર જોઈ રહી છે.)

સર—અમાસની રાત છે ! આકાશ નિર્મલ છે !—ઓહ ! કેવા ઉજ્જવલ નક્ષત્રો છે આ !—એ કેટલા દૂર હશે ! દાદાજી કહેતા'તા કે એ દરેક સૂર્ય છે !—એ વખતે તે અગાથીમાં મારી ગોદમાં માથું રાખી પડી રહેતા હતા; હું એમના માથાપર હાથ ફેરવતી હતી; ત્યારે દાદાજી અને કેટલાય દેશોની-યુગયુગાંતરોની-ધતિહાસ, પૃથ્વીના જન્મની કથાની, મહાત્માઓના જીવન ચરિત્રોની અને જ્યોતિર્મંડલની વાત સંભળાવતા'તા. હું તે સમયે એ માયામય ઉપન્યાસ મંત્રમુગ્ધ બની શુપશુપ સાંભળતી'તી !.....એ આવ્યા લાગે છે—નહિ-આ કાણ છે ?

(મુન્નીનો પ્રવેશ)

પહે પાર

સર—કોણ ?

મુન્ની—આ શું ? જમીનપર, ફાટયા કપડે, વિખરેલા બાલ સહિત !—

સર—તમે કોણ છો ?

મુન્ની—આજ અંબી છે—આજ સતી છે ! મુખમંડલમાં કેવી દિવ્ય જ્યોતિ છે ! લલાટપર કેવી તેજસ્વિતા ઝળકી રહી છે ! અંગમાં કેવું લાવણ્ય છે ! પહાડની નીચે બરાયલા પ્રભાત-શોભિત સરોવર સમી શાન્ત, સ્વચ્છ અને સુંદર છે. આજ સતી છે. આ જૂનિશ્યા સુવર્ણનાં સિંહાસન સમી લાગે છે—એના માથાપરનો છેડો હીરાજડિત મુકૂટ જેવો શોભે છે—એજ સતી છે—એજ સતી છે—

સર—તમે કોણ છો ?

મુન્ની—શયતાનની બચ્ચી ! આ દેવીની સામે ધુંટણીએ પડી હાથ જોડી ઉભી છે. દેવી ! (ધુંટણીએ પડે છે) દેવી !

સર—કંઈ સમજતું નથી. કોણ છે તું બહેન ?

મુન્ની—હા—બહેન કહી બોલાવો—મને ધન્ય કરો; ગંદા ઠીવચ્ચડ-માંથી મારો ઉદ્ધાર કરો—મારા—

સર—કોણ છે તું ?

મુન્ની—આ કંગાળ ધરમાં તમે રહો છો ?

સર—હા.

મુન્ની—મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા દાદા મોટા શ્રીમાન છે.

સર—હા છે. તેથી ?

મુન્ની—તે તમને ખર્ચ માટે પૈસા નથી મોકલતા ?

સર—મોકલે છે.

મુન્ની—કેટલા ?

સર—મહિને પાંચશો.

મુન્ની—પછી ! ઝો—સમજી ગયું ! ત્યારે એ રૂપિયાથી તમારા સ્વામી વેશ્પાનું યુજન કરે છે !

પેલે પાર

સર—(ચાંકીને) કાનું ?

મુન્ની—એણે એક વેસ્યા રાખી છે. તમે તે જાણો છો ?

સર—કોણ છે તું ? કઈ હિમ્મતથી મારી પાસે આવી તું મારા પતિની નિંદા કરે છે ! ખોટી વાત છે. જા.

મુન્ની—મારાથી છૂપાવવામાં સાર નથી બહેન ! હું બધું જાણું છું.

સર—જાણે છે—જાણે છે—હજી—મારી પાસે એ કહેવાતું કંઈ પ્રયોજન નથી.

મુન્ની—છે—પ્રયોજન નથી નહિ—છે. એ તમારે જ દોષ છે—

સર—શું મારો જ દોષ છે !

મુન્ની—તમારા સ્વામીની વાસનાની આગ સળગાવવાના કાષ્ટ તમે પૂરા પાડો છો બહેન ! બ્રહ્મ યુધ્ધિ સ્વામીને પૈસા આપી તેના નાશનો રસ્તો તમેજ સાફ કરી રહ્યા છો ! હવે એક કાઠી પથ્યુ ન આપશો. સ્વામીને પતીત થવા દેવા એ શું સતીનો ધર્મ છે ? સ્ત્રી ધર્મની સાથી છે—અધર્મની નાહ—

સર—હું એ સાંભળવા માગતી નથી. પતિની નિંદા સાંભળવી તે પાપ છે. જા—

મુન્ની—તમને જો દુઃખ થતું હોય તો હું કંઈ નહિ બોલું બહેન ! મને બહેન કહી તમે માફ સાહસ વધારી દીધું છે. હવે કંઈ નહિ કહું. ઠીક, જાઉં છું બહેન ! (જવા ચાલે છે)

સર—ક્યાં જાય છે બહેન ? ન જા—હું બહુ ગરીબ અને તદ્દન એકલી અટૂલી છું. માફ કોણ નથી. તું ન જા.

મુન્ની—આ શું બોલે છે બહેન ? તારા સ્વામી તારા પર પ્રેમ રાખતા નથી ?

સર—એક સમય હતો જ્યારે એ પ્રેમ રાખતા'તા.

મુન્ની—અને તું ?

પેલો પ્યાર

સર—હું પણ એમને ચાહતી હતી. પુરુષ યુવાનીના પહેલા ઉમંગમાં એક મુઝા-સરલા-વિહ્વલા બાલાના ચરણો પર આત્મ સમર્પણ કરી દે તો જગતમાં એવી કેટલી બાલિકા છે કે જે પ્રેમ કર્યા વિના રહી શકે ? અને વળી અમારા તો લગ્ન થયા હતાક અમારા પ્રેમમાં કંઈ બાધા પણ નહોતી-એમના પર પ્યાર કર્યા શિવાય બીજો કોઈ આરોજ નહોતો.

મુન્ની—પછી ?

સર—પછી—

મુન્ની—કહો, બહેન ! પછી ?

સર—પછી જે દિવસે મેં જોયું કે એ પોતાની વૃદ્ધ માતાને તજી મારા પર દિવાના થઈ રહ્યા છે તે દિવસે મારા દીલમાં પહેલ વહેલો ડર ઉત્પન્ન થયો ! ભારે મને ખબર પડી કે આ કંઈ પ્રેમ નથી; પ્રેમ કર્તવ્યને બૂલાવતો નથી પણ કર્તવ્યપાલન શીખવે છે. આ તો એક જાતની વાસના છે, આસક્તિ છે. એનો અંત સારો નહિજ આવે.

મુન્ની—તમે સલ કહો છો, બહેન !

સર—મને ડર ઉત્પન્ન થયો !—એ ભયથી જાણે મારા ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં ! હું મારા જીવનનું બાવી જેઠ કંપી ઉડી ! હજીયે વાદ આવે છે ! એક !

મુન્ની—પછી ?

સર—પછી બોબન વિના-દવાદાર વિના માફ બાલક મરી ગયું. સંસારમાં મારે માટે સર્વત્ર અંધકાર થઈ ગયો. પણ એ અંધકારમાં પણ હું રસ્તો જોણી રહી હતી. જીવનની સર્વ આશાઓ મેં સતીકર્તવ્યમાં મીલાવી દીધી. મનને દબ કરી લીધું. પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ભાગ્યમાં ગમે તે લખ્યું હો-પતિને ચાહો શકું ના નહિ-તોપણ જન્મભર સ્વામી પ્રત્યેના સ્ત્રીના ધર્મનું-સતી ધર્મનું પાલન કરી જમજ. હાલમાં એજ ધ્યેય પર લક્ષ રાખી દહાડા વીતાવું છું—

પેલે પાર

મુની—સરસ્વતી બહેન ! તમે માનવી નથી—દેવી છે.

સર—હજી વધારે સાંભળવા માગે છે ?

મુની—નહિ—બીજું બધું હું જાણું છું.

સર—જાણે છે ? કંઈ નથી જાણતી ! જાણે છે ? શું જાણે છે ? એક વિરાટ પ્રેમનો અમૃતસાગર મારી સામે બરેલો પડ્યો છે છતાં તરસથી માઈ ગળું સૂકાઈ જાય છે, એ જાણે છે ? તને ખબર છે કે મારો વર્તમાન જેવો અંધકારમય છે તેવોજ ભવિષ્યકાળ પણ અંધકારમય છે ? એ અંધકારમાં નક્ષત્ર નથી, વીજળી નથી, આગીયાનો પણ અમકારો નથી ! તું જાણે છે કે દરરોજ ક્ષયના રોગીની પેઠે માઈ હૃદય ખવાઈ રહ્યું છે ? જાણે છે એ બધું ? નહિ—તું કેવી રીતે જાણે ? તું શી રીતે જાણી શકે ?

મુની—(હાથ પકડીને) જાણું છું બહેન ! જાણું છું. હું તારાથી પણ અધિક દુઃખી છું. તું તો કર્તવ્યનું પાલન કરી રહી છે પણ મને તો માઈ કર્તવ્યજ મળતું નથી.

સર—કોણ છે તું ?—તાઈ હૃદય આટલું દયાર્દ્ર છે, તારો સ્પર્શ આટલો કોમલ છે, તારો સ્વર આટલો ગદ્ગદિત છે ! કોણ છે તું ? મેં આજે તારી સામે મારા હૃદયના દ્વાર ખોલી દીધા—આજ-સુધી કદિ પણ કોઈ સામે એ દ્વાર ખોલ્યાં નહોતા—કોણ છે તું જાદુગરી ? તેં મારી ગૂઢ વ્યથા માઈ હૃદય નીચોવીને જાણી લીધી ! આ વાત મેં કોઈ પાસે કદિ પણ નહોતી કહી—તારી પાસે જ કેમ કહી દીધી ! કેમ કહી દીધી !

મુની—બહેન ! તમે મને જે કહ્યું છે તેને માટે તમને કદિ પણ પસ્તાવું પડશે નહિ. હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છું કે પુનઃ તમને સંસારનું સુખ મળે ! જેને લીધે તમાઈ સર્વસ્વ ગયું છે તે તમારા સ્વામીને તમને પાછા સોંપી દેશે.

સર—તે તો વેશ્યા છે—

પેલે પાર

મુન્ની—વેશ્યા હોવા માટે તેને તિરસ્કારથી ન જુઓ! યાદ રાખો બહેન! અનેક પુરુષો વેશ્યાથી પણ અધમ હોય છે. (જવા ચાહે છે—પાછી ફરે છે) એ વેશ્યાને તમે જોધ છે ?

સર—નહિ.

મુન્ની—તો જુઓ, એ અમાગણી તમારી સામે જ ઉભી છે. (છાતી ફૂટે છે) હુંજ મુન્ની વેશ્યા છું. (ઝડપથી ચાલી જાય છે.)
(સરસ્વતી તેના તરફ જોધ રહે છે. બીજી બાજુથી ભગવાનદાસ ડાહ્યો ડાહ્યો આવે છે.)

ભગ—હું એને જોધ લખશ! પાછા! એક વાર તને જરૂર જોધ લખશ. કોણ? ઓ! તું છે ?

સર—હા. હું છું.

ભગ—હઠી જ.

(સરસ્વતી દ્વાર પકડી ઉભી રહે છે.)

ભગ—હઠી જ. મને છેડતી નહિ—

સર—હું શું તમારી બધા છું ?

ભગ—તું મારી—

(ગાળ દધ સૂધ જાય છે.)

સર—તમારી તબિયત આજે સારી નથી.

ભગ—(ઉઠીને) કહું છું કે અહિં એસીને બકબક ન કર. મારી તબિયત ખરાબ થઇ જાય છે. તને જોતાં જ મને તાવ ચઢી આવે છે.

સર—એટલું બધું! ઓહ! હવે તો નથી સહેવાતું.

ભગ—નથા સહેવાતું? તો તારા બાપને ત્યાં જ—અહિં ખાવાતું નહિ મળતું હોય તો તારા પુત્રા બાપ પાસે જ.

સર—અહિં ખાવાનું નહિ મળે તો!...હું શું તમારી દાસી છું યા વેશ્યા છું કે અહિંયા ખાવાનું ન મળે તો બીજી જગ્યાએ ચાલી જાઉં? હું શું પેટભર ખાવાને માટે તમારે ત્યાં પડી છું ?

પહેલો ખંડ

બગ—ત્યારે ?

સર—હાય રે હાય ! હું મારે માટે અહિં નથી પડી—તમારે માટે પડી છું. આ ધર—બંને તુટયું કુટયું હોય—બળ્યું જળ્યું હોય પણ જેમ તમારું છે તેમ મારું પણ છે. બંને મારું ધર વેરાન હોય—તો પણ મારું ધર છે ! મારું ધર—મારો સંસાર છોડીને ક્યાં આવી જઈ ? સ્વામીને પાપમાલીની નજીક જેવા પછી કષ્ટ હિન્દુ જાતિની સતી સ્ત્રી તેને છોડીને આવી જશે ?

બગ—વાહ રે ! કાંબિક સતી !

સર—જીઓ ! હું સતી છું કે અસતી તે હું એક શરાશ્રીને મ્હોડે, એક વેશ્યાગામીને મ્હોડે સાંભળવા નથી માગતી. મારું સતીત્વ મારો ધર્મ છે—તમારો નહિ.

બગ—તારો ધર્મ છે !

સર—હા. મારો ધર્મ છે ! એ દેવતાની પુજના તમે તો પુષ્પ પત્ર માત્ર છો ! હું તમારી પવિત્રતા આહું છું કેમકે તેથી એ પુષ્પ પત્ર મારા દેવતાઓને ચઢાવવા યોગ્ય થાય.

બગ—અને હું પવિત્ર ન રહું તો—

સર—તો હું મારા આંસુઓથી ઘોષ્ટને તમને પવિત્ર કરીશ. યાદ રાખો. આંસુઓથી ગંગાજલ પણ વધુ પવિત્ર નથી.

બગ—છટ્ટ ! હું તારું બાપણ સાંભળવા નથી માગતો.

સર—ત્યારે શું માગો છો ?

બગ—રૂપિયા ! રૂપિયા કાઢ ! હું એને મહિને છસો રૂપિયા આપીશ. જોઈ, એ ક્યાં સૂઝી આપે છે !

સર—એને મહિને છસો યા હજાર રૂપિયા આપવા હોય તો જાતે પેદા કરીને આપો. હું હવે નહિ આપીશ.

બગ—તું નહિ આપશે તો તારા વડવા આપશે ! નહિ તો મેં લગન શા માટે કર્યા હતા !

પેલે પાર

સર—મારા વડવાઓને તારવા મારે ! હું હવે નહિ આપું.
જાતે ઉપવાસ કરીને તમારા વાસનાના અગ્નિમાં ધી હોમવા મારે
એક પૈસો પણ હવે નહિ આપું ! છસો રૂપિયા તો બહુ લઈ ગયા !

ભગ—નહિ આપે ?

સર—હવે હું સમજી શકું છું કે દાદાજી પાસેથી રૂપિયા લઈ
તમને આપી મેં તમારા પાપનો રસ્તો ખુલ્લો કર્યો છે. હવે નહિ મળે.

ભગ—નહિ આપે ? કહું છું કે આપી દે (ધક્કો મારે છે)

સર—હવે એક પૈસો પણ નથી.

ભગ—ઠીક જોઈ છું (અંદર જઈ પીસ્તોલ લાવે છે) પૈસા લાવ.
પૈસા લાવ—નહિ તો—

સર—મારી નાખો. આપઘાત કરવાના પાપથી બચી જઈશ.

ભગ—કહું છે કે પૈસા લાવ ! ક્યાં રાખ્યા છે ?

સર—નહિ—કદિ નહિ મળે હવે.

ભગ—નહિ તો (પીસ્તોલ બતાવીને) જુઓ છે આ !

સર—મારો.

ભગ—તો મર (પીસ્તોલ સીધી કરે છે.)

(મુન્ની એકદમ આવે છે.)

મુન્ની—(પીસ્તોલ તાકીને) ખતરદાર !

ભગ—(પીસ્તોલ હાથમાંથી પડી ભય છે)—કેાણ છે તું ?

મુન્ની—હું મુન્ની !

ભગ—ઓ—તું છે ! હઠી જા.

મુન્ની—નરકના કીડા ! તું આ સતીને—આ દેવીને દુઃખી કરીને,
જૂએ રાખીને, માર મારીને મારો ખર્ચ નીભાવે છે ? જો ! આ સૂકા
વિખરાયલા બાલ જો ! આ હાડપિંજર જો ! આ સતીના તેં
જે કંગાલ હાલ કરી નાખ્યા છે તે જો ! વાસનાના શુભામ ! જરા
આખો ખોલી જોઈ લે ! અને જો તું મનુષ્ય હોય તો પગે લાગી

પેલે પાર

આ સતીની ક્ષમા માગ. એ જો ક્ષમા કરે તો તારી જાતને મહા બાગ્યશાલી માની લે.

ભગ—અદમાશ ! મારા પૈસા ખાધને મારીજ સામે જખાન ચક્ષાવે છે !
(પીસ્તોલ હઠાવી લે છે.)

મુન્ની—તારા પૈસા ! કહેતા શરમ નથી આવતી ? સાંભળ ! તારી પત્નીનું દાન—એ તારા રૂપિયા—હવે તને ન આપવાની મેંજ મના કરી છે. તારા રૂપિયા ? હું નહોતી જાણતી કે એ રૂપિયા તું બીખ માગીને, સ્ત્રીનું લોહી ચૂસીને, મનુષ્યત્વને વેચી નાખીને, ડાકુ. ઓર્થા પણ અધમ રીતે મેજવીને મને આપવા આવતો હતો ! હું તારા રૂપિયાને લાત માઈ છું ને તને અંતઃકરણથી ધિક્કાઈ છું.

ભગ—ભારે આ બધા કારસ્તાન તારાજ છે ! તો હું તનેજ મારીશ.

મુન્ની—શું ? મનેજ મારશો ?—જુઓ ! મારા હાથમાં પણ પીસ્તોલ છે. તમારે મારે પીસ્તોલનું યુદ્ધ થાય તો તમેજ પડશો એમાં જરા પણ શંકા નથી. એમ થાય છે કે એક વાર યુદ્ધ કરી લઉં. પાછુ પુરૂષ અને વેશ્યા સ્ત્રીનું યુદ્ધ ! જગત જુએ તો ખરૂં કે કોનો જય થાય છે !—નહિ—હું તમને નહિ માઈ. તમે નરાધમ છો તોપણ હજુ તમને બચવાની બારી છે. તમે લંપટ મટી મહર્ષી બની શકો એ સંભવિત છે. પણ હું ? વેશ્યા ! સદાને માટે વેશ્યાજ રહેવાની. તમને પશ્ચાત્તાપનો સમય આપું છું. આ લો. (પીસ્તોલ ફેંકી દે છે.) મને મારી નાંખો. દુનિયા પરથી મુન્નીનું નામ મીટાવી દો. લો, હુંજ છાતી આગળ ધરી ઉભી છું—

ભગ—તો મર, બાલા ! (પીસ્તોલ મારે છે.)

(મુન્ની જમીન પર તૂટી પડે છે. મોઢર અને પાડોશીઓ દોડી આવે છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થાન:—એક સુસજ્જિત ઓરડો.

સમય:—રાત્રી.

પાત્રો:—ભગવાનદાસ અને તેના બની મિત્રો.

તથાચક્ર—

પીયા સોને દે
સૈયા ! સોને દે,
મैं तो जगી हुं सारी रात.

ઈસ નેનનમેં.....

नींद न आवे (२)

ગીર ભતી હું બાલમ !
પકડ મેરો હાથ !

પીયા સોને દે
મैं तो जगी हुं सारी रात.*

ભગ—વાહ વા ! વાહ ખૂમ ! મરહુખા ! આફ્રીન !...

ખૂમ—ખૂમ નીચે ગમડતો જાઉં છું—જણે શરામના પ્રવાહમાં
વહો જાઉં છું—જરા ધકકો પણુ લાગતો નથી.

નંદકિશોર—જણો છો ? ક્યાં જાઓ છો ?

ભગ—ચુલ્હામાં ! જાણું છું નંદકિશોર ! ચુલ્હો કેવી જગ્યા છે
તે જણો છો નંદકિશોર ?

નંદ—ખડુ ગરમ જગ્યા છે.

ભગ—ગરમ !—હા—ગરમ—નહિ—નહિ—ઔર એક પ્યાલી દો !

* એક ઉર્દૂ શાયર.

પેલે પાર

ભરેનાથ—હવે ન પીઓ.

ભગ—નહિ પીઉં? એ શું બોલો છો? શરાબ નહિ પીઉં? પી-
ધશ્ચ-જરૂર પીધશ્ચ. લાવો-રોકો નહિ-ના પાડવાથી મડમડ થશે-વચ્ચમાં
આવીને મઝાની મીઠી ન કરો-આનંદના નીશામાં ધકકો ન મારો-
ગમડી રહ્યો છું-ગમડી જવા દો. છેવટે બારી ધકકો લાગશે-વજાખાત
થશે તે જાણું છું. એ વજાખાતથી બધું-બધું ચૂરેચૂરા થઈ જશે. બસ
થાય. દારૂ લાવો—

દેવીદાસ—કંચન ! (ભગવાનદાસનું બનાવટી નામ કંચનલાલ છે.)

ભગ—ચુપ! ના ન પાડો-રોકો નહિ.

દેવી—હવે બહુ થયું. હવે ન પીઓ.

ભગ—પીઉં છું-તેમાં તમારે શું? તમારા બાપને પૈસે તો નથી
પીતો ! તું રોકવાવાળો કોણ? જેનો દારૂ પીઉં છું તે નંદકિશોર ના
કહે તો જૂદી વાત છે!-તો નહિ પીઉં-અને-અહિ આવીશ પણ
નહિ! મફત શરાબ મળશે ત્યાં જધશ્ચ-તમે કોણ રોકવાવાળો?

દેવી—નારોજ શા માટે થાઓ છો ભાઈ! અમે તમારા બધા
માટે કહીએ છીએ. હવે વધુ પીશો તો હેરાન થશો.

ભગ—હેરાન થધશ? નહિ-નહિ. બાટલીની બાટલી હજમ કરી
જધશ. જ્યાં સૂંઘી જીવીશ, અમેત થધ થધ જધશ, પહાડની પેટે
અટલ બની જધશ ત્યાં સૂંઘી શરાબ ઉડાવીશ. બસ-લાવો-એક
બ્યાલી દો !

નંદ—ભાઈ ! તમારોજ બધા માટે—

ભગ—શું? તમે પણ? બસ ભાઈ ! તમારી દોસ્તીનો અહિયાંજ
અંત— (હસો થાય છે)

નંદ—ક્યાં જાઓ છો? બેસો-બેસો, પીઓ. જાઓ નહિ.

ભગ—હવે ઠેકાણે આવ્યા, નંદકિશોર ! તમે ધર્માત્મા છો-મારા
સાચા દોસ્ત છો. લાવો, શરાબ લાવો (પીએ છે.) એનું વદન અ-
તિશય સુંદર હતું-પણ એનો અવાજ-નંદકિશોર ! શરાબ દો—

પેલે પાર

નંદ—આપું છું. લો—(આપે છે) પણ વિચારીને પીજો. હું તમને ચાહું છું તેથી કહું છું. જાણી જોઈને પાયમાલ ન ચાઓ. પૃથ્વી પર અયશ્વત્થામાની ચીજો મજા કરવા માટે—ઉપભોગ માટે જ છે ! પણ સપ્તગાની મર્યાદા હોય છે. અમૃત પણ હદ બહાર પીવાથી પેટમાં જઘ્ઘ અહર બની જાય છે.

ભગ—હા. પણ જાણતા નથી ? ઝેરનો ઉતાર ઝેર જ હોય છે ! લાવો, શરાબ લાવો—ગલાસ લાવો. (પીએ છે)

નંદ—બસ, આ છેલ્લો ગલાસ ! હવે નહિ આપું ! અમે તમને ચાહીએ છીએ તેથી કહીએ છીએ.

ભગ—તમે લોકો મને ચાહો છો ? નંદકિશોર ! મને ચાહો છો ?

નંદ—હા.

ભગ—મારામાં એવો કયો ગુણ છે ?

નંદ—તમારું હૃદય મહાન અને ઉદાર છે.

ભગ—મારું હૃદય મહાન છે ? તમે મને ઓળખો છો ? નહિ, નથી ઓળખતા. (ઉભો થઈને) નંદકિશોર !—તમે મારા તરફ જુઓ ! જુઓ છો ? શું જુઓ છો ?

નંદ—કયાં ? શું છે ? કંઈ નથી.

ભગ—ફરી જુઓ. શું જુઓ છો ?

દેવી—તમને જોઈએ છીએ.

ભગ—હું કોણ છું ?

દેવી—કંચનલાલ—

ભગ—નહિ.

દેવી—ત્યારે ?

ભગ—હું એક પિશાચ છું. શરાબ કેમ પીઉં છું તે જાણો છો ?

દેવી—જાણું છું.

ભગ—કંઈ જાણતા નથી ! હા-હા-હા ! આ જગ્યાએ હાથ લગાવો (નંદકિશોરનો હાથ લઈ જાતીપર રાખે છે.) જુઓ છો ?

પેલે પાર

નંદ—હા.

ભગ—કેવું ધડકી રહું છે ? જોસથી ધડકે છે ને ? આંધીની પેઠે પ્રજલ વેગથી ધડકે છે ને ? ધ્વંસની પેઠે ભયંકર મતિથી ધડકે છે ? જુઓ છો, નંદકિશોર ! જુઓ છો ?

નંદ—જોઉં છું.

ભગ—વળી જુતકાલના પાપના પ્રાયશ્ચિત અને ભાવી સન્નનો ભય—એ એના મિશ્રણે મારા જીવનને શયતાનનું કારખાનું બનાવી દીધું છે તે જાણો છો ? પાછળ જોઇને કંપી ઉઠું છું—આગળ જોતાંય કંપું છું—એની ઉપર—ઓહ !—મારા જીવનમાં કેવા ભયંકર દશ્યો દ્રુપાયાં છે તે નથી જાણતા ?—આ શું છે ?

દેવી—શું ?

ભગ—મા ! મા !—આવી ફાટી આંખે મારા તરફ કેમ જોઇ રહી છે ?—આ મુરદા સમું મ્હો—આ ખુલ્લા હોઠ—આ સ્થિર પથર જેવી મૂત—આ સ્થિર ફીકી નજર—મા—મા ! આવી રીતે ન જુઓ—આવી નજર ન જુઓ—શાપ આપો—શાપ આપો !

દેવી—આ શું બકો છો ? કોની સાથે વાત કરો છો ?

ભગ—મા ! મા !...હું...

નંદ—કંચનલાલ !—(ભગવાનદાસનો હાથ પકડી હલાવે છે.)

ભગ—ઓ—ઓ—(મૂંછિત થાય છે.)

(બધા ગભરાઇને તેની સારવાર કરે છે)

નંદ—કંચન ! કંચન !

ભગ—(ઉઠીને) કોણ કંચન !—ઓ—હું—નહિ—નહિ—હવે નથી ખમાતું—પ્રકટ કરી દઉં છું—માઇઓ ! માઈ નામ કંચનલાલ નથી. માઈ નામ ભગવાનદાસ છે. મેં જીવાન સ્ત્રી માટે માનો ત્યાગ કર્યો—વેશ્માને માટે સ્ત્રીને ત્યાગી—અને અંતે—અંતે—એ વેશ્યાનું પણ ખૂન કર્યું—

દેવી—આ તમે શું બકો છો ?

ભગ—ક્યાં ? શું ? શું કહી રહ્યો છું ? હા—ના—બધું જૂઠું છે.

પેલે પાર

મેં કંઈ કર્યું નથી—હું માપી નથી—પરમ પુણ્યશાલી છું. માની પૂજા કરતો હતો. સ્ત્રીપર પ્રેમ રાખતો હતો. વેસ્યા કદી રાખી પણ નથી. જે કહ્યું તે બધું જૂઠું છે—ગલત છે.

દેવી—શું બોલો છો ?

ભગ—હું શિક્ષિત મનુષ્ય છું. મા પર પહેલા જેવીજ ભક્તિ અને પૂજ્યભાવ રાખત તો સન્નજન થાત ! મારી માને પાછી આપો—મારી માને પાછી લાવો—એ પહેલું પાપ ઘોષ નાખો—પછી બધું મળી રહેશે.

નંદ—શું બકો છો ? તમારું નામ ભગવાનદાસ છે ?

ભગ—નહિ—નહિ—ગલત વાત છે. હું સ્વપ્ન જમ્યશ.

(નોકર આવે છે.)

નોકર—માયુજી.

નંદ—શું છે ?

નોકર—પોલિસ આવી છે.

નંદ—પોલિસ ! શું કામ છે તે જમને પૂછ,

(નોકર જાય છે.)

નંદ—એકાએક આટલી રાત્રે પોલિસ ? મારા ઘરમાં ?

દેવી—કંચનના મ્હો તરફ તો જરા જુઓ ! શય જેવું કીકું પડી ગયું છે.

ભૈરો—જુઓ, એ તે તરફજ જોઈ રહ્યો છે.

સુખરામ—નંદ કિશોરજી ! તમારી મીઠાસમાં આવનારાને ખટલામાં ન પકડવું પડે.

નંદ—કંચન ! કંચન !

(નોકર પાછો આવે છે.)

નોકર—દારોગા સાહેબ પૂછે છે કે અહિં ભગવાનદાસ નામનો કોઈ માણસ છે ? હો, એજ આવી ગયા—

પેલે ખાર

ભગ—અરે ! બાપ રે ! આશ્ત !—(નાશી નય છે.)

નંદ—કંચન ! કંચન ! (પાછળ દોડે છે. બીજા પક્ષ પાછળ નય છે)

(બે સિપાઈઓ સાથે દારોગાનો પ્રવેશ)

દારોગા—ક્યાં છે ? અહિં તો કોઈ નથી ? આ ગરબડ શાની છે ?

(જોવા નય છે.)

(ભગવાનદાસ સિવાય બધા પાછા આવે છે.)

ભૈરો—છાપરા પરથી કુદી પડ્યો !

સુખ—પડતા વાર નાસી ગયો—

દારોગા—કોણ ?

ભૈરો—કંચન.

દારોગા—કંચન કે ભગવાનદાસ ?

નંદ—હા. એણે એ નામ પણ કહ્યું હતું.

ભૈરો—તમે નાસતો જોયો ?

સુખ—હા. મારી આંખે જોયો ને !

ભૈરો—હાથ પગ ભાગ્યા નહિ ?

સુખ—નહિ—છાપરા પરથી પીપળાના ઝાડ પર જઈ અથડાતો કુટાતો નીચે પડ્યો—પછી તરત જ ઉડીને જીવ લાંબને ભાગ્યો.

દારોગા—કઈ તરફ ?

સુખ—પશ્ચિમ તરફ.

દારોગા—મહાવિર સિંહ ! પાછળ પડો—જાઓ.

(એક સિપાઈ નય છે)

દારોગા—જનાબ ! માર કરજો ! હું જરા આપના ધરની તપાસ કરવા માગું છું.

નંદ—કેમ ? દારોગા સાહેબ ! માનસો શો છે ?

દારોગા—ભગવાનદાસ પર ખુનનાં વાંક માટે પકડવાનું વૉરંટ છે. આપ પરવાનગી આપો તો ધરમાં તપાસ કરું—કદાચ કોઈ જગ્યાએ છૂપાયો પણ હોય !

પેલે પાર

નંદ—દારોગા સાહેબ ! હું આનરરી મેજિસ્ટ્રેટ છું.

દારોગા—માફ કરજો, સાહેબ ! પણ મારે મારા કર્તવ્યનું પાલન કરવું જ નોંધાયે. આપ સારી પેટે જાણો છો—

નંદ—મને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તપાસ કરી જુઓ.

(બધા બચે છે)

પ્રવેશ ૨ નો.

સ્થાન:—બોલાનાથના મહેલનો બાગ.

સમય:—સંધ્યા.

પાત્રો:—સરસ્વતી, બોલાનાથ વિ.

(સરસ્વતી પોપટનું પાંજરું સામે મૂકી પોપટને પઠાવી રહી છે. બોલાનાથ આંટા મારે છે)

બોલા—સરસ્વતી ! એક વાત કહું ?

સર—એક જ શા માટે ? દશ સંભળાવી દો ને !

બોલા—તાં મ્હોં હમ્મેશાં ઉદાસ કેમ રહે છે ?

સર—આટલી અમસ્થી વાત કહેવા માટે આટલી મોટી પ્રસ્તાવના ! એમાં તો મને કંઈ નવીનતા નથી જણાતી. બે મહિનાથી તમે એની એ વાત કહી કરો છો.

બોલા—એ વાત કહેતાં મને કંઈ હર્ષ થાય છે બેટી ? તું સદા વિચારમાં ને વિચારમાં ઉદાસ રહે છે. ચાલ, ગાડીમાં બેસી જરા ફરી આવીએ.

સર—નહિ દાદાજી ! ફરવા જવાની મારી ઇચ્છા નથી.

બોલા—તો અહિં તું આવું દયામણું મ્હોં કરી બેસી રહે તે નહિ ચાલે.

સર—(હસીને) ક્યાં દયામણું મ્હોં કરી બેઠી છું, દાદાજી !

બોલા—પણ તને શો દોષ હતો ? જેનો સ્વામી ખૂન કરી નાસી

ગયો—એ પણ તારા નસિબમાં લખ્યું હતું !

પેલે પાર

સર—અરે ! એ હમણા અઘાતવાસ કરી રહ્યા છે. તમે પાંક-વોની કયા સાંભળી લાગતી નથી ! તમને તે કેટલુંક કહું, દાદાજી ! તમે કંઈ જાણતા નથી.

બોલા—જે દિને મેં સાંભળ્યું કે ભગવાનદાસે તને લાત મારી તે દિને મને લાગ્યું-શું કહું સરસ્વતી—તે દિને મને લાગ્યું કે આ હરિયાળી અસ્વસ્થામલ પૃથ્વી મારી નજર સામે સૂકાઇને કરમાયલા કુલ પેઠે શન્યમાં નષ્ટ થઇ ગઇ—નીચેથી નરક ઉછળી પડ્યું—અને અચતાનેની ફાજ નાચતી ફૂદતી હસવા લાગી. ઓહ !

સર—આવું શું બોલો છો દાદાજી ! પતિની લાત પતિવ્રતાની છાતી પર ! કૈાસ્તુભમણી એની આગળ તુચ્છ છે ! મને એ લાત પડી ત્યારે લાગ્યું કે સ્વર્ગમાંથી કલ્પવૃક્ષનાં ફૂલો વર્ષો રહ્યાં છે !

બોલા—એટલે સરસ્વતી !

સર—પ્રેમના ગૂઢ તત્વને આપ ક્યાંથી જાણો ?

બોલા—ત્યારે શું !—તમારામાં પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો ?

સર—પ્રેમ ! ઓહ ! કેવો પ્રેમ હતો તે શું કહું દાદાજી ! વાત જ ન પૂછો ! એ પ્રેમ અત્યંત વ્યાપક અને ભયાનક હતો !

બોલા—કઈ જાતનો ?

સર—અમને અમારા પ્રેમની મર્યાદા જણાતી નહોતી—તેનો અંત મળતો નહોતો ! એ વાત જ ન પૂછો દાદાજી ! અબ્દમાં કહેવાય તેમ નથી. પ્રેમની ધૂનમાં અમે ખાવા-પીવાનું ભૂલી જતાં—આખો દિવસ બોજન વિના વીતી જતો—છતાં કંઈ માલુમ પડતું નહિ !

બોલા—ત્યારે તું શું કરતી હતી ?

સર—બેઠી બેઠી ઉપમા આપ્યા કરતી.

બોલા—એક નમૂનો તો સંભળાવ !

સર—સાંભળો. એ કહેતા કે તું મારા હૃદયનો હાર હ-હું કહેતી કે હું તમારા પગની જૂતી છું.

પેલે પાર

બોલા—ઓહ ! સમજી ગયો. તું વ્યંગ કરી રહી છે. શું ખરેખર તમારામાં કદિ પ્રેમ જનમ્યો ન્હોતો ?

સર—કેમ ?

બોલા—શું આ પ્રેમ છે ? એને તો પ્રેમ નથી કહેતા.

સર—ત્યારે કોને પ્રેમ કહે છે દાદાજી ? બોલોને દાદાજી ! પ્રેમ કોને કહે છે !

બોલા—સાંભળવું છે ? સાંભળ. માની લે કે કોઈને કોઈ સાથે પ્રેમ થયો છે ! માની લે !

સર—હીક. માની લીધું. જો કે એમ માની લેવું બહુ મુશ્કેલ છે. છતાં તર્કને માટે માની લીધું. પછી ?

બોલા—છતાં એ પ્રેમીઓ એક બીજાને કદિ મળ્યાં નથી—કદિ એકમેકનાં નામ પણ સાંભળ્યાં નથી—તોપણ પ્રેમ જનમશે ?

સર—તે કેવી રીતે ?

બોલા—કેવી રીતે તે તો નથી જાણતો. પણ પ્રેમ જનમશે જરૂર ! કવિતાની ભાષામાં એને ‘ પૂર્વાનુરાગ ’ કહે છે !

સર—(આશ્ચર્યથી) વાર !

બોલા—પછી એક દિન—કોઈ સુલસમાં, શુભ ઘડીમાં, સુગંધિત વાયુની લહરોમાં, કોઈ સ્વપ્ન સરીખી સંધ્યામાં, કોઈ નિબૃત નિસ્તબ્ધ નિકુંજ વનમાં—અન્નેની ચાર આંખોનું મિલન ! ચાર આંખો મળતાં જ પ્રેમની ઉત્પત્તિ !

સર—ચાર આંખ મળતાં જ પ્રેમની ઉત્પત્તિ ?

બોલા—હા—ચાર આંખ મળતાં જ પ્રેમની ઉત્પત્તિ ! યાદ રાખ, હવે હું નાટકની ભાષામાં વાર્તાલાપ કરીશ.

સર—હીક. પછી ?

બોલા—પછી પ્રેમીની સ્વગતોક્તિ; પ્રેમીકાનું બ્યાકુલ ભાવ દર્શાવવું; પ્રેમીનું કવિતા રટવું અને પ્રેમીકાનું પતન યાને મૂર્છા !

સર—પછી ?

પેલે પાર

બોલા—સખીનેા પ્રવેશ. બધી વિરહીણીઓ પાસે ઓછામાં ઓછી એક સખી હોવી જોઈએ! નહિ તો પ્રેમ નહિ થઈ શકે!

સર—નહિ તો પ્રેમ નહિ થઈ શકે!

બોલા—(માથું હલાવીને) નહિ. પ્રેમનું એક બુંદ પણ ન ટપકે. સખી ન હોય તો એ ગાયન કોની પાસે ગાય? ગાયન વિના પ્રેમ જામેજ નહિ.

સર—હં!પછી !

બોલા—સખીનેા પ્રવેશ અને પંખો નાખવો. પ્રેમીકાનું હેંશમાં આવવું અને ધીમે ધીમે ચાલી જવું! જતાં જતાં પ્રેમીકાની સાડીનું વૃક્ષની કાળીમાં ભેરવાઈ જવું અને પ્રેમીને પાછા ફરી જોવું! પ્રેમીકાનો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ અને પ્રેમીએ ‘હા હતાસ્મિ’ કહી એમાન થઈ જવું. પછી પ્રેમીનું પ્રસ્થાન અને પ્રેમીકાનું—પ્રેમીકાનું શું?

સર—હું શું જાણું? વાત તો તમે કરી રહ્યા છો!

બોલા—હા-પણ આ જગ્યાએ શું થવું જોઈએ?—કંઈ સૂઝતું નથી! કંઈ મેળ મળતો નથી! તુંજ મેળ મેળવી ન દે, બેટી? પ્રેમીકાનું શું? બોલ, જલ્દી બોલ. નહિ તો પ્રેમ ઠંડો પડી જશે. પ્રેમીકાનું શું?

સર—પ્રેમીકાનું ઘેર જઈ પેટ ભરીને રોટી ખાવું અને પછી પુનઃ પ્રેમની પાછળ પડવું.

બોલા—આહ! બધું ધૂળ કરી નાખ્યું!

સર—કેમ?

બોલા—આ એક રોટી ખાવાથી બધું ધૂળ થઈ ગયું! મારો બધો પરિશ્રમ વૃથા ગયો! છેવટે રોટી ખાવી? છી—

સર—ત્યારે શું ખાવું? પૂરી!

બોલા—નહિ. કંઈજ ખાવું નહિ. નિરાહાર નિર્જલ રહેવું!

સર—ઉહું! ખાલી પેટે પ્રેમ નથી થતો? એ બહુ ભારી

પેલે પાર

કામ છે ! રોટી ન ખાવી હોય તો પૂરી ખાઓ ! ખણ ખાવું તો જોઈએજ !—વાર, પછી ?

બોલા—સમુર કર ! પહેલા વિષયને બરાબર ઠેકાણે લાવવા દે ! આ રોટી ખાવાની વાતે અને એકદમ ગમરાવી નાખ્યો છે ! જરા વિષય ઠેકાણે લાવી લઉં !—સમુર કર.

સર—સંભાળી લો—કંઈ ઉતાવળ નથી.

બોલા—ક્યાં સુધી આવ્યો છું ? હં—પછી પ્રેમીનું પ્રસ્થાન !... પછી એક દિવસ વર્ષાદનું તોશન થાય છે, પ્રેમીને નાવ મળતું નથી તેથી નદીમાં ફેદી પડે છે ! નદી પાર કરી એકદમ દોડતા જમ પ્રેમીકાના ઘરની દીવાલ પર પ્રેમીનું ચઢવું અને અંદર ફેદી પડવું.

સર—ઉંહું ! કંઈ જલ થઈ ગયું !—કંઈ રહી ગયું !

બોલા—શું ?

સર—મુરદું ને સાપ !

બોલા—તારામાં કંઈ રસિકતા નથી—તું તદ્દન અકવિ છે ! નહિ તો વળી કોઈ પ્રેમની વચમાં મુદ્દાને લઈ આવે ?

સર—હું ક્યાંથી લાવી ?—ગિરવમંગલની કથામાં મૌન્યુદ છે !—વાર, પછી ?

બોલા—પછી વળી શું ? પ્રેમી અને પ્રેમીકાનો મેળાપ ! પ્રેમી-કાએ લજ્જાનયુક્ત ભાવ પ્રકટ કરવો—પછી સખીનો પ્રવેશ—અન્નેના સુપ્ત વિવાહ—પરસ્તાનનો પરદો ને ખેલ ખલાસ !

સર—આ શું ? અહિંયાજ પ્રેમનો અંત આવી ગયો ?

બોલા—અંત ન આવે તો શું થાય ? લમ થઈ ગયા ! પછી શું જોઈએ ?

સર—પછી કંઈ નહિ ?

બોલા—ઢીક તુંજ કહે. પછી શું ?

સર—પછી પ્રેમીકાનું સાસરે જવું—પ્રેમસીનું રસોઇ બનાવવું—બંડારીઆમાંથી સીકું કહાડવું—પ્રાણનાથે ભોજન કરી ઓદિસ જવું.

પેલે પાર

બોલા—આ વાત કોઈ નાટકકાર કે કવિએ નથી લખી.

સર—આટલી બધી સત્ય બીનાને કાબ્ય સહન કરી શકતું નથી ! જ્યાં ખરી અને સત્ય વાતની શરૂઆત થાય છે ત્યાંજ નાટકનો અંત આવી જાય છે.

બોલા—હા-હા-હા ! વાઝ, પછી ?

સર—પછી યથા સમયે પુત્ર યા પુત્રીનો જન્મ !

બોલા—જસ, હવે આ નાટકની ભાષા નથી. તું પોતેજ કહી ચૂકી કે અહિં નાટકને ! અંત આવી જાય છે.

સર—ખરી વાત છે. હવે અહિંથી પ્રચલિત ભાષામાં હું વાત કરીશ...પછી ‘ પું ’ નરકમાંથી રક્ષા કરવા માટે પુત્ર રત્ને આવીને દર્શન દીધા ! હવે પૂછવું જ શું ? એ પુત્રની સેવા અને લાલન પાલનમાં માતાને નથી ખાવાતી શુદ્ધિ કે નથી સૂતાતી ! માની જરા આંખ મળી કે બચ્ચાએ જરા ‘ એ-એ-’ કર્યું. માની આંખ ખુલી ગઈ. તે તરત જ બચ્ચાને છાતીએ લગાવી ‘ એ-એ-એ-મારા લાલ ! મારા દીકરા !...એ-એ-એ-આવરે ચાંદા ! ’ કરવા લાગી.

બોલા—સાચી વાત છે. પછી ?

સર—પછી છેકરો જરા મોટા થયો કે ગોદ છોડી ગરદન પર ચઢવા લાગ્યો ! તાવ આવ્યો-ડાકટરને બોલાવો ! નિશાળમાં દીકરો ‘ ક ’ લખીને ઘેર આવ્યો કે માતા ધરમાં મીઠાઈ અને પાણીનો લોટો લઈ દાસીની પેઠે તહેનાતમાં હાજર જ છે ! રાતે દીકરાએ કહ્યું : ‘ મા, બહુ ગરમી છે. ’ માતા પંખો લઈ પવન નાખવા લાગી. કેટલાય દિવસ એ પુત્રને માટે માતા ખાધા પીધા વિના વીતાવતી-કેટલીય રાત જાગરણ કરતી. પુત્ર શિવાય બીજી વાત નહિ-ધ્યાનમાં પણ બીજી કોઈ ચિંતા નહિ ! ઉંઘમાં પુત્ર શિવાય એને બીજું કંઈ સ્વપ્ન પણ આવતું નહિ. પુત્ર ! પુત્ર ! પુત્ર ! મરતી વખતે આગ દેશ કે નહિ તે તો પ્રશ્ન જાયે !...એ પણ નસિબમાં

પેલે પાર

નહોતું ! એક દિન માતાની ગેદ ખાલી કરી, તેની છાતી ચીરી નાખી, તેના જીવનને સૂતું બનાવી, એજ પુત્ર-આટલી મહેનત અને આટલા ભાવથી ઉધારેલો પુત્ર-માતાના આવા રેહેને તુલ્ય ગણી કોણ જાણે દયાં આલી ગયો !...પુનઃ તે અભાગી માતાની નજરે ન પડ્યો !

બોલા—ફરી એની એ વાત !

સર—નહિ દાદાજી ! હું શાંત છું. આહા ! એ એહેરો ! કેવી સુંદર આંખો ! મારા તરફ કેવો હસીહસીને જોતો'તો ! એના જે નાના નાના હાથ—નાની નાની આંગળીઓ !...અગર તમે જે જોત દાદાજી ! જાણે આરસની મૂર્તિ દાદાજી !

બોલા—એ પૂણ્યાત્મા સ્વર્ગે ગયો ! પણ તારો પુત્ર—મારી પૌત્રોનો પુત્ર—છેવટે દારિદ્ર્યને લીધે આહાર વિના, દવા વિના—

સર—આ શું ? તમે રૂઝોડો દાદાજી ! આટલા આટલા સમ-જાળ્યા પણ તમે નથી સમજતા !—આ જુઓ ! કેળના વૃક્ષપર સૂર્યનાં કિરણો પડી રહ્યાં છે ! જાણે સંધ્યાની જ્યપતાકા ફરફરી રહી છે !

બોલા—એ વાત તેં મને પત્રદ્વારા કેમ ન જણાવી સરસ્વતી ? હું તને આટલો આહું છું—

સર—પુનઃ એ વાત ! દાદાજી ! કાવ્યમાં પ્રેમી પ્રેમમાં મૂર્છિત થવાની વાત લખી છે ! એ કંઈ વાત છે, દાદાજી ? ખરેખર પ્રેમમાં મૂર્છા આવે છે કે ?

બોલા—ક્યાં સૂધી આમ બહેલાવશે દીકરી ? અને હું ક્યાં સૂધી ધીરજ ધરીશ ? આ શોક બૂલાય એવો નથી. એ શોક તો ગંગાના ઉન્મત્ત પ્રવાહની પેઠે પત્થરને ફેડીને ઉછળી રહ્યો છે ! આવ દીકરી ! આપણે બન્ને સાથે રોષએ એવા જેસથી રડીએ કે આપણું ડહન કિનારા સાથે અથડાતા સાગરના મોઝાની પેઠે, આમણમાં જઈ દીનાનાથના ચરણો સાથે અથડાય ! જોઈએ ! એને દયા આવે છે કે નહિ !

પેલે પાર

સર—રોઈ શા માટે દાદાજી? ઇશ્વરે જે આપ્યું તેના શિર ઝુકાવીને સ્વીકાર કરીશ.

બોલા—તે તારાથી થઇ શકશે ?

સર—હા. થઇ શકશે. ભવાની દાદાએ મને પ્રભુનું ભજન શીખવ્યું છે. એમણે કહ્યું કે પ્રભુ જેમના પર બહુ કૃપા રાખે છે તેને બહુ દુઃખ દે છે ! દુઃખ દઇને પોતાના હૃદય સરસા ચાંપી દે છે ને પછી પોતાના કરી લે છે ! આ જુઓ, ભવાની દાદા ગાઇ રહ્યા છે. ખરું ?

બોલા—હા. શાંતિથી સાંભળ.

(નેપથ્યમાં ભવાનીપ્રસાદ ગાય છે)

બાર બાર જે દુઃખ દિયા, યા દેતી તારા;

સો તેરા તારિણી, અનુગ્રહ હી હૈ સારા.

બોલા—અંધ કેમ કર્યું ! ગાઓ ભવાનીપ્રસાદ ! એ તો ગાતા ગાતા પેલી બાજુ ચાલી ગયા. ભવાની ! ભવાની ! તું અહિં એસ ! હું એમને બોલાવી લાવું. (જાય છે.)

સર—હૃદયનો ભાર જાણે હલકો થઇ ગયો ! ઇશ્વર ! ક્ષમા કર ! હું અબોધ-અજ્ઞાણ બાળકી છું. આ સંસારમાં આવી રમકડાના ખેલ રમી રહી છું. હું જ એકલી નહિ-અધાય એજ રમત રમી રહ્યા છે. બાલક રમકડાથી રમે છે. માતા બાલકથી રમે છે. જુવાન ધનથી રમે છે. બુદ્ધા યશથી રમે છે. એ બધા ખેલ એક દિન ખતમ થઇ જશે. ચંદ્રમા ઉંચે ચઢી રહ્યો છે ! તળાવના પાણીમાં તેનું પ્રતિબિમ્બ હાલો રહ્યું છે. કોયલ ટહુકો રહી છે. કેવી સુંદર પૃથ્વી છે આ ? એને તો કોઇ છીનવી લેવાનું નથી !... (ફરતી ફરતી જુએ છે.) કેવી સુંદર સમીર લહરીથી ડાળીઓ ઝૂલી રહી છે ?

(છપા વેષમાં ભગવાનદાસનો પ્રવેશ).

પેલે પાર

બગ—સરસ્વતી !

સર—કોણુ ?—ઓ !—તમે !—અહિં !—આવી રીતે !—આ વેષમાં !

બગ—પોલિસ મારી પાછળ છે ! તેથી દિવાલ ફેદી હું અહિં આવ્યો છું ! મને આશ્રય આપીશ ?

સર—આટલા દિવસ ક્યાં હતા ?

બગ—ગુફામાં, મસાણામાં, જંગલમાં, વેરાન રસ્તામાં ફરતો ફર્યો છું. કદી સાધુ, કદી મનુર, કદી જૂઠું નામે આબરૂદાર માણસ બન્યો છું. છેવટે તારી પાસે આશ્રયની બીક્ષા માગવા આવ્યો છું ? આશ્રય આપીશ ?

સર—ઓહ ! (પસીનો લૂછે છે)—નહિ—તમે ગમે તેવા છો પણ મારા સ્વામી છો. હું મારા સ્ત્રીના કર્તવ્યનું પાલન કરીશ. આવો, હું તમને આશ્રય આપીશ. (બોલાનાથ પાછો આવે છે.)

બોલા—સરસ્વતી ! એ બવાની—(ઘોંઝીને) આ કોણુ ?
(સરસ્વતી શરમને લીધે બન્ને હાથોથી મોઢો ઢાંકી લે છે.)

બોલા—(આશ્ચર્યથી) બગવાનદાસ ?

બગ—હા. દાદાજી !

બોલા—ચૂપ ! હું ખૂનીને દાદો નથી. અહિં કેમ આવ્યો ?

બગ—આશ્રય માટે.

બોલા—હૂં ! હિમ્મત તો ભારી છે ! નીકળ અહિંથી.

સર—દાદાજી !

બોલા—ચૂપ સરસ્વતી ! (બગવાનદાસને) સ્ત્રીના ખુની માટે અહિં જગ્યા નથી. નીકળ અહિંથી.

સર—(હાથ જોડીને) દાદાજી !

બોલા—સરસ્વતી ! સમજ્યું છું ! બધું સમજ્યું છું ! પણ અહિં ચોરી કે લુન્ચાઈ કંઈ થશે નહિં. હું હમ્મેશાં સીધે રસ્તે ચાલ્યો છું. હવે આ વખતે રોહને વશ થઈને આડે રસ્તે જવાનો નથી.

પેલે પાર

મારું ઘર કંઈ ખૂતીઓનો અડો નથી. નીકળ! સ્ત્રી ધાતક! તારૂં
મ્હો જોઈને પણ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ.

સર—(હસી થઈ) તો મને પણ વિદાય કરો દાદાજી !

બોલા—આ શું ?

સર—એ ગમે તેવા પણ મારા સ્વામી છે.

બોલા—ઓ ! સમજી ગયો !...સમજી ગયો ! તેં ધાર્યું હશે
એટી ! કે હું તને પ્રાણથી પણ અધિક ચાહું છું તેને લીધે કર્તવ્યને
પણ તજી દેશ ! નહિ—એવો વિચાર સુદ્ધાં કરીશ નહિ. કર્તવ્યને
માટે મેં ધણો-ધણો ત્યાગ કર્યો છે. તને છોડવો પડશે તો તને પણ
છોડી દેશ. જોકે તને છોડતાં મારું હૃદય ચીરાઈ જશે, અંગ શિથિલ
થઈ જશે, કદાચ દિવાનો પણ થઈ જઈશ; છતાં જ્યાં સુધી જીવીશ
ત્યાં સુધી કર્તવ્યનો ભાગ તો કદિ પણ કરીશ નહિ. અપરાધીને—
ખાસ કરીને એક કંગાલ ખૂતીને તો ઇન્સાફના હાથમાંથી કદિ પણ
બચાવીશ નહિ. ન્યાયની આંખમાં ધૂળ નાખીશ નહિ. જા દીકરી !
તને પણ વિદાય કરું છું.

બગ—એની જરૂર નથી. હું પોતેજ જાઉં છું. હું જાતેજ
આશના દરિયામાં ડૂબી રહ્યો છું—તો પછી ઓને સાથે શા માટે
ધસડું ? હું જાતેજ પોલિસને શરણે જઈશ.

સર—સત્યુર, હું પણ તમારી સાથે આવીશ. જ્યાં તમારું સ્થાન
ત્યાં મારું ! પછી ચાહે તે ઝાડની નીચે હોય, ચાહે જંગલખાનામાં હોય
અથવા ફાંસીના માંચડા પર હોય ! તમે જો એશ્વર્યના અભિમાનથી
ગર્વિત થઈ મારી પાસે મને લેવા યા મારો સ્વીકાર કરવા આવ્યા
હોત તો હું તમારા તરફ જોત પણ નહિ. પણ આજે તમે બિખારી,
નિરાધાર છો ! દાદાજી ! આજા આપો.

બોલા—ડીક છે, જે તું જઈ શકતી હોય તો જા સરસ્વતી !
આંખો ! જે એક પણ અશ્રુનું બિંદુ ટપકાવ્યું તો ફેજી નાખીશ !

પેલે પાર

આંધળો તો આમ પણ થઈ જઈશ. તો પછી પહેલાથીજ થઈ જઈ !
જ સરસ્વતી ! ગળું કેમ ફેંધાય છે ? જ સરસ્વતી ! મને છોડીને
ખૂતીની સાથે જ !

સર—દાદાજી !—

દાદાજી—અહિં જો સરસ્વતી ! આ સફેદ વાળ—જેના પરથી
સાઠ વર્ષો વર્ષો ગઈ છે; આ ચંચલ હૃદય !—જેની અંદર એક સ્નેહનો
સાગર ઉભરાઈ રહ્યો છે. આ જો ! આ બુદ્ધો મોતને કિનારે...પણ
નહિ. જ સરસ્વતી !

સર—અફસોસ ! એક બાજુ સ્નેહ છે, બીજી બાજુ કર્તવ્ય છે—
(દૂધી રીતે ભગવાનદાસ ચાલી જાય છે.)

બોલા—જ સરસ્વતી ! ઉમી કેમ છે ? મને છોડીને જઈ શકે
તો જ ! જો ! હું ઉભો ઉભો તને જતી જોઈ રહું છું કે નહિ !
આંખો ! યાદ રાખો ! ફોડીને ફેંકી દેશ.

(આંખો કાઢવા તૈયાર થાય છે.)

સર—આ શું ? દાદાજી ! આ શું ? (હાથ પકડે છે.) તમે શું
કરો છો ? (પગે પડે છે.) દાદાજી !

બોલા—જ, સરસ્વતી !

સર—(પાછું ફરી) મારા સ્વામી ક્યાં છે ?—ચાલી ગયા ?

બોલા—ગયો ?

સર—(જરા વાર રહીને) દાદાજી ! તમે મારા સ્વામીને આશ્રય
ન આપ્યો !

બોલા—દરેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે કે ખૂતીને ન્યાયને શરણે સોંપી
દેવો. મેં એને અહિંથી નસાડી મૂક્યો. મેં જ્યારે તને એ અધમના
હાથમાં સોંપી ત્યારે જ શું મેં માફ સર્વસ્વ એને આપી દીધું નહોતું ?
માફ હૃદય કાઢીને એને આપ્યું નહોતું ?—પણ મારી સરસ્વતીને એણે

પેલે પાર

લાત મારી—એણે એક સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું—નહિ, અહિંયા ખૂનીઓ માટે સ્થાન નથી.

સર—એ ખૂની જે કદિ આપનો પોતાનો પુત્ર હોત !—

બોલા—તો તેનો પણ આવીજ રીતે લાગ કરી દેત.

પ્રવેશ ૩ જે.

સ્થાન:—અદાલત.

સમય:—ત્રીજો પહોર.

પાત્રો—જુરી, વકીલ ઍરિસ્ટરો, ન્યાયાધિશ, આરોપી બગવાનદાસ, પ્રેક્ષકો વિગેરે.

વકીલ—જુરર મહાશયો! આરોપીની વિરૂદ્ધ પ્રમાણ એ છે કે તેને એક મુઝી નામની વેશ્યા સાથે બોલા ચાલી થઈ; તરતજ પિસ્તોલનો અવાજ શું રહ્યો. અવાજ સાંભળી આરોપીના નોકર અને પાડોશીઓએ આવી જોયું તો મુઝીની લોહીથી ખરડાયેલી લાશ જમીન પર પડી છે. આરોપીની સ્ત્રી તે સમયે થોડેક દૂર મૂંઝત દશામાં પડી હતી અને આરોપી પોતે હાથમાં પિસ્તોલ લઈને ઉભો હતો. લોહીની નજર સામે આરોપી પિસ્તોલ ફેંકી નાસી ગયો. આ બધી વાત આરોપીના નોકર તથા પાડોશીઓની જુઝાનીથી સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. પછી પોલિસને ખબર આપવામાં આવી. પોલિસ જઈ પહોંચી ત્યારે લાશ તે સ્થલે નહોતી! એ સમય દરમિયાન કોઈએ લાશને જરૂર ત્યાંથી અદૃશ્ય કરી દીધી હશે! એ કામ કોણે કર્યું તે બેશક હજી સાબીત થયું નથી. પણ એટલું માલૂમ પડ્યું છે કે એજ સમયે એક બાડેની ગાડી એજ ધર આગળથી મુઝીના ધર તરફ ગઈ હતી. દસ દિવસ પછી તેજ લાશ મુઝીના ધરના કૂવામાંથી સડેલી હાલતમાં મળી આવી. એ લાશ મુઝીનીજ છે તેની સાબીતી એ છે કે લાશની આંગળી પર એક વીંટી હતી અને તે પર મુઝીનું નામ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે.

પેલે પાર

આરોપીની સ્ત્રીએ આરોપીની વિરૂદ્ધ જીજ્ઞાસી આપી નથી એ વાત સાચી છે, પણ હિંદુ જાતિની કંઈ સતી સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની વિરૂદ્ધ ગવાહી આપવા તૈયાર થશે ?

ત્યારથી આરોપી નાસતો ફરે છે. એ વાત પણ આઘાત એની વિરૂદ્ધ જાય છે.

પિસ્તોલ આરોપીનીજ છે એ વાત સાબીત કરવામાં આવી છે.

હવે આના કરતાં વધારે સંતોષજનક સાબીતી બીજી સ્ત્રી હોમ શકે ? આ બધા પૂરાવા પર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ કહી શકાય છે કે મુન્નીના ખૂન માટે આ આરોપી જ જવાબદાર છે. જે ઓરડામાં ખૂન થયું હતું ત્યાં તે સમયે આરોપી, તેની સ્ત્રી અને મુન્નીની લાશ શિવાય બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈએ જોયું નથી. એટલે આ ખૂન કાંતો આરોપીએ કર્યું છે અથવા આરોપીની સ્ત્રીએ ! પણ શું આરોપીની સ્ત્રી ખૂન કરે તે સંભવિત છે ? મુન્ની સાથે આરોપીને ટંટા થયો હોતો—આરોપીની સ્ત્રીને નહિ. વળી જો આરોપીની સ્ત્રીએ ખૂન કર્યું હોય તો તે પોતાના પતિના હાથમાં પિસ્તોલ આપીને મૂર્છિત થઈ જાય ખરી ? તે ઉપરાંત જો આરોપીની સ્ત્રીએ ખૂન કર્યું હોય તો આરોપી આજ સુધી છૂપે નામે ગમે ત્યાં નાસતો શા માટે ફરે ?

આ કારણોને લીધે, જીરૂર મહાશયો ! આ ખૂનના સંબંધમાં જોષ્ટતા પુરાવા મળી ગયા છે. હવે આપ તે પર વિચાર કરી લો. આરોપીના અપરાધના સંબંધમાં કાંઈ ચોગ્ય સંદેહ હશે તો તેને નિર્દોષ જાહેર કરવો અને જો ન હોય તો તેનો ગુન્હો સાબીત થયેલો ગણવો એવી મારી વિનંતી છે. ખૂનના વાંક માટે ફાંસી સૂંઘીની સજા થઈ શકે છે. એ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી આપ આપનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરશો.

(જસી જાય છે.)

પેલે પાર

જજ—આરોપી ભગવાનદાસ! તારે કંઈ કહેવું છે?

ભગ—ધર્માવતાર! હું નિરપરાધ છું.

જજ—તે તો તે પહેલાથીજ કહ્યું છે. ખીજું કંઈ કહેવું છે?

ભગ—ધર્માવતાર! જો મારાથી ગુન્હો થયોજ હોય તો પણ મને ફાંસીની સજા ન કરશો. હું હજી યુવાન છું. દુનિયા હજી સૂધી મારે મન નવી ચીજ છે. હજી સંસારમાં મને આશા છે, દેહમાં શક્તિ છે, મનમાં બલ છે. હું પાપી છું. પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો મને સમય આપો. મોતથી હું બહુ ડરું છું.

જજ—આવી જાતની પ્રાર્થના અદાલતમાં કરવી બપર્થ છે. ન્યાય તરવારના જેવો તેજસ્વી, કઠિન અને નિર્બલ છે. તમે જો નિર્દોષ હશો તો તે તમને અડકશે પણ નહિ—પણ ઉલટું સન્માન કરશે. પણ જો તમે ગુનેહગાર હશો તો તે રાક્ષસ સમેઠ કઠોર છે—જરા પણ દયા નહિ બતાવી શકે. પુરાવાના સંબંધમાં તમારે કંઈ કહેવું છે?

ભગ—મેં ખૂન કર્યું નથી.

જજ—તો કોણે કર્યું?

ભગ—મારી સ્ત્રીએ. (ભગવાનદાસે જાણે આકાશ વાણી સાંભળી; સાવધાન !) આ શું? આ કેનો અવાજ છે? ઇશ્વર! પ્રભુ! મને બચાવ—મચાવ. (ફરી સાવધાન શબ્દ સંભળાય છે) નહિ, નહિ. નિરપરાધી સતીને હું નાહક નહિ ફસાવું. નહિ. ધર્માવતાર! મારી સ્ત્રીએ ખૂન કર્યું નથી—પણ—પણ—મોતથી હું બહુ ડરું છું—મોતથી હું બહુ ડરું છું—મેં ખૂન કર્યું નથી.

જજ—ત્યારે કોણે ખૂન કર્યું? સાચું કહો. કોણે ખૂન કર્યું?

ભગ—મારી સ્ત્રી—

(પ્રેક્ષકોની લીઠમાંથી સરસ્વતી ધસી આવે છે.)

સર—સત્ય છે ધર્માવતાર! મેં ખૂન કર્યું છે. મારા સ્વામી નિર્દોષ છે.

પેલે પાર

જજ—તમે કોણ છો !

સર—હું આરોપીની સ્ત્રી છું.

બધા લોકો—આરોપીની સ્ત્રી !

સર—મુઝી મારા સ્વામીની દાસી હતી. મેં તેને અદેખાઇના આવેશમાં મારી નાખી. ખૂન કરતાં જ હું બેહોશ થઇ નીચે પડી ગઇ. મને લાગે છે કે તે સમયે મારા સ્વામીએ છૂપાવી દેવા માટે પિસ્તોલ ઉઠાવી લીધી હશે.

(વકીલ માથું હલાવે છે.)

સર—વકીલ સાહેબ ! મારી વાત પર અવિશ્વાસ લાવવાનું કારણ શું છે ? આપની જ દલીલ છે કે કાં તો આરોપીએ ખૂન કર્યું છે, કાં તો તેની સ્ત્રીએ ! મારા સ્વામી ના પાડી રહ્યા છે. હું મારો ગુન્હો કબૂલું છું.

જજ—અત્યાર સુધી આ એકરાર તમે કેમ ન કર્યો ?

સર—મયને લીધે. પણ જ્યારે મેં જોયું કે એક નિર્દોષ કાંસીએ લટકે છે ત્યારે મારાથી ચુપ ન રહી શકાયું.

જજ—(વકીલને) આંપ શું કહો છો ?

વકીલ—મને લાગે છે કે આ કેસમાં બારીક તપાસ થવી જોઇએ કેમકે આરોપી ગુન્હાનો ઇનકાર કરે છે અને આ સ્ત્રી તેને પુષ્ટિ આપે છે.

જજ—ડીક છે. કર્મચારી ! આ સમયે આ સ્ત્રીને ગીરફતાર કરો.

કર્મચારી—જેવી આજ્ઞા ! (સરસ્વતીને) આપના એકરાર પ્રમાણે હું આપને ગિરફતાર કરું છું.

સર—કરો.

(સરસ્વતી બેડી પહેરવા માટે હાથ લાંબાવે છે. તે સમયે ગર્વથી તેનું મસ્તક ઊંચું જ રહે છે. મસ્તક પરથી વસ્ત્ર ખસી નય છે. સર્વે તેના તરફ પૂજ્ય લાવ અને આશ્ચર્યથી જોઇ રહે છે.)

ચલે પાર

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થાન:—ભોલાનાથનું ઘર.

સમય:—સહવાર.

પાત્રો:—ભોલાનાથ, પ્રેમશંકર, દીનાનાથ વિગેર.

ભોલા—રૂપિયા જોઈએ. ગમે તેમ કરો—પણ રૂપિયા જોઈએ.

પ્રેમ—તે તો હું પણ જાણું છું, પણ રૂપિયા લાવવા ક્યાંથી ?
જ્યારે હતા ત્યારે તો બન્ને હાથે લૂટાવી દીધા.

ભોલા—લૂટાવી તો દીધા—સાચી વાત છે—પણ રૂપિયા જોઈએ.

પ્રેમ—જેણે માગ્યા તેને આપે આપ્યા—ફરી પાછા લીધા નહિ.
આને પિતાનું ગયા શ્રાદ્ધ સારવું છે, બીજાને પુત્રીના લગ્ન કરવા છે,
કોઈને માગનારના પંડામાંથી છૂટવું છે—એ બધાની આફતો તમે તમારે
માથે લઈ લીધી હતી—પણ હવે ?

ભોલા—હવે મારા પર આફત આવી છે ત્યારે શું એ લોકો
મને સહાય નહિ કરે ? મારા દુઃખમાં ભાગ નહિ લે ?

દીના—તમે મનુષ્યને નથી પીછાનતા ભોલાનાથ ! મનુષ્ય
પાસેથી ઉપકારના બદલાની આશા રાખવી બર્થ છે !

ભોલા—જ્યારે ઉપકાર કર્યો ત્યારે બદલાની આશા રાખી
નહોતી. આજે—પહેલીવાર એ ખ્યાલ આવ્યો છે ! શું મને કોઈ સહાય
નહિ કરે ? આ આફતમાં મને કોઈ ૧૦૦૦૦ રૂપિયા ઉધાર નહિ આપે !

પ્રેમી—માગી જુઓ ને !

ભોલા—વાત શું કરો છો પ્રેમશંકર ! શું જગતમાં પ્રત્યુપકાર
નથી ? ઉપકારનો બદલો—

દીનાનાથ—ગાળગલોચ—નિંદા—બસ એટલાથી જ પતી બચ
તો ગનીમત સમજો !

ભોલા—કેમ ?

દીના—મનુષ્ય અધમ છે ! જેટલા આપો તેટલા તે માગે છે !

પેલે પાર

જેટલો ઉપકાર કર્યો તેટલો જ પાછો કરવાને તે તમને બંધાયલા મણુ છે અને જ્યારે કંઈ ન કરી શકો ત્યારે ગાળ દે છે !

બોલા—મનુષ્યો આટલા નીચ છે ! નહિ, નહિ ! એમ ન હોઈ શકે ! એમ ન બની શકે !

પ્રેમ—આ જુઓ ! તમારા ઉપકાર નીચે દયાયલા મનુષ્યો-માંનો એક છાતી કાઠી ચાલ્યો જાય છે ! એને બોલાવું ! જરા માગી તો જુઓ ! એ કામતાપ્રસાદ !

કામતા—(રસ્તામાંથી) શું છે ?

પ્રેમ—જરા અહિં આવો તો !

કામતા—મહુ અમત્યના કામે જાઉં છું.

પ્રેમ—એક બે મિનીટ આવી જાઓ ને !

કામતા—આહ !

દીના—એ આવે છે ! પણ એના મ્હોનો ભાવ તો જરા જુઓ !
(કામતાપ્રસાદ આવે છે.)

કામતા—શું કામ છે ? મને કુરશદ નથી !

પ્રેમ—ચાહો તો કુરશદ મળે—ન ચાહો તો નહિ. એક વખત તમે અહિં આપો દિવસ પડી રહેતા.

બોલા—ખરેખર કુરશદ નથી ?

કામતા—જી. નહિ.

બોલા—ખરેખર ?

કામતા—ખરેખર.

બોલા—ઠીક જાઓ.

(કામતાપ્રસાદ જવા ચાહે છે.)

પ્રેમ—સપુર ! તમારો વધુ વખત નહિ લઉં. તમે દાદાજી પાસે પાંચ હજાર રૂપિયા ઉધાર લીધા હતા તે માફ છે ?

કામતા—ક્યારે ?—કંઈ માફ નથી.

પેલે ખાર

પ્રેમ—પણ તમે રૂપિયા લીધા'તા.

કામતા—કંઈ લખાણ છે ?

પ્રેમ—નથી ! બોળા દાદાજીએ લખાણ કરાવ્યું નથી. તોપણ તમે રૂપિયા લીધા હતા.

કામતા—કોઈ જન્મે પણ નહિ.

પ્રેમ—અજી, આ જન્મમાં !

કામતા—નહિ—મને હમણાં વખત નથી, (જવા ચાહે છે)

બોલા—તમારા પર માફ કંઈ લેહું નથી બાપ ! મારે તમાફ દેવું છે !

કામતા—(પાછા ફરી) એ બનવા જોગ છે—એ બનવા જોગ છે. કેટલા રૂપિયા છે ?—કામના દયાણમાં યાદ પણ નથી—કેટલા રૂપિયા છે ?

બોલા—તે તો મને ખબર નથી. પણ એટલું જાણું છું કે મનુષ્ય એક બીજના ઋણી છે. બાપ ! કોઈ એ ઋણનો સ્વીકાર કરે છે—કોઈ ધનકાર કરે છે. માફ તમારા પર કંઈ લેહું નથી. બાપ ! પણ આ સમયે તમે મને આપો તો હું દાન દીધું માનીશ ! મને દાન કરો—દાન કરો. મારા પર બારી આફત આવી પડી છે.

કામતા—મને હમણા ફરશદ નથી. જઈં છું. (જાય છે.)

દીના—કેમ બોલાનાય ! શું વિચાર કરો છો ?

બોલા—બવાનીપ્રસાદ ! અજી બવાનીપ્રસાદ !

દીના—બવાનીપ્રસાદ શું કરશે ?

પ્રેમ—આ જુઓ, સ્યામલાલ જાય છે.

બોલા—સ્યામલાલ કેણું ?

પ્રેમ—જેને છોકરીના લગન માટે તમે પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. બાપુ સ્યામલાલ ! ઓ બાપુ સ્યામલાલ !—ચાલી ગયો. જવાબ પણ ન દીધો. જાણે એ આપને ઓળખતો જ નથી ? હવે એ આપની પાસે કદિ પણ આવશે નહિ.

પેલે પાર

બોલા—કેમ? હું કોઈ હક્કારો કુતરો છું કે? લોકો મારી પાસે આવતા આવતા હરે છે કેમ?—

દીના—કાં તો તેઓ પોતાના ઉપકારકને ઓળખી શકતા નથી, માત્ર આંખે દેખી શકતા નથી.

પ્રેમ—આ રામનાથ જય છે! રામનાથ! ઓ રામનાથ!

રામ—કેમ?

પ્રેમ—જરા અહિં આવો ને!

રામ—આવું છું.

બોલા—આ તો બોલાવતાં વાર આવે છે! મનુષ્ય કંઈ એટલો બધો ખરાબ હોય ખરો! એક બે જથ્થુ ખરાબ હોય! જુઓ, એ આવે છે.

પ્રેમ—કંઈ સમજાતું નથી. માગનારની ડીકોથી બચાવવાને તમે એને ૧૫૦૦૦ રૂપિયા આપ્યા હતા.

બોલા—એ મારી બહેનનો જમાઇ છે.

દીના—વારૂ. હવે એ જમાઇરાજને જોઈ લઇએ.

(રામનાથ આવે છે.)

બોલા—આવો બાપ!

રામ—બાપુ જી! આ કંઈ ઠીક કહેવાય? યુદ્ધપામાં આવી બદનામી? હું પોતે જ તમને એ કહેવા આવતો હતો. આવી બદનામી! એક વેશ્યાને આવતા બધા રૂપિયા તમે આપી દીધા અને કાલે મેં છોકરીના લગ્ન માટે પાંચ હજાર મગાવ્યા તો તમે કહેવડાવ્યું કે નથી! હું તમારી બહેનનો જમાઇ છું—જરા વિચાર તો કરવો હતો!

દીના—તમે એમનું માથું ખરીદી લીધું છે. ચઢો માથાપર!

બોલા—નહિ. નહિ. સાંભળો બાપ! મને જ હમણાં પૈસાની જરૂર છે. પછી ક્યાંથી આવું?

પેલે પાર

રામ—મને આપવાને ન મળ્યા પણ પેલી રાંડને ગમે તેટલા આપી શકો છો! વાત તો મજાની કરો છો—

બોલા—વેશ્યાને!—

રામ—વધારે બોલાવો છો શા માટે? ધૂર્ત, શરાબી, લંપટ—

પ્રેમ—ચુપ રહે, ઉશ્કેલુ! (જમને ગરદન પકડે છે)

બોલા—અરે! આ શું કરો છો?

પ્રેમ—નીકળ અહિંથી.

રામ—આ ચાલ્યો! કાણુ સાળો આ ઘરમાં આવવાને તલપી રહ્યો છે! (નય છે)

દીન—અરે બાપરે! આ તો બીજમ પ્રતિજ્ઞા લેનારો છે!

બોલા—આ શું? તો શું ખરેખર મનુષ્યો આટલા કૃતદન બની શકે છે? આ વાતની—આ વાતની તો મને કદિ કલ્પના પણ આવી નહોતી. ભવાનીપ્રસાદ! એક.....નહિ, કંઈ સમજાતું નથી, કંઈ સમજાતું નથી. મગજ ધુમી રહ્યું છે. આંખે અંધારા આવે છે. ઇશ્વર! રૂપિયા ન મળે, ભૂખે મરું, સરસ્વતી શંસીને લાકડે લટકી જાય—તોપણ મનુષ્ય પર—તારા પર મારો વિશ્વાસ અચલ રાખ!

દીના—બોલાનાથ! હું રૂપિયાની સગવડ કરવા જાઉં છું. તમે નિશ્ચિત રહો.

બોલા—આ શું છે? આકાશમાં તારાઓ હાલી રહ્યા છે?—જાણે એમણે દારૂ પીધો હોયની! પૃથ્વી પગની નીચેથી ચાલી જતી જણાય છે! અંદરમાં અગ્નિ વર્ષાવી રહ્યો છે. પવન એક જગ્યાએ સ્થિર થઈ પસીનો લૂછી રહ્યો છે. દીનાનાથ! મને સંભાળો. હું પડી જઈશ.

દીના—ધીરજ ન છોડો. હું રૂપિયાની સગવડ કરું છું. ગમે ત્યાંથી લાવું છું.

બોલા—લાવો છો! લાવો છો! લઈ આવો! બીજા માગીને,

પેલે પાર

ચોરી કરીને, ગમે તે રીતે લઇ આવો ! સરસ્વતી બચી જાય પછી પ્રલય થઇ જાય તો પણ ફિકર નહિ ! તેની અને પરવા નથી.

દીના—બોલાનાથ ! શોકથી પાગલ ન થઇ જશો.

બોલા—નહિ, નહિ. પાગલ નહિ થઇ જાઉં. હજી સુધી સરસ્વતી જેલમાં સડે છે. એ સોનાની પ્રતિમા, સાક્ષાત ઉષા, માખણથી પણ મુલાયમ મારી પુત્રી જેલમાં સડે છે ! એ સતી, એ યોગિની, એ દુઃખીણી, એ આનન્દમયી, એ સુન્દરી, એ દેવી, મારી પૌત્રી મોતના મ્હોમાં જાય છે ! મારા શરીરની શક્તિ, મારી આંખોની જ્યોતિ, મારા જીવનનું સુખ, માંડ પરલોકનું સ્વર્ગ, આ લોકનું સર્વસ્વ, મારા પ્રાણથી પણ પ્યારી પૌત્રી અને છોડીને ચાલી જાય છે—પણ હું જવા દઇશ નહિ. રૂપિયા જેમઝે. સમજ્યા દીનાનાથ ? રૂપિયા જેમઝે.

દીના—હું હમણાં જ જાઉં છું. ગમે ત્યાંથી ગમે તે રીતે રૂપિયા લઇ આવું છું. તમે નિશ્ચિત રહો.

(જાય છે.)

બોલા—નિશ્ચિત રહું ? હા—ચિંતા શી છે ? શું દશ હજાર રૂપિયા કોઇ નહિ ધીરે ? સંસારમાં કંઇ બધાજ કૃતદન હોય ખરા ?—અરે ! હું તમને માંડ સર્વસ્વ આપીને, જાતે કંઠાળ બની, બીખારી ફકીર બની, આંગણે આંગણે રોતો ફરું છું !—દયા નથી ? કૃતમૃતા પણ નથી ? નહિ—એવું તે કદિ બની શકે ? આ તારાઓ પુનઃ સ્થિર, જ્ઞાન્ત અને જ્યોતિર્મય દેખાય છે. પુનઃ સિનગ્ધ પવન ડોલવા લાગ્યો છે. આ શુભ ચંદની સ્વસ્થ સ્થામલ ધરતીને ઓલાયથી વળગી પડી છે !—નહિ—નહિ—એમ તે કંઇ બની શકે ? પૃથ્વી આટલી સુન્દર છે—તો પછી પ્રભુની પ્રતિકૃતિ રૂપ મનુષ્યો શું એટલા કુત્સિત થઇ શકે ? શું મનુષ્યો એટલા નીચ હોઇ શકે ? નહિ—હું એ માનતો નથી—માનીશ પણ નહિ.

(ચોરીનાથ આવે છે.)

ચલે પાર

બોલા—આ બો—ગૌરીનાથ આવી પહોંચ્યા! ગૌરીનાથ ! મને દશ હજાર રૂપિયા ધીરશો ?

ગૌરી—હું ?—પૈસા ધીર ? તમને ? તમે શું કહો છો ?

બોલા—કેમ ! કેમ ! તમે મારી જમીનદારી લીલાંઉ પર ચઢાવી ખરીદી લીધો છે. તમે મને મોહતાજ ફકીર બનાવી દીધો છે. નહિ, નહિ, તમે કંઈ કર્યું નથી. મેં જતેજ મારી આવી દશ કરી છે. સર્વસ્વ આપીને—નહિ—મેં કાઢને કંઈ આપ્યું નથી. શકત બીજાનું લીધું છે—લૂંટ્યું છે ! કાઢને દોષ નથી. દોષ મારો છે. આટલો વિશ્વાસ, આટલો સ્નેહ, આટલો—નહિ. ક્યાં ? મેં કાઢ પર પ્રેમ રાખ્યો નથી—કાઢ પર ઉપકાર કર્યો નથી. ફકત દગાબાજી, જુઆ-ચોરી અને ખૂન કરતો ફર્યો છું. મને દશ હજાર રૂપિયા આપો.

ગૌરી—હું આપને રૂપિયા આપું ! આપ તો મોટા જમીનદાર છો—મહાન દાતા છો. આપ મોટા માણસ છો. અમે બધા ગરિમ છીએ.

બોલા—નહિ. કાણે કહ્યું ? ગરિમ હું છું, નીચ હું છું, તિર-સ્કારને લાયક પાપી હું છું. તમે બધા ધર્મિષ્ઠ છો, પૂણ્યાત્મા છો, દેવતા છો. રૂપિયા ધીરો ! હું એક મહિનામાં પાછા આપીશ.

ગૌરી—એની જમીનગીરી શી ?

બોલા—હું મારી જમીનદારી ગીરો ચૂકું છું.

ગૌરી—બધી મીલકત ?

બોલા—મારું જે કંઈ છે તે બધું ! મારી જમીનદારી, મારું ઘર, મારો આલેક, મારો પરલોક—બધું લઈ લો ! મને દશ હજાર રૂપિયા આપો. હું મારી સરસ્વતીને બચાવવા આહું છું. મારું બધું બલે જાય—પણ એ બચે—એ બચે !

ગૌરી—મુનશીજી ! દસ્તાવેજ આપો તો ! દાદાજી, સહી કરો !—દાદાજી ! આપની આજ્ઞાની વાત સાંભળીને હું દસ્તાવેજ લઈને જ આવ્યો છું. આપને મારે જ સહાય કરવી પડશે તે હું જાણતો હતો.

પેલે પાર

તેથી દસ્તાવેજનો ભેખ પણ લઇ આવ્યો છું. આપે મને એક વાર સહાય કરી હતી—જતે રૂપિયા લઇ ઘેર ખેડા આપવા આવ્યા હતા ! હું એ ઉપકાર ભૂલ્યો નથી.

બોલા—તમારો જય થાઓ.

ગૌરી—મુનશીજી—

(મુનશી દસ્તાવેજ આપે છે.)

ગૌરી—સહી કરો દાદાજી !

બોલા—ક્યાં સહી કરું ?

ગૌરી—આ જગ્યાએ.

બોલા—હો. (સહી કરે છે.)

ગૌરી—બરાબર છે. (દસ્તાવેજ ખીસામાં મૂકે છે.)

બોલા—રૂપિયા ?

ગૌરી—ઘેર જઇને મોકલું છું.

બોલા—પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે ! હું દીનાનાથને કહેતો'તો કે મનુષ્યો આટલા કૃતદ્ધન હોય જ નહિ !—પુનઃ મનુષ્યો પર મને વિશ્વાસ આવ્યો ! મારો પ્રાણ અચ્ચો ! તમારો જય થાઓ, ગૌરીનાથ !..... અને સરસ્વતી ! હવે તને અચાવીશ. હું સાખીતી સાથે દુનિયાને ખતાવી દઇશ કે તું કેવી મહાન સતી છે—કેવી મોટી મિથ્યાવાદિની છે ! તું દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખી શકશે, પણ મારી આંખમાં નહિ નાખી શકે. તું મને છોડી જશે—પણ હું તને જવા દઇશ નહિ. (જય છે.)

ગૌરી—સમજ્યા મુનશીજી !

મુનશીજી—હા. સમજી ગયો.

(કામતાપ્રસાદ અને રામનાથ આવે છે.)

ગૌરી—તમે આવ્યા ? જરા સહી કરોને ?

કામતા—સહી ? શાની ?

પેલે પાર

ગૌરી—આ જુઓ! સાક્ષીની સહી કરો.

કામતા (વાંચીને)—ઓ! રૂપિયા આપ્યા?

ગૌરી—રૂપિયા આપ્યા વિના કોઈ સહી કરી આપે ખરૂં?
એની સહી જોતા નથી?

કામતા—આહ! સમજી ગયો! ખુશ કરી! લાવો, કલમ લાવો.
(સહી કરે છે.)

ગૌરી—રામનાથ! તમે પણ સહી કરો.

રામ—શું કહો છો કામતાપ્રસાદ!

કામતા—કાંઈ હરકત નથી. સહી કરી આપો.

[રામનાથ સહી કરે છે.]

રામ—પણ રજીસ્ટર કરતી વખતે?

ગૌરી—તમે સાક્ષી છો ને?

કામતા—જીવતા રહો! તમે પૂરા બદમાશ છો અને પેલો
ખુદો એકદમ મૂર્ખ છે!

[ત્રણે જણ મુનશી સાથે ખડખડ હસે છે.]

પ્રવેશ પ મો.

સ્થાન:—કાંસીનો માયડો.

સમય:—પ્રાતઃકાળ.

પાત્રો:—સરસ્વતી જેલર વિગેરે.

(જેડી સાથે સરસ્વતી ઉભી છે, સામે જેલર ઉભો છે.)

સર—હજી કેટલી વાર છે, જેલર સાહેબ?

જેલર—લગભગ અરધો કલાક! સીવીલ સર્જર્જન હજી આવ્યા
નથી—ઉપર શું જોઈ રહ્યાં છો, મૈયા?

સર—એક વાર, છેલ્લી વાર, પૃથ્વીને જોઈ લઈ છું. કેવું સુંદર
સ્વચ્છ આકાશ છે? કેવો નીલો રંગ છે? સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધતા પ્રસરી
રહી છે. પક્ષીઓ પણ બોલતાં નથી. હજી સૂધી જગ્યાં લાગતાં
નથી. આ સૂર્ય નારાયણ નીકળી રહ્યા છે—ખરૂં?

પેલે પાર

જેલર—હા. મા!

સર—કેવી સુંદર છે આ પૃથ્વી? પહેલાં તો મને એ કદિ પથુ આટલી સુંદર લાગી નહોતી! આજે એને છોડી જઈ છું તેથી કદાચ આટલી સુંદર જણાતી હશે!—હું હમ્મેશાં આ સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરી શકત! ત્રિભુવનેશ્વર! હું મોક્ષ નથી ચાહતી. હું પુનઃ આ સુંદર જગતમાં જન્મ લેવા માગું છું. હું પુનઃ સૂર્યોદય જોવા માગું છું, પક્ષીઓનો કિલકિલાટ સાંભળવા માગું છું, સુવાસિત મલય પવનની લહરમાં ડોલવા માગું છું, પુનઃ પ્યાર કરવા માગું છું. તે સમયે આવીને જીવનનો મજા આપી લઉંશ. આ જન્મ નિષ્ફળ ગયો—એની મજા લૂંટી શકી નહિ! જેલર સાહેબ! મરવા પહેલાં એક વાર મારા દાદાજીને મળવા માગું છું. એ નથી આવ્યા?

જેલર—નહિ. મૈયા!

સર—આહ! હું એમને એટલુંય ન કહી શકી કે હું તેમને કેટલા ચાહતી હતી! અમે બન્ને—પૌત્રી અને દાદા—એક બીજાને અત્યંત ચાહતાં હતાં. જેલર સાહેબ! કદાચ એવી રીતે આ જગતમાં કોઈએ કોઈને નહિ ચાહ્યા હોય! સામે બેસી તે એકી ટસે મારી તરફ જોઈ રહેતા ને હું તેમના મ્હો તરફ જોઈ રહેતી! એ મને છાતી સરસી ચાંપી લેતા ત્યારે એ આનંદમાં હું આખી દુનિયાને ભૂલી જતી. ઓહ! એમને છોડીને જવું પડશે, જેલર સાહેબ!

જેલર—શું કરું મૈયા? કોઈ ઉપાય નથી.

સર—નહિ ઉપાય નથી. મેં ખૂન કર્યું છે.

જેલર—તમે ખૂન કર્યું નથી. હું કસમ પૂર્વક કહી શકું છું મૈયા!

સર—મારા સ્વામી આવે છે. જરા મારી બેડી ખોલી ન દો? જેલર સાહેબ?

[જેલર બેડી ખોલે છે અને દ્વાર પાસે જઈ ઉભો રહે છે.]

[ભગવાનદાસનો પ્રવેશ]

પ્રેક્ષે પાર

સર—આરો, મેં અંતિમ મુલાકાત માટે તમને એકવાર બોલાવ્યા હતા—મરણની રજા આપો (મરણની મૂળ મસ્તક પર લગાવે છે.) હું હમ્મેશ્વરને માટે વિદાય થાઉં છું. વિદાય કરો.

ભગ—સરસ્વતી! તેં આવું કેમ કર્યું?

સર—(હસીને) શું?

ભગ—જૂઠું બોલીને નાહક ખૂનનો ગુન્હો તેં તારાપર કેમ બોરી લીધો?

સર—કેમ બોરી લીધો તે જાણતા નથી?

ભગ—આ નરાધમને બચાવવા માટે? માઈ આ નિન્દિત કલુ-પિત જીવન જગતનું શું કલ્યાણ કરશે, સરસ્વતી?

સર—જમતના કલ્યાણ માટે મેં એ કામ નથી કર્યું—મારા કલ્યાણ માટે કર્યું છે.

ભગ—તાઈ એમાં શું કલ્યાણ થયું?

સર—સુખ મળ્યું. ગળામાં શંસી પડશે પણ આ શંસીના જેવું સુખ પેલી શંસીમાં ન મળત! હું એક કર્તવ્ય કરતી મરું છું.

ભગ—પ્રાણને ભોગે સુખ?

સર—અનહદ સુખ! બધાય મરે છે. કોઈ ડુખીને મરે છે, કોઈ બળીને મરે છે, કોઈ સાપના ડંખથી મરે છે અને ઘણા લોકો રોગમાં દુઃખ ભોગવી મરે છે. મરવું તો એકવાર બધાને જ છે. બે દિવસ પહેલાં યા બે દિવસ પછી! પણ બહી બહીને મરવા કરતાં હસતાં હસતાં મૃત્યુને ગળે વળગાડી લેવામાં શું અધિક સુખ નથી?

ભગ—પણ સંસારના ભોગ છોડી સદાને માટે અર્હિથી ચાલી જવું? મને બહુ ભય લાગે છે—બહુ ભય લાગે છે.

સર—એટલો ભય લાગે છે તેમાં તો મૃત્યુનો જય છે! પણ જો હું ન ડરું તો ખસ મૃત્યુંજયિની થઈ ગઈ! એ શું ઓછા કલ્યાણની વાત છે?

પેલે પાર

ભગ—મરવાથી તું ખરેખર નથી ડરતી ?

સર—નહિ—(દમામથી) મેં દાદાજીને મ્હોડે સાંભળ્યું છે કે જ્યારે યુદ્ધનાં વાજાં વાજે છે ત્યારે યોદ્ધાઓ સ્થિર રહી શકતા નથી; નાચતા કુદતા તરવાર અને બંદૂકના મારામાં ફેરી પડે છે. મેં આજે કર્તવ્યના ડંકાનું ગંભીર આવાહન સાંભળ્યું છે. તે સાંભળીને હું ઉઘે મસ્તકે, નિઃશંક ચિતે, વિજયગર્વ સહિત મરવા જાઉં છું !

ભગ—શું ? ક્યાં જાય છે ?

સર—તે તો નથી જાણતી. જો બધું આજ જગતમાં સમાપ્ત થઈ જતું હોય, પરભોક નહિ હોય, તો તો કંઈ દુઃખ નથી. પરભોકમાં હુંજ ન હોઉં તો દુઃખ કોને પડવાનું હતું ?

ભગ—પણ જો પરભોક હોય તો ?

સર—તો તે આ ભોક કરતાં તો ખરાબ નજ હોય. આ જન્મની પે તે જન્મ પણ સુખ દુઃખથી ભર્યો તો હશે. છતાં યુદ્ધ અનુસાર હું જો માફ કર્તવ્ય કરી જાઉં તો એ તો ધ્રુવ સત્ય છે કે તેનું પરિણામ કદિ પણ બહુ ખરાબ ન આવી શકે. મને વિશ્વાસ છે કે પરભોક છે. પછી તે આ દુનિયામાં હો અગર કોઈ બીજી દુનિયામાં ! પણ છે. આ યુદ્ધ, આ વિવેક, આ અનુભવ—આટલા મોટા આયોજનની શું આ જગ્યાએ—આ પચીસ ત્રીસ વર્ષોમાં સમાપ્તિ થઈ જશે ? નહિ. એ આકાંક્ષા જરૂર રક્ત માંસમાં અસ્થિમજ્જાથી આવૃત્ત થઈ પુનઃ મૂર્તિમતી થઈ પાછી આવશે ! આ સોનેરી રંગથી રંગિત નીલ આકાશ તરફ આંખ ફેરવો, આ હાસ્યમયી ધરતી તરફ જુઓ, આ પક્ષીઓને કલરવ સૂણો, આ ગાયનેા ગંભીર અવાજ સાંભળો, આ મનુષ્યોનો સ્વર્ગિય કંઠ ધ્વનિ સાંભળો—આ અનુપમ સૃષ્ટિની અપૂર્વ સુદૃઢતાને જરા વિચાર કરી જુઓ ! એ બધું શું બચ્ચાની રમત છે ? એ શું પાગલનો પ્રલાપ છે ? મદોન્મત્ત બ્રહ્માંડ પતિનું અદૃહાસ્ય છે ? નહિ. એનું પરિણામ સૌથી મહાનમાં મહાન

ચેલે પાર

અવશ્ય હોવુંજ જોઇએ ! નહિ. સ્વામી ! મરવાથી હું બિલકુલ ડરતી નથી. બસ, મને આગા આપો.

ભગ—સરસ્વતી ! તે પહેલાં મને ક્ષમા કરી જા.

સર—જ્ઞાને માટે ?

ભગ—મેં તને ગાળો દીધી છે, મારી છે અને અંતે તારા મોતનું કારણ હુંજ બન્યો છું.

સર—(હસીને) ઠીક—પણ હવે સુધરવાનો પ્રયત્ન કરો. તમારા જ કથ્યાણુ માટે કહું છું. નહિ તો યાદ રાખો, તમારું બવિષ્ય બહુ બીધણુ છે ! ચાલો હવે આગા દો.

ભગ—પ્રભુ ! હવે એકવાર તક આપ, સરસ્વતીને બચાવ, મને બચાવ. પુનઃ સંસાર ચલાવું. મારી માને પાછી આપ—પૂજા કરું. જીને પાછી આપ—એને ચાહું—એનું સન્માન રાખું.

સર—ખીજા જન્મમાં આવીને જોઇશ કે તમે કેટલા ચાહો છો અને આદર કરો છો ! હવે જાઓ. હું મરવાને માટે તૈયાર છું.

(ભગવાનદાસ જવા ચાહે છે.)

સર—ઉમા રહો. એકવાર પુનઃ ચરણોની રજા લેવા દો. (ચરણ સ્પર્શે છે.) જાઓ.

(ભગવાનદાસ જાય છે.)

જેલર—તમે ખૂત નથી કર્યું મૈયા ! હું જાણું છું.

સર—કંઈ જાણુતા નથી સાહેબ ! એમ હોય તો મને ફાંસીની સજા શામાટે થાય

જેલર—તમારી પહેલાં પણ અનેક નિરપરાધીઓ ફાંસીએ લટકી ચૂક્યા છે ! મનુષ્યનો ન્યાય પૂર્ણ નિર્મલ શી રીતે હોય મૈયા ?—હો, તમારા દાદાજી આવે છે.

(પ્રેમશંકર, દીનાનાથ અને લોલાનાથનો પ્રવેશ)

લોલા—આજ મારા સ્નેહની પ્રતિમા !

સર—દાદાજી ! દાદાજી ! (છાતીએ લગાવી રૂએ છે.)

પેલે પાર

બોલા—બચાવી ન શક્યો બેટી ! તને ન બચાવી શક્યો. મારે ખુદાપામાં છેવટે તારી આવી હાલત બેઠને મરવું પડશે એવો કદિ સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો ! શું આટલા માટે આટલા દિવસ જીવતો રહ્યો છું, પ્રભુ ? મારા પ્રાણની પ્રાણ-આત્માની આત્મા આ નિર્દોષ દીકરીને કાંસીપર બેવા માટે શું હું જીવતો રહ્યો છું ?

સર—દાદાજી ! આ તમે શું બોલો છો ? મેં ખૂન કર્યું છે.

બોલા—નહિ બેટી ! તેં ખૂન નથી કર્યું. તારાથી એવું કામ થઇ જ ન શકે ! હું જાણું છું, મારો અંતરાત્મા જાણે છે, ઇશ્વર જાણે છે—તેં ખૂન નથી કર્યું. તારાથી ખૂન થઇ જ ન શકે. સતીને પેટે તું જન્મી છે, સતી સાવિત્રીના દેશમાં તારો નિવાસ છે—તું ખૂન કરે ? અરે ! આજે જો તે પ્રાચીન ગૌરવશીલ દિવસ હોત, ન્યાયનો યુગ નહિ પણ અગ્નિપરિક્ષાનો યુગ હોત તો હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે તું સીતા દેવીની પેઠે તારા પુણ્યની જ્યોતિથી અગ્નિની જ્વાલાને મલિન કરીને અગ્નિમાંથી હસતી હસતી બહાર ચાલી આવત. પણ શું કરે બેટી ? આજે કાનૂનનો યુગ છે, ઇજલાસનો યુગ છે, ગવાહીનો યુગ છે, જીરહનો યુગ છે.

સર—હું એકરાર કરું છું. પછી એ લોકો શું કરે ?

બોલા—શું કરે ? તેમણે ફક્ત આ ચન્દ્રમુખ તરફ જ નોંધવાનું હતું—બીજા કંઈ કરવાનું નહોતું. સાક્ષી મળવાથી શું સિદ્ધ થઇ જાય કે ચન્દ્રમા બાળે છે, અગ્નિ શીતલ કરે છે, વાયુ સ્થિર છે, પર્વત અચળ છે, બાલક પિશાચ છે, માતા રાક્ષસી છે ! આ શાંત સજલ નેત્રોમાં ઝેર હોઇ શકે ? આ મૃદુ હાસ્યની નીચે છૂરી છૂપાઇ શકે ? એ લોકો મૂર્ખ છે, આંધળા છે.

સર—જે થવાનું તે થઇ ગયું દાદાજી ! હવે વિદાય મારું છું.

બોલા—સ્વામીને મૃત્યુથી બચાવવા માટે તું આજે શંસીની જયમાલા પહેરે છે ! પૃથ્વી આજે પોતાનું શ્રેષ્ઠ રત્ન સ્વર્ગને આપી

ચૈત્ર પાર

કૃતાર્થ થશે, શાન્ત થશે ! અને—હું—હું—હું—જોહ ! બળી રહો છું—
મામ થઇ રહો છું !

જેલર—ઝકઝર સાહેબ આવે છે.

સર—ત્યારે હવે મારે જવાનો સમય થઇ ગયો. રજા આપો
દાદાજી ! દુઃખી ન થાઓ. એકવાર આમ વિખૂટાં પડવુંજ પડત !
મને તમે જે પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો તેને આજે પુનઃ લઇ લઇ
આપ્યા વિશ્વને વહેંચી દો—પૃથ્વી તેથી બસવતી થશે. તમારા અપાર
કર્તવ્યમાન અને સ્નેહની સાથે અતુલ સહનશીલતા મેળવી કંઈ
જગતને વિસ્મિત કરી દો ! રજા આપો, દાદાજી !

(પ્રેમશંકર અને દીનાનાથને ઈસારો કરે છે.)

બોલા—રજા આપું ! વિદાય કરું ! મારાથી એ નહિ થાય,
સરસ્વતી ! મારી બેટી ! (વળગી પડે છે.)

દીના—આલો બોલનાથ ! (હાથ પકડે છે.)

બોલા—જાઓ—હું નહિ આવું.

સર—જાઓ દાદાજી !—મારા દાદા !—(રડે છે) લઇ જાઓ
મામાજી !

બોલા—હું નહિ જાઉં. હું પણ તારી સાથે શંસીએ લટકીશ.
હું નહિ જાઉં.

સર—પકડીને લઇ જાઓ મામાજી !

(દીનાનાથ અને પ્રેમશંકર બોલાનાથને જબરજસ્તીથી ખેંચી લઇ
જાય છે. બોલાનાથ ‘છાડો, હું નહિ જાઉં.’ કહી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતો
બહાર ચાલી જાય છે. સરસ્વતી માથું નીચું ધાલી રોવા માંડે છે. પુનઃ
વાનમાં આવી હિસ્મત પકડે છે.)

સર—આલો, હું તૈયાર છું જેલર સાહેબ !

(પહેરેદારો સરસ્વતીનું મ્હોં ઢાંકી દે છે. બન્ને હાથ પાછળ બાંધે
છે. કમંચારી સરસ્વતીને માચડાપર ચઢાવે છે.)

પેલે પાર

(ડૉક્ટર અને મેલ્ટ્રેડનો પ્રવેશ. બંને ઘડીઆળ જુએ છે. મેલ્ટ્રેડ કાંસીનો હુકમ વાંચે છે.)

મેલ્ટ્રેડ—અન્દીની ! મુની વેસ્થાના ખૂન માટે તને કાંસીની સજા થઈ છે. એ આજ્ઞાનું હું પાલન કરું છું. હાથર તને ક્ષમા કરે !—જલ્લાદ ! તારી ફરજ અભવ—

(જલ્લાદ સરસ્વતીના ગળામાં કાંસીની દોરી નાખે છે,)

મેલ્ટ્રેડ—(મ્હો ફેરવીને)—One—two—

(ઉતાવળી ઉતાવળી મુની આવે છે,)

મુન્ની—અબરદાર ? નિરપરાધિનીને કાંસી ન દેસો—નિરપરાધિનીને કાંસી ન દેસો. મુન્નીનું ખૂન કોઈએ કર્યું નથી. મુન્ની જીવતી છે.

મેલ્ટ્રેડ—તમે કોણ છો ?

મુની—હુંજ મુની છું !

ચલે પાર

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થાન:—કાશી: ગંગાતટે એક ઝૂંપડી.

સમય:—રાત: ધીરે ધીરે વર્ષાદ પડે છે.

પાત્રો:—બોલાનાથ અને દીનાનાથ.

બોલા—મેઘ ! રક્તનો વર્ષાદ વરસાવ. હવા ! બીષણ વેગથી ગરબને તોફાન મચાવ. સમુદ્ર ! સળગી ઉઠ. પૃથ્વી ! વચમાંથી ચાર ભાગ થઈ અગ્નિ વરસાવતી ચારે બાજુ ફરી વળ. અને હું ? હું મહાશૂન્યમાં એકલો ઉભો રહી તે જોઉં!—મનુષ્યો આટલા અકૃતરૂ હોય છે !

દીના—ધીર ચાલો.

બોલા—આવું છું. સંપુર કરો. પહેલા પ્રલયનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જોઈ લઉં. પહેલા સૂર્યચંદ્રને યુગાઈ જતા અને પૃથ્વીની ક્યામ શોભા બળીને ખાખ થઈ જતી જોઈ લઉં. નષ્ટ થઈ જાઓ—એક ધૂમકેતુની ટકકરથી મહા જવાલામય વિધ્વંસ થઈ જાઓ !

દીના—તમારું મગજ ખરાબ થઈ ગયું છે.

બોલા—પૃથ્વી અગર રહે તો તેના પરથી મનુષ્ય જાતિ લુપ્ત થઈ જાઓ અને તેને બદલે ફક્ત કાળા સાપ ધૂમતા ફરો ! મનુષ્યો જોટલા અધમ છે—અકૃતરૂ છે !

દીના—ચાલો બોલાનાથ !

બોલા—મનુષ્યો કદિ રહે તો ફક્ત ચોર, લંપટ, અને દગાબા-જોજ બચી રહે ! બાકીના બધા સડી સડીને નષ્ટ થઈ જાઓ ! ત્યારે આ બ્રહ્માંડ બહુ સારી પેઠે ચાલશે !...આહ !—

પેલે પાર

દીના—રાત કેટલી ગંધ છે—ખબર છે ?

બોલા—પ્રેમ, દયા, સ્નેહ, પાતિવ્રત્ય, વાત્સલ્ય એ સર્વ પૃથ્વી-પરથી ઉઠાવી જાઓ, દયામય ! પ્રેમમાં ફક્ત કામવાસના રહો, બંધુત્વની ઉપર ઇર્ષ્યા રાજ્ય કરો, ઉપકારને દરવાજો કૃતદ્વંતા પહેરો બરો ! આહારમાં વિષ રહો, શરીરમાં વ્યાધિ રહો, ઐશ્વર્યમાં અહંકાર રહો, દારિદ્ર્યમાં તિરસ્કાર રહો ! ત્યારેજ મજા આવશે ! ત્યારેજ પૃથ્વી મજાની ચાલશે !

દીના—નહિ—તમે જખરજસ્તીથી સુવડાવ્યા વિના સુવાના નથી તો ! ચાલો (હાથ પકડે છે)

બોલા—છોડી દો. (હાથ છોડાવીને) ઓ ! તમે છો ?—તમે હજી સાથે કેમ છો દીનાનાથ ! સ્નેહમય બંધુ ! દુનિયાના નષ્ટ થયેલા પુણ્યોના એક માત્ર અવશેષ ! તમે એકલા કેમ મારી સાથે રહ્યા છો ? બધા ગયા—તમે પણ જાઓ. જે પૃથ્વીપર આજે દક્ષિણ્ય મિખારી છે, ઉપકારની કદર નથી, સ્નેહને લાત મારવામાં આવે છે ત્યાં તમે શામાટે રહો છો ? બધા ચોર અને દગાબાજ છે !—કેવી સૃષ્ટિ બનાવી છે જગદમ્મા ! લે—તારી સૃષ્ટિ પાછી લઇ લે. દીનાનાથ !

દીના—બોલાનાથ !

બોલા—હવે એને મૈયા કહીને ન બોલાવશો. એ પોતાના સંતાનને ઝેર આપે છે, સંતાન મૃત્યુની યંત્રણાથી તરફડે છે ને એ પાપાણ્ડહદયા તે જોઇ તાલી બળવી અદૃહાસ્ય કરે છે ! મૈયા વળી એવી હોય બાધ ! એને ન બોલાવો.

દીના—તો કોને બોલાવું !

બોલા—કેમ !—કેમ !—પણ—હા—તમે પણ સાચું કહો છો. કોને બોલાવું ? મૈયાને છોડીને ક્યાં જાઉં ? ખીજું છે પણ કોણ ? માતાના જીલ્લમની ફરિયાદ એજ માતાને કરવાની રહી ! ખીજું કોણ છે ? કોણ છે ?

પેલે પાર

દીના—માતાની લીલા માતા જાણે ! તમે કાણ ?

બોલા—બરાબર છે દીનાનાથ ! માતા કહી પુકારો—માતા કહી પુકારો !—પણ બધા શબ્દો, બધી પ્રાર્થનાઓ, બધા સંગિતોને દબાવી ને, જીઓ, મનુષ્યોની કૃતજ્ઞતાની આ વિજયભેરી વાગી રહી છે ! મનુષ્યો આટલા અકૃતજ્ઞ છે એ મહાદુઃખમાં સર્વ દુઃખ, યંત્રણા અને અંતરદાહ દૂખી જાય છે ! મારા હૃદયની અધીશ્વરી, સ્નેહની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતીની આત્મહત્યા પણ આ દુઃખના મહાવનમાં જીલાઈ જાય છે !

દીના—સરસ્વતીની આત્મહત્યા ન કહો બોલાનાથ !

બોલા—ત્યારે શું કહું ?

દીના—આત્મોત્સર્ગ કહો ! હિન્દુઓને ઘેર ઘેર સાવિત્રીની પુજા થાય છે ! પણ હિન્દુઓના પ્રત્યેક ઘરમાં સાવિત્રી સરીખી દેવીઓ હજી હયાત છે ! પોતાની વસ્તુની કોઈ ચોગ્ય કદર નથી કરી શકતું બોલાનાથ !

બોલા—સાચી વાત છે, દીનાનાથ ! સરસ્વતીએ સ્વામીને બચાવવા પોતાનો પ્રાણ હૃદ દીધો છે. એ ચાલી ગઈ અને જગતને માટે મુકી ગઈ છે એક અખંડ જ્યોતિ ! એનું મને દુઃખ નથી—પણ એણે ગળામાં ફાંસી લગાવી ! ગળામાં ફાંસી લગાવી ! મારી સાથે રૂઢિને ગળામાં ફાંસી લગાવી !—અને હું ઉભો ઉભો તે જોઈ રહ્યો.

દીના—તમે તો કંઈ જોયું નથી.

બોલા—જોયું છે. એના ગેરા મળાની આસપાસ જણાવે રસ્સી નાખી ને પછી દોરી ખેંચી ફાંસી હૃદ દીધી !—દીનાનાથ ! એ લોકોએ એને કેવી રીતે ફાંસી દીધી ?

દીના—કેવો વિચિત્ર બ્રમ છે !—તમે સ્મૃતિ અને કથના વચ્ચેના તફાવત સમજતા નથી.

પહેલો પાર

બોલા—એજ દોરી ગજામાં પહેરી જારી પુત્રી લટકી રહી-
પૃથ્વી કંપી ઉઠી—સંસાર અંધકારમાં ડૂબી ગયો.

દીના—હરી એજ દીવાનાપણું શરૂ થયું.

બોલા—સ્ફુવારની સમીરલહરીથી, એના લટકતા શરીરની
શોભા વધી ગઇ ! પછી બધું એકદમ અચેત-સ્થિર થઇ ગયું ! સ્ને-
હથી સજલ નીલી આંખો આકાશ તરફ જોતી રહી ગઇ ! ચેત
મોતી જેવા દાંતોની ઉપર, બન્ને મૃદુ-મધુર-લાલ ઓઢો પર શીલુ
આવી ગયું ! એતું મુલાયમ શરીર કાષ્ટ જેવું સખ્ત અને નિઃશ્વેદ
બની ગયું. મેં ઉભા ઉભા એ જોયા કર્યું ! અરેરે !

દીના—ધીરજ ન છોડો.

બોલા—ત્યાર પછી તેના શરીરમાંથી તેના જ્યોતિર્મય આત્મા
સ્વર્ગમાં ઉડી ગયો. તે કેવો સુંદર હતો !

દીના—એવા વિચાર કરવાથી હવે શું વળશે ?

બોલા—નહિ. નહિ મનુષ્યની કૃતઘ્નતા ! આવ-આ દસ્યને
હાંકી દે ! વીજળીના ટડાકા આવી આ રૂદન અટકાવી દો ! રક્તપાત !
નીચે ઉતરી આવી સુંદર ધ્વંસને ડૂબાવી દે !

દીના—એકવાર આ ચિન્તા અને બીજવાર બીજી ચિન્તા !
આમ કરવાથી તમે મરી જશો.

બોલા—જીવતો રહું ! લૂસો, લંગડો, રોગી થઇ જાઉં, શલની
પીડા ચામ, માથાના દર્દથી માથામાંથી આગની ચીલુગારીઓ નીકળે-
તો પણ જીવતા રહેવું પડશે !—હા-હા-જીવતા રહેવું પડશે ! જાઓ
દીનાનાથ ! જઇને સુધ જાઓ. હું પણ સવા જાઉં છું—કાળી નાગજો
બહુ કાતિલ ડાંબ દીધો છે.

(નય છે.)

દીના—હાથરે અભાગી ! આટલો પ્રેમ કાષ્ટ સંસારમાં શા માટે
આણ્યો ?

(નય છે.)

પહે પાર

અવેશ ૨ જો.

સ્થાન:—ભોલાનાથનું ઘર.

સમય:—પ્રાતઃકાલ.

પાત્રો:—પ્રેમશંકર, કાલીચરણ, મુન્ની, વિગેરે.

મુન્ની—બાપુ ભગવાનદાસે મને પિસ્તોલ મારી હતી એ વાત સાચી છે પણ તેથી મને દારણુ જખમ થયો નહોતો. સ્ટેજ ચોટ લાગી હતી. હાંશમાં આવતાંજ મેં જોયું કે તે જગ્યાએ કોઈ નથી. મારી પિસ્તોલ પગ પાસે પડી છે ! પિસ્તોલ લઈ હું બહાર ગયો ! તરતજ પાડોશીઓ ભેગા થયલા જણાયા. તેઓ ખૂમાખૂમ કરી રહ્યા હતા. હું પિસ્તોલને વસ્ત્રમાં છૂપાવી એક ગાડીમાં બેસી ગયો. કોઈએ મારા તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. ઘેર જઈને સાંભણ્યું કે બાગમાં ખૂન થયું છે. મને રાત્રે ઉંઘ આવી નહિ. મધરાત્રે હું ઘર છોડી નાસી ગયો.

કાલી—પછી ?

મુન્ની—પછી વર્તમાનપત્રમાં મેં વાંચ્યું કે મુન્નીના ખૂન માટે સરસ્વતી નામની સ્ત્રીને ફાંસીની સજા થઈ છે.

કાલી—The hungry judges soon the sentence sign;
And wretches hang that jury men may dine*

પ્રેમ—ત્યારે ભગવાનદાસે ગોળી મારી હતી ખરી ?

મુન્ની—હા.

પ્રેમ—આ વાત તેં અદાલતમાં કેમ ન કહી ?

મુન્ની—એનું કારણ એ છે કે એ ગમે તેવા હોય પણ બહેન સરસ્વતીના સ્વામી છે.

* ભૂખ્યા ન્યાયાધિશો તરતજ મોતની સજાના ફકમ ચીતરે છે ને અભાગીને ફાંસીએ લટકાવી દે છે કે જ્યાં જુરરો ઘેર જઈને જલહી જલહી બોલન કરે !

પેલે પાર

પ્રેમ—તેથી તેં એમ કહ્યું કે તુંજ આપઘાત કરવા માહતી હતી ? તેથીજ તેં જુદી સાક્ષી આપી ?—અન્યથા છે !

કાલી—Woman's at best a contradiction still.

(ભય છે.)

(ઉદ્ભ્રાન્ત ભાવે, વિખરાયલા વાળ સાથે સરસ્વતી અને તેની પાછળ ભવાનીપ્રસાદ આવે છે.)

સર—મામા ! તમે દાદાજીને જવા દીધા !

પ્રેમ—અરે ! હું જાણતો હોત તો જવા દેત એટી ? ખીજે દિને સવારે ઉઠતાંજ જણાયું કે તેમનો ને દીનાનાથનો પતો નથી.

સર—અને ભવાનીદાદા ! તમે પણ—

ભવાની—જેવી મૈયાની ઇચ્છા ! (આંસુ લૂછતો લૂછતો ચાલી નયછે.)

સર—દાદાજીએ જરૂર આપઘાત કર્યો હશે મામા !

પ્રેમ—નહિ. એટી ! કંઈ ભય નથી. દીનાનાથજી સાથે છે. કંઈ ભય નથી. હવે ધરમાં ચાલ. તારી મામી પાસે જ. કંઈ ચિન્તા નથી.

સર—મારા દાદાજીને લાવો—મારા દાદાને લઈ આવો.

પ્રેમ—લાવીશ. તે જ્યાં હશે ત્યાંથી લઈ આવીશ. ધરમાં જ. દીકરી !

મુખી—મારેજ લીધે આ બધી આફતો આવી.

સર—તું શું બોલે છે બહેન ? તેંજ મારી રક્ષા કરી છે. જો ફરી દાદાજીનું મ્હો જોઈ શકું તો તે તારાજ પ્રતાપ છે. પણ જો દાદાજી નહિ મળે તો—તો—આપઘાત કરીશ.

મુખી—ખબરદાર, બહેન ! એના કરતાં તો રાંસી પર ભટકવુંજ સાફ હતું. આત્મહત્યા કરવાનો અધિકાર કેાઈને નથી—મને પણ નહિ.
(ભવાનીપ્રસાદ પુનઃ આવે છે.)

ભવાની—એટી ! દાદાજીનો પતો મળી ગયો.

સર—ક્યાં છે ? ક્યાં છે મારા દાદાજી ?

પેલે ખાત્ર

બવાની—કાથીમાં. આ લો દીનાનાથનો પત્ર હમણાંજ મળ્યો.
(પ્રેમશંકરને મત્ર આપે છે.)

સર—બવાનીદાદા ! આજેજ કાથી આલો ! હમણાંજ—આ પેલે.
પ્રેમ—આ શું બેટી ! તારા પગ પથ્થુ ઠરતા નથી—ધરમાં જા !—

આ શું ? (જમીન પર પડી જતી સરસ્વતીને પકડી લે છે.)

સર—ત્યારે દાદાજી હજી જીવે છે ! મામા ! મામા ! (રડે છે.)

પ્રેમ—આમ શું કરે છે, દીકરી ? આવ, ધરમાં આવ.

(પ્રેમશંકર અને સરસ્વતી જાય છે.)

બવાની—દયામયી મૈયા ? તેં બેટી અને દાદાજી બન્નેને
મોતના મ્હોથી બચાવી પાછાં મોકલી દીધાં ! તો હવે આ ધર પથ્થુ
પાછું આપ મૈયા ! બીજું કંઈ જોઈતું નથી. પાછો આવી દાદા અને
સરસ્વતી સાથે આ ધરમાં પગ મુકી શકું એવું કર મૈયા ! જમી-
નદારી બલે જાય—આપદાદાનું આટલું ધર બચાવી લે !

મુન્ની—કેમ ? હવે આ ધર કેનું છે ?

બવાની—ગૌરીનાથનું ! દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવી હવે કબજો
લેવોજ બાકી છે.

મુન્ની—કેવો દસ્તાવેજ !

બવાની—દગાથી બનાવેલો !—અદમાશે રૂપિયા આપ્યા વિના
દાદાજીની સહી લઈ લીધી. મૈયા ! તારા રાજ્યમાં આમ ધોળે દહાડે
ધાકે પડે છે ?

મુન્ની—દસ્તાવેજ રજીસ્ટર થઈ ગયો ?

બવાની—નહિ.

મુન્ની—ધારો કે એ દસ્તાવેજ આપણા હાથમાં આવી જાય તો
કંઈ હરકત છે ?

બવાની—નહિ.

મુન્ની—તો એક બે દિનમાં દસ્તાવેજ આપને મળી જશે. આપ
નિર્ધીત રહો.

પેલે ખર

બવાની—કેવી રીતે ? કેવી રીતે ?

સુની—(મહિન હાસ્ય સહિત) વેશ્યાને માટે કંઈ અસાધ્ય નથી.

બવાની—સુની ! ખબર નથી પડતી કે પૂર્વજન્મના કયા પાપને લીધે તારો વેશ્યાને ત્યાં જન્મ થયો !

સુની—વેશ્યાઓને ધિક્કારો નહિ. તે બહુ અભાગી છે. તેના પર દયા રાખો. તેને ધર નથી, પરિવાર નથી, બંધુ નથી, મિત્ર નથી, કોઈ નથી. તે માનેા અંધારી રાત્રે વસ્તીવાળા રસ્તા પરથી બન્ને બાજુ જોતી ચાલી જાય છે. કોઈ કંગાલની ઝૂંપડીમાં ગ્યાસ-તેલનો દીવો ટમટમે છે—પતિ પત્નીના વિમલ પ્રેમપૂર્ણ હાસ્યના ફવારા ઉડી રહ્યા છે; બાળકો પ્રેમની ગોદમાં સુખે સૂઈ રહ્યાં છે. એ બધું તે જુએ છે અને શિયાળાની ઠંડીના તીક્ષ્ણતર દંશનનો અનુભવ કરે છે—મનમાં ને મનમાં બળીને ખાખ થઈ જાય છે. કરોડો તારાઓની વચમાંથી તે લક્ષ્યહીન ધૂમકેતુ પેઠે દોડતી ચાલી જાય છે—ચાલી જાય છે કેમકે ચાલી જવા સિવાય કોઈ ઉપાયજ નથી. એનું હાસ્ય મસાણુની ચિતાની આગ સમાન છે—મસાણુની ચિતા જેટલી ઉર્જાવલ છે તેટલીજ જ્વાલામયી છે ! અંતે એ હાસ્ય અગ્નિની પેઠે બળી બળીને બૂઝાઈ જાય છે—નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તેનો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મસાણુની ગરમ હવામાં લીન થઈ જાય છે ! તે પોતેજ પોતાની જાતને ધિક્કારી રહી છે—તેના પર તમે લોકો તમારા ધિક્કારનો બોલો નાખી તેને વધુ ન દબાવો. (નીચું જોઈ ઉભી રહે છે.)

બવાની—ધિક્કાર !—અરે ! જો તું મારી કન્યા હોત—

સુની—તો !—

બવાની—તો હું જરા પણ સંકોચ વિના તને મારા ઘરમાં વધાવી લેત !

સુની—ઘરમાં રાખી લેત ?

બવાની—હા. બેટી ! જ્યારથી મેં તને જોયું છે ત્યારથી મારા

પેલે ખાર

મનમાં તારે માટે અસીમ અતુકંપા અને કરુણાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. ખબર નથી પડતી કે કેમ ? મને એમ લાગે છે કે તું વેશ્યા નથી—કોઈ પક્ષે એમ પણ લાગે છે કે એક દિન તું ખરેખર મારીજ પુત્રી હતી—

મુન્ની—(કંપિત સ્વરે) અને હું જો ખરેખર આપની જ પુત્રી હોઉં !

ભવાની—ખરેખર મારી પુત્રી ! તું ! એમ કેમ બને ? વેશ્યાના ઘરમાં તારો જન્મ થયો છે !

મુન્ની—વેશ્યાના ઘરમાં મારો જન્મ નથી થયો.

ભવાની—ત્યારે ?

મુન્ની—આકાશ ! મ્હો દાંડી લે ! પૃથ્વી ! કાન બંધ કરી દે ! આજ એ વાત પ્રકટ કરીશ. પિતાજી !

(એમ કહી આગળ વધે છે, ભવાનીપ્રસાદ પાછળ હડે છે)

મુન્ની—પિતાજી ! આ વાત હું આ જિન્દગીમાં પણ પ્રકટ ન કરત; પણ તમે માંડે સાહસ વધારી દીધું. પિતાજી ! હું ખરેખર આપની પુત્રી—

ભવાની—શું ? તું મારી પુત્રી છે ? મારી પુત્રી તો મરી ગઇ હતી !

મુન્ની—એ અભાગણી મરી નહોતી ! (આગળ વધીને) પિતાજી ! (પાછળ હટીને) નહિ. આમ નીચું જોઇ રહ્યા છો ! લજ્જા, તિરસ્કાર અને કોધથી આપનું વદન લાલ થઇ ગયું છે ! નહિ. નહિ. મને ધિક્કારો, મારો ત્યાગ કરો, પગે છુંદીને આસ્થા જાઓ.

ભવાની—પુત્રી ! તારું મરવુંજ સાંડે હતું ! (હાથ જોડીને ઉપર જોઇને) આ કેવી વિકટ પરિક્ષા લે છે, મૈયા ! હૃદયમાં શક્તિ આપ, મૈયા !

મુન્ની—નહિ પિતાજી ! મેં જે કહ્યું તે બૂલી જાઓ ! હું

પેલે ખાર

આપની પુત્રી નથી. હું આપની કોઇ નથી. હું કાળા સાગરની ઉપર
એક તરંગ પેઠે જન્મી હતી—પુનઃ એજ કાળા સાગરમાં મળી જઇશ.
ભવાની—(આગળ વધીને) મુની !

મુની—હું. અસ્પર્શ્ય હું. મને અડશો નહિ—અડશો નહિ.
(ત્વરાથી ચાલી જાય છે.)

(ભવાનીપ્રસાદ જરા વાર વિચાર કરી ગાવા લાગે છે.)
અભાગી મોસોં જૌર ન કોઈ,
પાય મહાનિધિ અનાયાસ હી હાય ! મૂઠ મૈં જોઈ—અભાગી૦
અન્ધકારમેં રાહ ન સૂઝત, મૈયા કહાં ગઈ તું,
જોલત નહિ, પુકારત કબકા, એસી નિહૂર લઈ તું—અભાગી૦
સાથ છોડી સખ સગે સીધારે, નેક દયા નહિ આઈ,
તુ ન છોડ, મુખ મોડ ન મોસોં, તોસોં આસ લગાઈ—અભાગી૦
(પ્રેમરાંકર પાછો આવે છે.)

પ્રેમ—મુની ચાલી ગઈ ?

ભવાની—કોણ ?—નહિ—હા—ચાલી ગઈ. (ગાય છે.)

પ્રેમ—ભવાનીપ્રસાદ ! રડો છો ?

ભવાની—ક્યાં ? નહિ—નહિ. (માતો ગાતો જાય છે.)

પ્રેમ—આ શું ? આ કોણ છે ? ગૌરીનાથ કેમ આવ્યો હશે ?

(ગૌરીનાથ, કાલીચરણ અને તેમની પાછળ કોઘિત કામતાપ્રસાદ તથા
શિવદયાલ આવે છે.)

ગૌરી—ભોલાનાથનો કંઈ પતો મળ્યો ?

પ્રેમ—આપને તેમની પરપુછ કરવાની શી જરૂર છે ?

ગૌરી—દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરવો છે ! તે જો સંતાતા ફરશે તો
હું પોતે જઈ રજીસ્ટર પાકું કરાવી લઇશ. આ લોકો સાક્ષી છે.

શિવ—કદિ નહિ.

ગૌરી—શું ?

કામતા—રસ્તામાં મેં કંઈ હતુંને કે સમજાવટ કરી લો.

પ્રેમ—જ્ઞાની સમજવટ ?

શિવ—સમજવટ કરો.

ગૌરી—(હસ્તાવેજ કાઢીને) આ તમારી સહી છે.

શિવ—સહી બનાવટી છે.

ગૌરી—તમે સાક્ષી નથી ?

શિવ—એ વાતનો સાક્ષી નથી; સાક્ષી બીજી વાતનો છું. કેમ કામતા !

ગૌરી—આ બધું તમારું કારસ્તાન છે કાલીચરણ !

કાલી—સંભવિત છે ! ગૌરીનાથ ! હું આટલા દિવસ ફક્ત દર્શકની પેઠે નિરપેક્ષ બાવથી બન્ને બાબુના રંગ ઢંગ જોઇ રહ્યો હતો. તમે એક સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું છે તે જાણવા છતાં હું ઉદાસીન રહ્યો હતો. That only shows a philosophic mind પણ જ્યારે તમે દગાબાજ કરીને એક સતીને ફાંસીના તખ્તાપર ચઢાવી દીધી અને ઝૂંપી તુલ્ય બોલાનાચળને દેશપાર કર્યા ત્યારે મારા philosophic mind માં પણ ભારી પ્રહાર થયો ! બસ હવે નહિ ! સાચી વાત કહી દો શિવદયાલ ! પછી જે થવાનું હશે તે થશે ! Do well and right and let the world sink.

ગૌરી—(ઉતરેલે મ્હોડે) આ શું ? ત્હું !—તો હું હમણાં જાઉં છું પ્રેમશંકર ! —આવો શિવદયાળ ! આભો કામતાપ્રસાદ ! એક કામ છે.

(બરાબર એજ સમયે ભવાનીપ્રસાદ આવીને ગૌરીનાથની ગરદન પકડે છે.)

પ્રેમશંકર અને કાલી—અરે ! આ શું કરો છો ? શું કરો છો ?

ભવાની—તીકળ બહાર, પાછા ફેરો !. હજી સુધી તો આ ઘર દાદાજીનું છે. બહાર જા !

(ભાત મારીને દાદરપરથી બળકાવી દે છે.)

પેલો ખર

બવાની—હીક કર્યુંને ?

પ્રેમ—હા. હીક કર્યું (જય છે,)

બવાની—(શિવદયાલ અને કમતા તરફ જોઈને) સાઈ કર્યુંને ?

જાને—ખરૂં સાઈ કર્યું.

શિવ—બસ હવે ચૂપ નહિ રહું. આજેજ જાહેર કરી દઈશ.
હવે જો પાછો. સાથ ન જોઈએ.

(બન્ને જય છે.)

બવાની—(કાલીચરણને) કેમ સાહેબ ! હીક કર્યુંને ?

કાલી—ખૂન કરી ! Perhaps it was right to dissemble
your love. But why did you kick him down
stairs ?

(બવાનીપ્રસાદ શાંત ભાવે ગાતો ગાતો જય છે.)

અભાગી મોસોં કાઈ ન ઝાર !

પાય મહાનિધિ અનાયાસહી હાય મુઠ મેં જોઈ—અભાગી.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થાન:—મુન્નીનું ઘર.

સમય:—સંધ્યાકાલ.

પાત્રો:—મુન્ની, ગૌરીનાથ વિગેરે.

(મુન્ની બારી પાસે પુરણી નાખી બહાર જોતી જોઈ છે.)

મુન્ની—કેવી કાલી થટા છવાઈ મધ છે ! આજે તોફાન થશે.

(દાસી આવે છે.)

દાસી—બાઈ !

મુન્ની—(ઠોકાર સ્વરે) કેમ ?

દાસી—બાપુ ગૌરીનાથ આવ્યા છે.

મુન્ની—ગૌરીનાથ ! ગૌરીનાથ કોણ ?

પેલે પાર

દાસી—તમે એમને બોલાવ્યા હતા ?

મુન્ની—ઓહ ! ગારીનાથ બાપુ ! સમજી. આજ શું વાર છે ?
અહા !—હા-હા-બોલાવ્યા હતા-ઉપર બોલાવી લાવ.

(દાસી જાય છે.)

મુન્ની—આ માટે બોલાવ્યો છે અને શું કરવું પડશે ! મૈયા !
એમાં જે કંઈ પાપ હોય તો ક્ષમા કરજો. આ મારા જીવનનું અંતિમ
પાપ છે. તૈયાર થઈ જાઉં.

(પિસ્તોલ કાઢી વજ્રમાં ફેંપાવી દે છે.)

મુન્ની—હવે હું તૈયાર છું.

(દાસી સાથે ગૌરીનાથ આવે છે.)

મુન્ની—આપણે ! લાંછીયા ! બહારથી દરવાજો ખંધ કર.

(દાસી જાય છે.)

મુન્ની—ખંધ કરી લે—રોપર મારી દે !

ગૌરી—બહારથી દરવાજો ખંધ ! કેમ ?

મુન્ની—ઓ ! બૂલ થઈ ગયું—ખર, જવા દો (દાસીને) જરૂર
પડતાં લાંછીયા તરત બોલી દેશે.

ગૌરી—આજ કેવો મજાનો ઠાંક કર્યો છે ? કેવી ખુશ્મુરત
દેખાય છે ?

મુન્ની—ખુશ્મુરત જણાઉં છું !—ઠીક-હવે જુઓ. (અનેક વીજ-
ળાની બતીઓ સળગાવી દે છે.)

ગૌરી—ઓહો ! તું આટલી સુંદર છે ! કેવું અદ્ભૂત—કેવું સુંદર
રૂપ છે ? સુંદરી !

(આગળ વધે છે.)

મુન્ની—સમુર ! હવે જુઓ ! (અંધારું કરે છે.) જણાય છે ?

ગૌરી—નહિ ક્યાં છે ? ક્યાં છે તું પ્રાણેશ્વરી ?

મુન્ની—આ રહી (લીલા રંગની બતી કરે છે.)

પ્રેલે પાર

(ગૌરીનાથે ભેયું કે મુની કંઈક વાંકી ગરદન કરી ઉભી છે. પગ સૂધી બાલ લટકી રહ્યા છે. તેના એક હાથમાં કાગળ અને બીજા હાથમાં પિસ્તોલ છે.)

ગૌરી—આ શું છે ?

મુની—(કાગળ બતાવીને) સહી કરો.

ગૌરી—એ શું છે ?

મુની—તમારા પુત્રપર પત્ર છે. એ પત્ર લાવનાર સાથે દસ્તાવેજ મોકલવાનું એમાં લખ્યું છે. વાંચો, વાંચીને સહી કરો.

ગૌરી—(કાગળ અને કલમ લઈને તથા વાંચીને) ઓ ! તો શું મારે સહી કરવી પડશે ?

મુની—હા. સહી કરો.

ગૌરી—નહિ. કદિ નહિ.

મુની—આ જુઓ છો ? (પિસ્તોલ બતાવે છે.) સહી કરો.

ગૌરી—કદિ નહિ. શું કરશે ?

મુની—સહી કરો. (પિસ્તોલની નળ તાકીને) હમણું સહી કરો—નહિ તો—

ગૌરી—ઉભી રહે. કંઈ છું. (સહી કરે છે.)

મુન્ની—(પત્ર કવરમાં મુકીને) બહુ લાયક અને ર્માગરદાર આદમી છો ! લછિયા ! લછિયા !

(દાસી આવે છે.)

મુન્ની—આ લે (પત્ર આપે છે.) જેમ કરવાનું કહ્યું છે તેમ કરજો. જો જો ! કંઈ બૂલતી નહિ. જા, દરવાજો પાછો બંધ કરી દે.

(દાસી બહાર જઈ દરવાજો બંધ કરે છે.)

(મુન્ની પુનઃ ચેસની સજગાવે છે.)

મુન્ની—(હસીને) ભેયું ને બાબુજી ! તમારા કરતાં પણ ઉત્તમ ચાલાકી કરનાર દુનિયામાં હયાત છે !

પહેલું પાત્ર

ગૌરી—તારામાં બારી સ્વતાનીયત બરી છે મુન્ની !

મુન્ની—વેસ્માથી વધુ સ્વતાનીયત આ દુનિયામાં કોનામાં છે ? જેના સ્વરમાં છલ છે, હાસ્યમાં છલ છે, યુગ્મનમાં છલ છે, આલિંગનમાં છલ છે; જે પોતાના સ્વરને વેચે છે, આત્માને વેચે છે, જીવનનો જે પ્રેમ, તેને પણ વેચે છે; જે રાજાઓના મહેલને ઉલ્લુઓના અડા બનાવે છે, ઋષીઓની તપશ્ચર્યા મીટીમાં મીલાવી શકે છે, એક સહેનસાહતને પણ પાયમાલ કરી શકે છે; જેનું જીવનજ એક બારી સજીવ મિથ્યાવાદ છે—આટલી બધી સ્વતાનીયત ખીળ કોનામાં છે ?—પણ હું વેસ્માની પુત્રી નથી. હું વિવાહિત પ્રેમનું ફલ છું. (સ્વર કંપે છે.) એ જે પહેલાથી જાણતી હોત તો કાષ્ટ ખેડુતની સ્ત્રી થઈ પવિત્ર આનંદમય ગરિબાધના નિર્મલ સુખનો સ્વાદો લેત ! પણ તમે માફ સત્તાનાશ વાળી નાખ્યું.

ગૌરી—(આશ્ચર્યથી) મેં !

મુન્ની—હા. તમે !—મારા પિતા કાણ છે તે જાણો છો ?—નથી જાણતા ! જાણો કેવી રીતે ! તે સમયે તે પરદેશમાં હતા. પણ આ સમયે તમે તેમને સારી રીતે પીછાનો છો. સ્ત્રી, સાંભળો. મારા પિતાનું નામ બલ્લાનીપ્રસાદ ! એમના ઘરને તમે સ્વજ્ઞાન બનાવી દીધું. મારી માતાનું નામ હીરા ! તેને તમે તેના કુલથી, શીલથી બચ્ચ કરી. તેના જુના, યુદ્ધા, વિશ્વાસુ નોકરને મારી નાખી, અંતે તમે તેનું પણ ખૂન કર્યું. મારા તરફ આમ કાટી આંખે જોયું શું રહ્યા છો ? તમે મારી માતાના ખૂની છો.

ગૌરી—કાણ કહે છે ?

મુન્ની—સાખીતી છે, પુરાવા છે, સાક્ષી છે.

ગૌરી—મુન્ની ! મુન્ની ! મને છોડી દે—મને જવા દે.

મુન્ની—સચ્ચર ! હમણા જવા હજી છું.

ગૌરી—મેં ખૂન કરવાના ઇરાદાથી ખૂન કર્યું નહોતું.

પેલે પાર

મુન્ની—એ કેરીવત અદાલતમાં હાકેમને કહેજો.....આ જુઓ, કાણુ આવે છે ?

(દારૂ ખોલી પોલિસ સાથે ભવાનીપ્રસાદ, શિવદયાલ અને કમતા-પ્રસાદ આવે છે.)

મુન્ની—દારૂગાં સાહેબ ! હું આ ગૌરીનાથપર મારી માતા હીરાના ખૂનનો આરોપ મુકું છું. આ બે ગૃહસ્થો સાક્ષી છે.

દારૂગા—હાથકડી નાખો—

(સિપાઇઓ હાથકડી નાખે છે.)

મુન્ની—અને હવે પિતાજી ! આપની પુત્રી આપનીજ સામે પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે. પ્રભુમ ! (કપાલપર પીસ્તોલ લગાવી) પ્રભુમ પિતાજી !

(એજ પહેલા આકાશમાં ભયંકર ગર્જના થાય છે. મુન્નીના હાથ-માંથી પીસ્તોલ પડી જાય છે. અને તે બેહોશ થઈ જમીનપર પડે છે.)

ભવાની—માતા કાલીએ મારી પુત્રીને ખચાવી લીધી ! (મુન્નીનું માથું ખોળામાં મુકી) મારી કમનસિય પુત્રી ! મેં માતાજીની પ્રાર્થના કરી છે. માતાએ તને પોતાના ચરણમાં સ્થાન આપ્યું છે. હોંશમાં આવ, દીકરી !

મુન્ની—(ક્ષીણ સ્વરે) પિતાજી !

ભવાની—પુત્રી !

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થાન:—ભોલાનાથનો સુવાનો ઝોરડો.

સમય:—રાત્રી.

પાત્રો:—ભોલાનાથ, સરસ્વતી.

(ભોલાનાથ હાથમાં કચર લઈ આવે છે.)

ભોલા—નહિ. હવે નથી ખમાતું. હવે જીવનનો અંત આવેલો જોઈએ. બસ, આજેજ ખતમ કરી નાખું ! પણ આત્મહત્યા !

પેલે પાર

માતા દુર્ગા ! મારા આખા શરીરમાં ફેંચે ફેંચે બાલા બોંક-પછી તે મને અસહ્ય થઇ પડશે તો તરત પાપ જશે—બધું ખતમ થઇ જશે. પણ જો આમજ કરવું હતું તો મનુષ્યમાં દાનવની શક્તિ કેમ ન બરી ? આ ક્ષુદ્ર શરીરની વચમાં એક સ્નેહનો, સમુદ્ર કેમ બરી આવ્યો છે ? રાક્ષસી !.....હાય ! જીવન નાટકના છેલ્લા અંકમાં એક મહાપાપ કરીને હું મરીશ.

(ક્યાર ટેબલપર મુકે છે ને પોતે ટેબલ પાસે બેસે છે.)

નહિ—એની જરૂર નથી. (ઢીંકે ફેરે છે.) ઓહ ! હવે નથી ખમાતું. રીઆઇ રીઆઇને—આમ પણ મરી રહ્યો છું !—એથી વધુ પાતક વળી બીજું કંયું હશે !—ભગવતી ! તેં મને આ જીવન દીધું છે—એ મારી સંપત્તિ છે—હું એને રાખું યા નાશ કરી દઉં તેમાં તને શું ? કરીશ—આત્મહત્યા કરીશ—(ટેબલની પાસે જઈ હાથમાં ક્યારી લઈ તેને ઊછાળે છે.) નહિ. તારી જરૂર નથી. (ફરી ક્યાર મુકી ટેબલ પર માથું નાખી વિચારમાં પડે છે. પછી અચાનક ઘોંઝીને) આ શું ? મને એ પુરાતન પ્રિય સ્વરે કાણ બોલાવી રહ્યું છે ? મૃત્યુની પેલે પારથી તું મને બોલાવી રહી છે, બેટી !—ફરી અવાજ આવ્યો—ફર છે—પાસે નથી—હવે તો બેસથી બુમ મારે છે—મનને મસ્ત કરી દે એવા સ્વરે બોલાવી રહી છે. આવું છું—આવું છું—બેટી ! (ક્યાર ઊઠાવે છે.) ક્યાં મધ ? પુનઃ ચુપચાપ થઇ ગયું—પુનઃ અચાનક નિઃસ્તબ્ધતા પ્રસરી ગઇ. કોઇ પણ જગતું નથી. એકલો હું જાણું છું. કોઇ પણ જોતું નથી. ફક્ત આ પુનઃમનો ચંદ્ર સ્થિર થઇ જોઇ રહ્યો છે ! ચંદ્રમાની પાસે પેલું કાણુ છે ? સરસ્વતી છે કે ? એ મને હાથ લાંબા કરી કરીને બોલાવી રહી છે ! નહિ—ક્યાં ? ત્યાં તો કોઇ પણ નથી.....બધો ભ્રમ છે. (બેસી જાય છે. પુનઃ અચાનક ઉભો થઇને) ફરી બોલાવ્યો—એજ અવાજ ! એજ સ્નેહાળ સુરીલો સ્વર ! બહુ નજીકથી સ્વર આવે છે—નહિ—નહિ—ભ્રમ છે. સરસ્વતી

પેલે પાર

મને બોલાવે છે—જુઓ, આ ખીજો અવાજ !એ શું છે ? શું એનો સ્વર રાત્રીના પવનમાં આમ તેમ ગુંજી રહ્યો છે ? ...આહ ! એજ બોલાવે છે—એજ બોલાવે છે. લે—આવું હું બેટી ! ક્ષમા કરજે જગદમ્મા ! (છાતીમાં કયાર મારે છે,)

(એજ પેલે દાદાજી—દાદાજી કરતી સરસ્વતી દ્વાર ખોલી જવાની પ્રસાદ સાથે આવે છે, અને બોલાનાથને વળગી પડે છે. બોલાનાથના હાથમાંથી કયાર પડી જાય છે, દીપક ખુર્ચી જાય છે.)

બોલા—કોણ છે તું માયાવિની !

સર—હું તમારી પૌત્રી સરસ્વતી છું, દાદાજી !

બોલા—તું તો મરી ગઈ છે. મને લેવા આવી છે ?

સર—નહિ. હું મરી નથી. તમને છોડીને હું ક્યાંય પણ જઈ શકું દાદાજી ?

બોલા—તું મરી નથી ! તે ગળામાં ફાંસીની દોરી નાખી હતી.

સર—નહિ. દાદાજી !

બોલા—ત્યારે એ બધો ભ્રમ છે ! જૂહી વાત છે ! આટલો સમય તું ક્યાં હતી, નિષ્કુર ?

સર—પણ આ લોહી ! આ શું દાદાજી ?

બોલા—હું જાઉં છું, દીકરી !

સર—આં દાદાજી !

બોલા—પેલે પાર ! જાઉં છું—સરસ્વતી ! દીકરી ! જાઉં છું (સરસ્વતીને ગળે વળગીને મૃત્યુ પામે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થાન:—વેરાન મેદાન.

સમય:—ત્રીજો પહોર.

પાત્રો:—ભગવાનદાસ અને મુખી.

ભગ—દૂર ઉભી રહે ! તારા પાસમાં નરકકુંડની દુર્ગંધ છે;

પ્રથમ પાઠ

તારા ઓઠોમાં કાળી નાગણું ઝેર છે; તારા સ્પર્શમાં ભયંકર આગની જ્વાલા છે. પાસે ન આવ. દૂર ઉભી રહે.

મુન્ની—કેમ ? મેં તમારું શું બગાડ્યું છે ?

ભગ—નહિ. કંઈ બગાડ્યું નથી. આગિયા, વૈભાલની પેઠે રૂપની જ્યોતિ બતાવી તેં મને ઘોર અંધકારમાં લઇ જઈ પટકથો; તોશનની વચ્ચે ગંગાના પ્રવાહમાં ધક્કેલી દંધ મને ડૂબાવી દીધો; મને આખા વિશ્વમાં પાછા, સંસારની નજરે તિરસ્કારને પાત્ર કૂતરા જેવો બતાવી છોડી દીધો. મને તેં કાયર, મિથ્યાવાદી, દગાબાજ, જુગારી, ખૂની—અરે ! નીચ પશુથી પણ અધમ કરી નાખ્યો ! હવે વધારે શું કરવું છે ?

મુન્ની—અધો દોષ અમારોજ છે એમ ! અમે પાપ, કપટ, સર્વ-નાશ-સર્વ છીએ—તે સ્વીકારી લઉં છું. અમે તો છીએજ એવી ! અને જ્યાં સૂધી મનુષ્યજાતિ રહેશે, પૃથ્વી રહેશે, સૃષ્ટિ રહેશે ત્યાં સૂધી અમે છીએ અને રહીશું. રોગના જંતુઓ પેઠે, સરોવરની ગંદી લીલની પેઠે અમે જીવીએ છીએ અને જીવીશું. પણ તમે એ દુર્ગંધી વાતાવરણમાં પગ કેમ મૂકો છો ? એ અંધારામાં આવીને શા માટે પડો છો ? એ લીલની ઉપર ચાલવા કેમ જાઓ છો ?...શું એ દોષ પણ અમારોજ છે ?

ભગ—આ વાત સંભળાવવાને તું અહિં આવી છે ?

મુન્ની—નહિ. હું તમને તમારી સહધર્મિણી પાસે લઇ જવા આવી છું.

ભગ—તેને તો ફાંસીએ ચઢાવી-મારે માટે—

મુન્ની—ફાંસીએ ચઢાવી-નહિ-એને નહિ !

ભગ—ત્યારે કોને ?

મુન્ની—ગૌરીનાથને. (હાંત પીસીને) એ-નહિ-નહિ. હવે મને મૈયા મળી છે. હવે કોધ શા માટે ?—એ સતીને ફાંસી પર ચઢાવવામાં આવી નથી જો કે હવે તે આ જમતમાં નથી.

પેલે પાર

ભગ—તું શું કહે છે ?

મુન્ની—એમ કહું છું કે દાદાજીના મૃત્યુ પછી બીજેજ દિને એ સતીનું મૃત્યુ થયું.

ભગ—શાથી ?

મુન્ની—શાથી તે નથી જાણતી. ડૉક્ટર કે વૈદ્ય એ રોગ પારખી શક્યા નહિ. હું મરતી વખતે તેની પાસે હતી. તેણે પૂરું થવાથી દીવો જેમ ઓલવાય જાય છે તેવીજ રીતે એ સતીનો જીવનદીપક ખુઝાય જતો મેં જોયો છે. એ દૃશ્ય હું કદિ પણ ભૂલી શકીશ નહિ. મેં કહ્યું : ‘બહેન ! ક્યાં જાય છે તે જાણે છે ?’ સતીએ ઉપર હાથ કરી કહ્યું : ‘પેલે પાર ! દાદાજીની પાસે.’ પછી મેં પૂછ્યું કે તમારી આ સંપત્તિનું શું થશે ? દેવીએ હસીને મામા તરફ જોઈ કહ્યું : ‘મામા ! દાદાજી વહેંચતા હતા તેમજ ગરિબોને વહેંચી દેજો !’ પછી મારા તરફ જોઈ કહ્યું : ‘બહેન ! એમને મળે તો કહેજો કે હું છેલ્લા શ્વાસ સૂધી એમનું કલ્યાણ ધ્યાનથી મરી છું.’ બસ આટલું કહી એ સતીની આંખો સ્થિર થઈ સ્વર્ગ તરફ જોવા લાગી !

ભગ—તેં તો મને એમ કહ્યું હતું કે તું મને મારી સ્ત્રી પાસે લઈ જવા આવી છે. મારી સ્ત્રી તો સ્વર્ગમાં છે.

મુન્ની—હું તમને એજ સ્વર્ગને રસ્તે લઈ જવા આવી છું.

ભગ—તું ! મને સ્વર્ગને રસ્તે લઈ જશે ? તું—વેશ્યા—

મુન્ની—તમે તો વેશ્યાથી પણ અધમ છો. સતીને પેટ તમે જનમ્યા, સત્સંગમાં ઉછર્યા છતાં તમે શું કર્યું ? તમારે માટે નરકમાં પણ સ્થાન નથી. હું વેશ્યાના ઘરમાં ઉછરીને, વેશ્યાના કુલધર્મમાં દીક્ષિત થવા છતાં પણ એ અંધારી ખાલીમાંથી મારી શક્તિના પ્રતાપથી એક પર્વત જેવો બોળે ફેંકી દઈ ઉપર આવી છું ! અને તમે—જવા દો એ વાત ! હું તમને સ્વર્ગના રસ્તાથી દૂર લઈ ગઈ હતી—આજે હું તમને એ સ્વર્ગને રસ્તે લઈ જઈશ. જો કે હું વેશ્યા

પૈલે પાઠ

હું તો પથુ આજે મારામાં એ શક્તિ છે. (મુઝી ગર્વથી મસ્તક ઉંચું કરી ઉભી રહે છે.)

બગ—(જોધને સ્તંભિત બાવથી) નહિ. નહિ. તું વેશ્યા નથી. વેશ્યા આમ ગરદન વાંકી કરી, મસ્તક ઉંચું કરી ઉભી નથી રહેતી ! વેશ્યા આવું ઉજ્જવલ સ્નેહકરૂણ મૃદુ હાસ્ય નથી હસતી ! વેશ્યા કદિ આમ સજલ અને નમેલાં નેત્રોથી અસીમ અનુકંપા સહિત નથી જોતી ! તું વેશ્યા નથી—કોણ છે તું ? કોણ છે તું ?

મુઝી—હું સ્ત્રી છું ! માતાના પ્રસાદથી માફ કરાવેલા ધોવાઈ ગયું છે. મેં આજે માતાના દર્શન કર્યા છે.

બગ—ક્યાં ? ક્યાં ? હું તો આખી દુનિયામાં માતાને દૂંઢતો ફર્યો છું ! એક દિન પામલની પેઠે એક સંન્યાસીને ચરણે પડી મેં કહ્યું : ‘ મારી મૈયા ક્યાં છે ? ’ તેણે કહ્યું : ‘ દૂંઢો. તો માતાના દર્શન કરશો. ’ તેં માતાના દર્શન કર્યાં છે ? ક્યાં છે માતા ? ક્યાં છે મૈયા ?

મુઝી—દર્શન કરવા છે ? ચાલો.

(ભગવાનદાસનો હાથ પકડી લઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થાન:—સ્મશાન.

સમય:—સંધ્યા.

પાત્રો:—ભગવાનદાસ અને મુઝી.

બગ—ક્યાં છે ? મૈયા ક્યાં છે ?

મુઝી—અહિંજ મૈયા છે.

બગ—(અત્યંત વિસ્મયથી) અહિં ! આ તો મસાણુ છે.

પેલે પાર

મુની—એનાથી સુંદર બીજ કંઈ જગ્યા છે ? આ જુઓ, પતિતપાવતી ગંગામૈયા પોતાના ઉદ્ધામ ઉચ્છવાસથી બન્ને કિનારાને પ્લાવિત કરતી વેગથી વહી જાય છે ! જુઓ, નદીની પેલી પાર લાલ રંગ ધારણ કરી સૂર્યનારાયણ અસ્ત થઈ રહ્યા છે ! ત્યાં જુઓ, પોતાની ભયંકર જીભ લપલપાવતી ભયંકર ચિતા સળગી રહી છે. જુઓ. કેટલાય લોકો મુરદાઓ ખાંધ પર ઉપાડી આવી રહ્યા છે, લાશોને ઉતારી રહ્યા છે, જલાવી રહ્યા છે. માટીનું શરીર ધકધક બળી જાય છે. અને એ બધા એકી ટસે તે જોઈ રહે છે. પછી સદાને માટે પાર્થિવ સંબંધ તોડી શૂન્ય ધર તરફ પાછા જાય છે ! કેવું સુંદર દૃશ્ય છે ?

ભગ—(વિસ્મયથી) સુંદર છે ?

મુની—અત્યંત સુંદર છે ! જીવનનો દીપક યુગાધ ગયો છે; વેદનાના ઋકારા બંધ પડી ગયા છે; સ્નેહનો મોહ બળી ગયો છે; કાળા વાદળની ઉપર વીજળી ચમકી રહી છે; જન્મની ઉપર મૃત્યુ ગરજ રહ્યું છે ! એને લીધે મારી મૈયા સ્મશાનનિવાસિની થઈ છે !

ભગવાન—ક્યાં છે મૈયા ?

મુની—જરા પેલે પાર જુઓ ! જુઓ !—શું દેખાય છે ?

ભગ—લાલ રંગનો સૂર્ય અસ્ત થતો જણાય છે.

મુની—ત્યાં નહિ ! જીવનની પેલે પાર જુઓ. કંઈ દેખાય છે ?

ભગ—નહિ—

મુની—મૈયા !

ભગ—ક્યાં છે મૈયા ?

મુની—જરા હૃદયપૂર્વક મૈયા કહી બોલાવો. પછી જુઓ !
દર્શન થાય છે કે નહિ ! બોલાવો.

ભગ—મૈયા ! મૈયા !

પેલે પાર

મુખી—દર્શન થયા ? નહિ!—હું તો મૈયાને જોઈ રહી છું.
(હું ટંચીએ પડી હાથ જોડીને) વિશ્વવ્યાપિત્રી, વિવસના ઉન્માદિની
કાલી કરાલી મારી મૈયા ! આહા ! કેવી મૂર્તિ છે ! બન્ને જીવજો
આકાશને ભેદી ઉપર ચાલી ગઈ છે, મસ્તકની ચારે બાજુ કરોડો ચંદ્ર-
સૂર્ય અને ગ્રહો તથા તારાગણો નૃત્ય કરી રહ્યા છે; કમ્બરે વળગીને
પૃથ્વી દુગ્ધપાન કરી રહી છે; ચરણો પર રસાંતલ મુર્ચિત ભાવથી
પડ્યું છે ! આ જીવો ! મૈયા પોતાની મુઠ્ઠીથી સંહાર અને
સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ કરી રહી છે; એની જીભમાં હંકાર અને અભ-
યવાણીનું સંગિત ધ્વનિત થાય છે; એના હૃદયમાં જન્મ અને મૃત્યુ
નાચી રહ્યા છે, એની સામે સ્વર્ગ અને પાછળ નર્કના બે મહા સમુદ્રો
પેઠે પડ્યા છે ! એની છાતીની ઉપર જગતના સઘળા પુણ્યાત્મા સૂતા
છે. આ જીવો ! તમારા દાદાજી, પેલી તમારી સ્ત્રી સતી સરસ્વતી;
જીવો, જીવો, પેલી તમારી માતા સૂતી છે. જીવો છો ? જગન્મા-
તાની છાતી ઉપર—‘ પેલે પાર ’ એ બધા સૂતાં છે !

અતમ.

